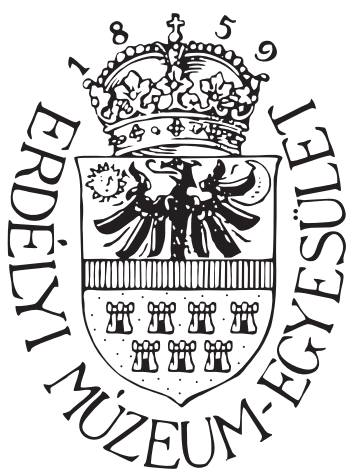

DOLGOZATOK

AZ ERDÉLYI MÚZEUM ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRÁBÓL

ÚJ SOROZAT XIV. (XXIV.)

2019

KOLOZSVÁR

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület,
az Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány és a Pósta Béla Egyesület közlönye

Főszerkesztő

Kovács András

Szerkesztőbizottság

Bajusz István, Benkő Elek, Emődi Tamás, László Attila

Szerkesztőségi titkárok

Dobos Alpár, Molnár Zsolt, Nyulas Dorottya, Orbán János

Tudományos tanácsadók

Művészettörténet

Lővei Pál, MTA BTK, Művészettörténeti Intézet, Budapest
Mikó Árpád, MTA BTK, Művészettörténeti Intézet, Budapest
Sisa József, MTA BTK, Művészettörténeti Intézet, Budapest
Takács Imre, ELTE BTK, Művészettörténeti Intézet, Budapest

Régészet

Forisek Péter, Debreceni Egyetem BTK, Debrecen
Kulcsár Valéria, Szegedi Tudományegyetem BTK, Szeged
Révész László, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Vida Tivadar, ELTE BTK, Régészettudományi Intézet, Budapest

Felelős szerkesztő

Orbán János

Korrektor

Tekei Erika

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 2020

Felelős kiadó: Biró Annamária

Szerkesztőség: 400009 Kolozsvár, Napoca/Jókai u. 2-4, tel. 0264-595-176

e-mail: titkarsag@eme.ro

ISSN 1842-5089

DOI: 10.57047/dolg-2019

A tanulmányok a Marosvásárhelyi Műemléki Topográfiaja program keretei között készültek.

E számunk megjelenését támogatta:

Teleki László Alapítvány – Rómer Flóris Terv, Maros Megyei Múzeum

ORACLER

Készült az ORACLER nyomdában, Marosvásárhelyen.

Felelős vezető: Vészi Tibor. Tel. +40 728-941-382 / Tördelőszerkesztő: Balázs Ildikó

TARTALOM

A marosvásárhelyi műemléki topográfia eredményeiből	5
Orbán János	
Építészettörténeti kutatások Marosvásárhelyen	7
Research into the History of Architecture in Târgu Mureș	20
Orbán János – Oniga Erika	
Egy elfeledett marosvásárhelyi házsor történetéből.	
Építkezések a századfordulón a Kossuth Lajos utca külső szakaszán	21
From the History of a Forgotten Row of Houses. Constructions on the outer Section of the Lajos Kossuth Street at the Turn of the 20th Century	66
Földi Imelga	
Szecessziós és „magyaros” stílusú lakóházak az egykori Kör utcában Marosvásárhelyen	81
Residential Houses Built in Art Nouveau and the “Hungarian” National Style from the Former Kör Street in Târgu Mureș	107
Szathmári Edina	
Méretében hallgatag, stílusában harsány: a marosvásárhelyi Marthy-ház.....	117
Modest in Size, Striking in Style: the Marthy House in Târgu Mureș.....	135
Orbán János	
A barokktól a neobarokkig.	
A marosvásárhelyi Rózsák tere 52. szám alatti ház történetéből	137
From the Baroque to the Baroque Revival. From the History of the House no. 52 in the Trandafirilor Square in Târgu Mureș.....	163
Vécsei Hunor	
„Egy nemzet tette e jelt itt.” A székely vértanúk emlékműve Marosvásárhelyen	165
“A Nation Left its Mark Here.” The Monument of Szekler Martyrs in Târgu Mureș.....	178
A tanulmányokban használt levéltári források.....	179
Képjegyzék.....	181
Szerzőink	185

A MAROSVÁSÁRHELYI MŰEMLÉKI TOPOGRÁFIA EREDMÉNYEIBŐL

Marosvásárhely épített örökségének állapota jó ideje szomorú és aktuális témája a helyi szakembereknek és érdeklődőknek, annál is inkább, mert a műemlékállomány gondjai az eltelt bő másfél évtizedben látványosan sokszorozódtak. Erre a helyzetre igyekezett reagálni saját eszközeivel az a művészettörténészekből álló munkaközösség, mely az inventarizáció, a dokumentálás és a történeti kutatás területén látott lehetőséget a cselekvésre, és ennek érdekében a 2010-es évek közepére életre hívta a Marosvásárhelyi Műemléki Topográfia elnevezésű vállalkozást. Kezdeményezője az erdélyi épített örökség ügyét mindig szíven viselő ifjabb Entz Géza művészettörténész, a magyar Országos Műemlékvédelmi Hivatal egykori elnöke, több magyarországi topográfiai program mentora volt. A programhoz kapcsolódó kutatásokat és felméréseket a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem művészettörténeti tanszéke körül formálódott fiatal szakemberek – többen a Maros Megyei Múzeum intézményes keretei között tevékenykedő művészettörténészek – végzik, akiknek a munkáját kezdetben a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem, valamint a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanárai is segítették.

Az első terepbejárásokra 2013 második felében került sor, az azóta eltelt bő fél évtized pedig több száz épület, köztéri emlék számbavételét és kutatását hozta magával az egykori Kossuth Lajos, Arany János, Iskola, Baross Gábor, Kör és Klostrom utcákban, valamint a Rózsák terén. Kezdetől fogva jelentős hangsúlyt fektettünk a tudományos eredmények népszerűsítésére, lett légyen szó előadásokról, kerekasztal-beszélgetésekről, városnéző sétákról, vagy 2018-tól a Műemléki Világnapra szervezett rendezvényekről. Útjára indult a topographia.ro honlap is, mely a lehetőségek függvényében törekszik a feldolgozott adatokat minél tágabb körben hozzáférhetővé tenni. Ezzel párhuzamosan a topográfiai vállalkozás háza táján a tudományos nyilvánosság fórumai is kiépültek, intézményesült *A város színeváltozása* címmel 2014 óta szervezett, négy kiadást megért konferenciasorozat, mely az új erdélyi és magyarországi városépítészeti kutatások összefüggéseiben mutatja be a vásárhelyi munkát. A kutatási eredmények az eddigiek során közlemények, szakdolgozatok formájában, doktori értekezések fejezeteiként hasznosultak, terveink között szerepel a vállalkozás keretei között született épületmonográfiák közzététele. Bízunk benne, hogy törekvéseink hosszú távon műhelyként is helyet biztosíthatnak Marosvásárhely számára a művészettörténeti tudományosság térképén.¹

A munka finanszírozása szinte teljes egészében pályázati alapú, támogatásából az idők során Sólyom László köztársasági elnöktől a Pro Professione Alapítványon, a Bethlen Gábor Alapon át az azóta történelemmé nemesült Kulturális Örökségvédelmi Hivatalig többen részt vállaltak. Az utóbbi években a Teleki László Alapítvány jelenti a kiszámíthatóságot ezen a téren, a Rómer Flóris Terv révén. Az adminisztratív háttérrel kezdetől fogva a Marosvásárhelyi Kulturális Központ civil szervezet biztosította.

Kedves Olvasónk a tudományos igényű közzétételre irányuló törekvéseink újabb gyümölcsét tartja a kezében. A kutatási eredmények egy részét, szétszóródásukat megelőző, a hazai régészet- és művészettörténet-tudomány nagy hagyományú fóruma, az Erdélyi Múzeum-Egyesület által kiadott *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* évkönyv lap-

¹ A vállalkozás tevékenységéről, jelen kötet előkészítésével párhuzamosan, a kolozsvári *Korunk* számára írtunk részletesebb ismertetést, lásd Orbán János: Tudománnyal az épített örökségért. A marosvásárhelyi műemléki topográfiáról. *Korunk*, Harmadik folyam, 30. (2019) 7. 6–13.

jain gyűjtöttük egybe, tematikus szám formájában. Az itt közzétett írások kérdésfelvetésüket, vizsgálódásuk tárgyát, részletességüket tekintve sokrétűek – ház- és utcatörténet, monográfia, emlékmű-történet, tudománytörténeti áttekintés egyaránt található közöttük –, ezért is mutatkozott kézenfekvőnek az évkönyv kínálta rugalmasabb publikációs keret. Az alapos megismerés igénye, a kritikai megközelítésmód, a forrásfeltárássra támaszkodó módszertan és nem utolsósorban a marosvásárhelyi épített örökség iránti elhivatott érdeklődés azonban mind a hat tanulmányban közös.

Munkánk és a hosszadalmas szerkesztési folyamat nem lehetett volna sikeres, ha az évkönyv elkészültét nem övezte volna több szervezet és intézmény jóindulatú bizalma. A marosvásárhelyi topográfia számára évek óta szilárd támaszt jelentő Teleki László Alapítvány anyagi nagyvonalúsága nélkül a *Dolgozatok* eme száma sem jelenhetett volna meg. Ha a Maros Megyei Múzeum nem tette volna teljesen a magáévá tudományos célkitűzéseinket és nem pártfogolta volna a szerkesztési folyamatot, kiadványunk aligha készülhetett volna el ebben a formában. Köszönettel tartozunk ugyanakkor a Román Állami Levéltár Maros Megyei Hivatala alkalmazottainak és személyesen Peter Moldovan kinevezett igazgatónak azért, hogy az intézmény hozzájárult az ott őrzött levéltári anyag közléséhez, és lehetőségei szerint igyekezett elősegíteni kutatómunkánkat.

Orbán János

ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI KUTATÁSOK MAROSVÁSÁRHELYEN¹

ORBÁN JÁNOS

Írásunk a Marosvásárhely építészetére vonatkozó kutatások múltját igyekszik összegezni, felvezetve a jelenben zajló feltárómunka előzményeit. Bemutatja azt a másfél évszázados utat, melynek során a helyi épített környezet iránti érdeklődés – a Benkő Károly várostörténeti vizsgálódásaitól indulva, számos szerző helytörténeti munkásságán átívelve – a 20. század folyamán fokozatosan betagozódott a kibontakozó erdélyi művészettörténet-írás folyamatába, majd az ezredfordulót követően, napjainkban is a helyi építészeti jelenségek átfogó és rendszeres levéltári kutatások révén történő megragadására törekszik.

Kulcsszavak: Marosvásárhely, építészettörténet, várostopográfia, tudománytörténet, levéltár
Keywords: Târgu Mureș, history of architecture, town topography, history of science, archive

Ha a marosvásárhelyi várostopográfia és épített környezet múltja iránti érdeklődés csírait keressük, a 19. század helytörténeti irodalmáig kell visszatekintenünk az időben. Bár Borosnyai Lukács János verses városmonográfiájának nyomtatásban megjelent része² még csupán forrásértékkel bíró szépirodalmi próbálkozásként értékelhető, Benkő Károly (1804–1863) 1862-es munkája³ már a tudományos módszeresség jegyeit hordozza. Várostörténete a település terjedelmes leírásával egészül ki, melyben a földrajzi viszonyok tárgyalásán túl a város utcáit, nevezetes épületeit, létesítményeit ismertette.⁴ Igaz, műve kéziratban maradt, és bár a szándék sem hiányzott,⁵ a dualizmus évtizedeiben nem született hasonló várostörténeti munka. Megjelent azonban Orbán Balázs népszerű honismereti művének Marosszékről szóló kötete (1870), melyben a székely főváros kitüntetett helyet érdemelt ki.⁶ A *Székelyföld leírása* megállapításai fölött nagyrészt eljárt már az idő, ám a gazdagon illusztrált oldalak⁷ először próbáltak a város középkori, kora újkori régiségeiről a születőben lévő magyar szaknyelv segítségével és egy általánosabb erdélyi keretbe ágyazva mesélni. Az építészeti emlékekre is fókuszáló helytörténet historiográfiája rendjén Biás István (1877–1950)⁸ írásairól is említést kell tennünk. A Teleki levéltár lelkiismeretes egykori őre⁹ a két világháború között – főként

¹ A tanulmány elkészülését a *Székely Előfutár Ösztöndíj* támogatta, egyes részeinek megírásához a budapesti *Domus Vendégház* kínált megfelelő feltételeket. Mindkét lehetőségért itt szeretném kifejezni hálámat.

² BOROSNYAI 1837.

³ BENKŐ 2001.

⁴ A levéltárosként is tevékeny szerző szakképzettségének hiányát bőségesen kárpótolhatta családi háttere: apja a régi Erdély tudományos életének kiválósága, Benkő Ferenc (1745–1816) nagyenyedi professzor, mineralógus volt. HUBBES 2004, 10–11.

⁵ Bernády György 1912-ben szerződtette Dékány Kálmán kollégiumi tanárt, Biás István levéltárost, Molnár Gábor könyvtárost, Kovács István régészt és Kelemen Lajost a várostörténet megírására. A munka be is indult, de a háború eltemette a tervet. A történet értékes összegzése első kézből: Biás István: Marosvásárhely város történetének megírása miatt késett és késik? *Az Ellenzék* 19. 63. (1931. május 30.) 2; vö. KELEMEN 1982, 34.

⁶ ORBÁN B. 1870, 106–162.

⁷ A metszetek önmagukban forrásértékűek; mint köztudott, zömmel a szerző saját fényképei alapján készültek.

⁸ Személyéről bővebben lásd PÁL-ANTAL 2003, 333–340.

⁹ WEISZ 2017, 33–34.

a Marosvásárhelyen megjelenő *Az Ellenzék* hasábjain¹⁰ – rendszeresen közölt, főként levéltári forrásokra alapozott helytörténeti tárgyú írásokat, kiemelt figyelmet szentelve az épületeknek is.¹¹ Ám egy évszázad távlatából nem árt belátnunk, hogy a hírlapi műfaj sajátosságai és a téma távolisága a szerző fő érdeklődési területétől néhol történésznek aligha megbocsátható, pontatlan kijelentéseket és következtetéseket is eredményezett. A két világháború közötti évtizedeknél maradv Fodor István (1893–1961) munkásságáról sem feledkezhetünk meg. A szorgalmas postatiszt amatőr búvárlatai során tájékozott helytörténésszé nőtte ki magát, figyelme számos műemlékre is kiterjedt: népszerű *Krónikás Füzetek*i nemcsak az egykori városképről meséltek olvasóinak, de régi nevezetes épületek és intézmények múltjáról is közöltek adatokat, levéltári forrásokat, sajtócikket dolgozva fel.¹² Biás vagy Fodor kutatásai nemigen emelkedtek felül a lokálpatriotizmus által táplált helytörténeti horizonton – ám ez aligha róható fel nekik, hiszen céljuk a népszerűsítés volt.¹³ Az időszak szegényes közlési lehetőségei közepette azonban írásaik hatásukban túllépték műfaji kereteiket, és jelentékeny befolyást gyakoroltak a következő évtizedek irodalmára: adataik elő-előbukkannak Kiss Pál¹⁴ és Orbán István¹⁵ összegző várostörténetében, de még a közelmúlt írásaiban is visszaköszönnek. Amellett tehát, hogy a marosvásárhelyi építészettörténet-írás előfutárai közé kell sorolnunk őket, hosszan tartó hatásuk miatt is érdemes számolnunk mindkettejük munkásságával.

Az erdélyi művészettörténet-írás létrejöttében kulcsszerepet játszó Kelemen Lajos (1877–1963) marosvásárhelyi származása okán a város építészeti emlékei már a legkorábbi időkben helyet kaptak a diszciplína Kolozsváron kialakulófélben lévő műhelyének témái között. Megközelítésmódjának forrásközpontúsága a marosvásárhelyi építészettörténeti kutatások fő csapásvonalát is meghatározta – ha úgy tetszik, állíthatjuk – mind a mai napig. Idevágó írásainak száma ugyan csekély,¹⁶ de kitűnő hely- és forrásismerete a két világháború között nagy segítséget jelentett az erdélyi építészettörténet különféle aspektusainak feltárására törekvő fiatal művészettörténészeknek. Mindenekelőtt Biró Józsefre (1907–1945), az erdélyi barokk-kutatás úttörőjére kell itt gondolnunk, aki *A gernyeszegi Teleki-kastély* lapjain először tárgyalt a város építészetét érintő kérdéseket a művészettörténet-írás szempontrendszerében.¹⁷ Világossá vált ugyanis számára, hogy a kastély elválaszthatatlan a városban a 18. század derekán jelentkező építészeti fellendüléstől és a marosvásárhelyi barokk mesterkör kialakulásától: ő értekezett először a Toldalagi-palota jelentőségéről, Teleki László marosvásárhelyi építkezéseiről, a Teleki Téka tervrajzairól, Schmidt Pál, Topler János és más pallérok tevékenységéről. Kijelenthető, hogy munkásságával kezdődően a városra vonatkozó építészettörténeti kutatás végleg kiszakadt a honismereti-helytörténeti irodalom keretei közül, és elindult a professzionalizálódás útján. A Gerevich-tanítvány, ám Hekler Antal köréhez is közel álló Biró¹⁸ szerteágazó képzettsége azt is lehetővé tette, hogy a vizsgált jelenségeket erdélyi összefüggéseikben láthassa, sőt, alkalomadtán kísérletet tehetett a közép-európai kitekintésre is. Ez a nézőpontváltás igen lényeges előrelépést jelentett, még akkor is, ha a szerző néhol szűkös forrásanyag alapján és preconcepciók mentén szárnyaló fantáziája legalább annyi felületes következtetést szült, mint megalapozottat. Ettől függetlenül munkássága tragikus megszakadásával Erdély építészetének kutatása kiváló felkészültségű, nagy reményű fiatal szakembert veszített.

Köztudott, hogy a magyar nyelvű művészettörténet-írás zászlaját Erdélyben a 20. század derekán B. Nagy Margit (1928–2007) vitte tovább.¹⁹ Az erdélyi reneszánsz és barokk történetét kutatva

¹⁰ (1913)–1940. Szerkesztette Kovács Elek, majd Nagy Samu. Nem tévesztendő össze a kolozsvári *Ellenzék*kel.

¹¹ Kiterjedt hírlapi munkásságából, a teljesség minden igénye nélkül: Biás István: A 300 éves várbástya. *Az Ellenzék*, 10. 118. (1922. augusztus 10.) 1. skk.; A szabók bástyája. *Az Ellenzék* 10. 124. (1922. augusztus 21.) 1. skk.; A vártemplombeli temetkezések 1525–1678. *Az Ellenzék* 10. 130. (1922. szeptember 2.) 1.; Egy öreg ház emléke (1768). *Az Ellenzék* 11. 38. (1923. március 17.) 2.; A Kálvin-tér 3. sz. ház, Bem tábornok egykori szállása. *Az Ellenzék* 11. 69. (1923. május 3.) 1. Nagyobb lélegzetű, összegző írása tizenegy közleményben: Biás István: Maros-Vásárhely régi építészeti emlékei. *Az Ellenzék* 19. 86–96. (1931. július 23. – augusztus 15.). A Toldalagi-palotáról, figyelemre méltó adatokkal: Tizenhárom évig építették a műemlékké nyilvánított főtéri palotát. *Székelő Szó* 2. 60. (1942. március 14.) 5.

¹² Az 1935–1940 között megjelent füzetek négy évfolyamának írásait újabban Sebestyén Mihály gyűjtötte egybe, repertóriumukat lásd ugyanitt: FODOR I. 2015, I. 14–20.

¹³ A történeti adatok kezelésében néhol mutatkozó hozzávetőlegesség mindenestre szerfelett bosszantó mindkét szerző esetében, és éber forráskritikára inti a mai kutatót.

¹⁴ KISS 1942.

¹⁵ ORBÁN I. 1943.

¹⁶ Marosvásárhelyre vonatkozó művészettörténeti és művelődéstörténeti tanulmányai gyűjteményes formában: KELEMEN 1982, 17–44; illetve KELEMEN 2006, 195–236.

¹⁷ BIRÓ 1938, 24–36, 38–40.

¹⁸ LŐVEI 2007, 506–507.

¹⁹ KOVÁCS A. 2011.

a marosvásárhelyi építészet történetének számos kérdéskörével érintkezésbe került. Legfontosabb ezek közül Türk Antal építőmester életműve: máig fontos tanulmányban mutatta be a városban letelepedett német pallér Erdély-szerte lappangó jelentős alkotásait, Marosvásárhely vonatkozásában a Vártemplom terének átalakításában és a Teleki Téka építéstörténetében játszott szerepét, tisztázva egyúttal a helyi építészet fejlődésének néhány részletkérdését is.²⁰ Az egyébként szoros helyi kötődésekkel is rendelkező szerző alaposságát, jó helyismeretét jelzi, hogy a Kelemen Lajos Marosvásárhelyről szóló tanulmányához az általa szerkesztett kötetbe kimerítő bibliográfiát állított össze.²¹ A kutatásai kiemelt tárgyát képező kolozsvári mesterkörre vonatkozó adattáiraiban a két város közötti építőipari kapcsolatokat is jelezte.²² Mindezekről függetlenül azonban a marosvásárhelyi építészet sem Biró, sem B. Nagy életművében nem foglalt el központi helyet, idevágó eredményeik általánosabb erdélyi művészettörténeti kérdések tisztázásának hozadékaik voltak. Múlthatatlan érdemük azonban, hogy helyet teremtettek a vásárhelyi építészet kérdéseinek a tudományos igényű erdélyi művészet-történet-írás tematikájában, biztosítva kutatásuk folytonosságát egy, a diszciplína történetében igen mostoha időszakban.

Az 1989 után felszabaduló energiák Erdély-szerte rég nem látott pezsgést hoztak a helytörténeti irodalomban. Nem történt ez másképp Marosvásárhelyen sem. A rendszerváltást követő évtizedben jelentethette meg a helyi épített örökségre vonatkozó összegző munkáit Keresztes Gyula (1921–2015) műépítész, a város egykori főépítésze, a Maros Megyei Tervezőintézet nagy műemlékes tapasztalatot felhalmozó, köztisztviselőként álló főtervezője.²³ A helyi épített örökség az ő könyveiben tártul először egységes tablón az olvasók elé, írásai a maguk módján az első műemléktopográfiai kísérletek voltak a városban. A *Marosvásárhely régi épületei* (1998) nagyjából az érett historizmus időszakával bezárólag vette számba a város építészetét, „szakmailag válogatva a múlt szép, értékes, nevezetes alkotásaiból”,²⁴ funkciók szerint és alfabetikus rendben csoportosítva azokat,²⁵ noha besorolásában az idők folyamán megváltozott rendeltetés néhol következetlenségeket szült.²⁶ A könyvnek sajátos esztétikai minőséget kölcsönöznek a szerző rajzai, felmérései alapján készült illusztrációk. *Marosvásárhely szecessziós épületei* (2000)²⁷ című kötete az előbbi folytatásaként a helyi építészet hőskorát, a nagy háborút megelőző bő másfél évtizedet tárgyalja (leegyszerűsítve a *szecesszió* címszó alatt). A sokat látott szerzőt itt már saját érintettsége is motiválta, hiszen az időszak hőseinek egy részét fiatakorából személyesen ismerte.²⁸ A századforduló fejleményeit, építőiparosait ismertető fejezetet követően a középület és lakóépület kategóriákba szerveződnek az emlékek, itt már helyrajzi bontásban – az előző kötethez képest tehát koherensebb szerkezet valósul meg.

Kétségtelen, hogy Keresztes a 20. század második felében a város épített környezetének egyik legjobb ismerője volt, teljes joggal érzett tehát felelősséget felhalmozott adatai, ismeretei, személyes tapasztalatai közzétételéért. Erre a marosvásárhelyi közönség részéről erőteljes igény is mutatkozott, ami csak fokozta könyvei népszerűségét. De mivel a szerző deklarálta a szakmaiság igényével lépett fel, két évtized távlatából nem árt néhány kritikai megjegyzést is megfogalmaznunk, amit a tudományos nyilvánosság mindeddig tapintatosan elkerült. A kötetek tengernyi információt tartalmaznak, sokrétűségük miatt elengedhetetlen elvárás a forráshivatkozások alkalmazása – ezek hiányában ma már sajnos megállapíthatatlan, hogy a szerző saját gyűjtése, személyes emlékei, a kortársak beszámolóai, a korabeli sajtó vagy az irodalom képezi-e egy-egy adat forrását. A jegyzetapparátus hiányát még szembetűnőbbé teszi az, hogy a hitelesség és pontosság nem tartoznak a szövegek fő erényei közé: sok a hozzávetőleges datálás, attribúció és adatközlés, a hivatkozások hiánya pedig korlátozza

²⁰ B. NAGY 1977a.

²¹ KELEMEN 1982, 344–346.

²² B. NAGY 1977b.

²³ Ábrám Zoltán: Keresztes Gyula emlékére. *Népújság* 67. 8. (2015. január 13.) 5.

²⁴ „A számbavételt építészeti megközelítéssel végeztem. Azokat a szecesszió előtti épületeket mutattam be, melyek évszázadokon át a várossá alakulás tényezői, az építészeti stílusáramlatok helyi vonatkozású tárgyi bizonyítékai, s egy-egy korszak gondolkodásának, ízlésének tanúi...” KERESZTES 1998, 5.

²⁵ Egyházi, adminisztratív, közművelődési, „vigalmi épületek” tanintézmények, „közszolgáltatási épületek” és „neves régi házak” (zömmel lakóépületek) címszavak alatt.

²⁶ A betűrendben közölt lakóházak csoportján belül az elnevezések rendjének tisztázatlansága – keverednek a történeti adatokban fellelhető, valamint a kollektív emlékezet által a 20. század második felében még őrzött, általában az államosítás előttre visszautaló nevek – szintén zavart szült a felépítésben.

²⁷ KERESZTES 2000.

²⁸ „Gondolok az »Öregekre«, akiknek nevét-munkáit felsoroltam, akikkel az 1936-os évtől személyes kapcsolatom volt. Érdeklődéssel hallgattam emlékezéseiket a »koronavilág« munkáiról, és a szakemberek szemével követtem építőmunkájukat, amely már az új építkezéseket jelentette...” KERESZTES 2000, 6.

ellenőrizhetőségüket. Ráadásul a későbbiekben mind a tudományos, mind a népszerűsítő irodalom hajlamos volt a két munkát egyfajta autochton alpműként hitelesíteni, hozzájárulva ellenőrizetlen adataik további forgalmazásához.²⁹ A legnagyobb hiányosságnak azonban a levéltári források mellőzése tekinthető – mint látni fogjuk, Marosvásárhelyen ezek, kivételes gazdagságuk miatt, egyszerűen nélkülözhetetlenek az időtálló értelmezéshez.

Úgy összegezhetünk tehát, hogy Keresztes Gyula írásai aligha megkerülhető bibliográfiai tételek maradnak: emlékei, a 20. század elejére visszanyúló személyes értesülései, az általa ellenőrzött felújítások adatai,³⁰ felmérései jelentékeny támpontok, ellenőrzésük, kritikai feldolgozásuk fontos feladatot ró a művészettörténészekre. Hagyatéka a kutatás jelentős forrásanyagát képezheti.³¹ Alakja sajátos marad a helyi épített örökség irodalmában: a nyolcvanadik életévéhez közelítő nagy öregé, aki egy letűnt építészeti hőskor hús-vér szereplőinek személyes ismerőseként mesél a számára félmúltként, ám olvasói számára már menthetetlenül valós történelemként körvonalazódó időkről. Könyvei olvasásszociológiai funkcióit vizsgálva nem árt látnunk azt is, hogy a maguk idejében roppant fontos helyi igényre kínáltak választ: visszaigazolták a múltjáról való ismeretszerzésben évtizedekig korlátozott marosvásárhelyi közösség büszkeségét saját épített örökségét illetően, elősegítve a lokális identitás megélését. Még akkor is, ha az ehhez munícióként szolgáló történeti adatok hitelesítése a jövő kutatóira maradt.³²

Az 1990-es évek fejleményeit taglalva szót kell ejtenünk két, egymással szorosan összefüggő, tudományos értékű vállalkozásról is: Vigh Károly történeti helynévgyűjtéséről³³ és Pál-Antal Sándor utcanévtáráról.³⁴ Vigh 1933-ban elkezdett, majd többszörösen kiegészített levéltári munkája a város helynév-anyagának alakulását tárja elénk, a legrégebbi időktől, melyet Pál-Antal a város teljes közigazgatási területére kiterjedő utcanévkataszterre fejlesztett. Mindkét munka a várostopográfia jól használható és elengedhetetlen segédlete napjainkban is.

Bár nem tudományos jellegű, és nem is kívánt az lenni, hasznos kiadványnak bizonyul Sipos Lajos 1999-ben kiadott könyve: a *Mesélő házak* című rádióműsora anyagát szöveges formába öntő szerkesztő kiterjedt gyűjtést végzett, és interjúkat készített több nevezetes vásárhelyi lakóház 1990 után még élő idős lakói körében. Az *oral history* módszerére emlékeztető úton összegyűjtött, olvasmányos háztörténetek harminc év távlatából értékes adatokkal szolgálnak a régvolt lakókról, a befektetett munka pedig jóval műfaji értéke fölé emeli a népszerűsítő könyvecskét a kutatás szemében.³⁵ Fodor S. Sándor és Balás Árpád népszerű útikalauza 1998-ban topografikus rendben vette számba a város nevezetességeit.³⁶ Fodor a helyi napilapban is számos, gyakran forrásértékű írást tett közzé. 2000 után a Marosvásárhelyről elszármazott Flórián Csaba tett úttörő kísérletet a város épített örökségének bemutatására: elsőként ismerve fel az online tér által kínált népszerűsítési lehetőséget, honlapján helyrajzi rendbe szerkesztve, fotókkal szemléltetve mutatta be épületeit. Figyelme jó érzékkel nem csupán a műemlékekre, hanem az ismeretlenségük dacára a városkép szerves részének számító épületekre is kiterjedt. Gazdag fotódokumentációja két évtized után az azóta kíméletlenül átalakult városkép kiváló forrásanyagává lépett elő.³⁷ Nem hagyhatjuk említés nélkül a Csepreghy András kiterjedt képeslapgyűjteményéből a Mentor Kiadó által az ezredfordulót követően kiadott albumokat sem, melyek jól szemléltetik a képi források jelentőségét a várostopográfiai kutatásban.³⁸

²⁹ Bár kevésbé róható fel a végzettségét tekintve nem művészettörténész szerzőnek, mégis szóvá kell tennünk a morfológiai fogalomhasználat visszasságait, mely gyakran elég nehezen feleltethető meg a 20. század derekára szépen letisztult magyar építészettörténeti szaknyelvvvel. Az ezredfordulóra már komoly eredményeket maga mögött tudó magyarországi historizmus- és századforduló-kutatás tanulságai sem hasznosulhattak munkáiban, holott a bemutatott emlékek zöme ehhez az időszakhoz köthető.

³⁰ Az általa vezetett felújítás története bizonyul érdekesnek a Toldalagi-palota kapcsán is: KERESZTES 1996.

³¹ Jelenleg az örökösök tulajdonában, Marosvásárhelyen.

³² Szót kell még ejtenünk a *Vásárhelyen vásár tartatik* (KERESZTES 1996) című könyvről, melynek 1983-ban befejezett kéziratát a Kriterion jóvoltából sokkal koherensebb és gondozottabb formában jelenhetett meg. A helyi vásárok rendjéről közölt, értékes, saját és különféle adatközlők fiatalkori emlékeit történeti adatokkal kiegészítő munka több, a városképet illető lényeges észrevételt is tartalmaz.

³³ VIGH 1996.

³⁴ PÁL-ANTAL 1997.

³⁵ SIPOS 1999.

³⁶ FODOR-BALÁS 1998.

³⁷ Virtuális Marosvásárhely. http://www.erdelyweb.hu/mvhely/mvhely_main.html (2004–2018)

³⁸ Az első albumot (CSEPREGHY A. – CSEPREGHY H. 2002) újabbak követték a Mentor Kiadó jóvoltából, számos nagy forrásértékű, ritka képeslap és fénykép reprodukciójával.

Az 1989 utáni változó viszonyok között a magyarországi hivatásos művészettörténet-írás érdeklődése is fokozódott Marosvásárhely – elsősorban mint a magyar szecesszió kiemelt vidéki helyszíne – iránt. 1990-ben a város jelentőségéhez méltó teret kapott a magyar századfordulós építészet monográfiájában;³⁹ Hadik András a *Magyar Építőművészet* Erdély-különszámában Radó Sándor (1880–1960) építész marosvásárhelyi munkáiról tudósított.⁴⁰ 1999-ben Gellér Katalin a Kultúrpalota díszítőprogramjáról,⁴¹ Kovács Etelka a homlokzati terveiről írt az *Ars Hungaricában*.⁴² A kilencvenes években felvirágzó Bernády-kultusz helyi kiadványai is közöltek jelentős írásokat, Gellér Katalin⁴³ s főleg Keserü Katalin tollából, aki a századelő helyi városépítészetéről tett közzé lényeges meglátásokat.⁴⁴ Utóbbi ekkor már javában gyűjtötte Toroczkaí Wigand Ede marosvásárhelyi munkásságának adatait, s a budapesti Holnap Kiadó jóvoltából 2007-ben egy kimerítő kötet lapjain helyezte el műveit a magyar építőművészet élvonalában,⁴⁵ később is szíven viselve a helyben alig értett Wigand pusztuló vásárhelyi alkotásainak sorsát és emlékeztetét.⁴⁶ Ebben a monográfia-sorozatban tárgyalta életművük kontextusában Várallyay Réka is Komor Marcell és Jakab Dezső vásárhelyi munkáit.⁴⁷ A két reprezentatív kiadvány közvetett módon rávilágított a város századfordulós emlékeinek jelentősége és a hozzájuk méltó alapkutatások hiánya közötti ellentmondásra is.⁴⁸

A Marosvásárhelyre vonatkozó átfogó építészettörténeti kutatások legfontosabb fejezeteként ez idáig kétségtelenül Ioan Eugen Man (1940–) életművét kell értékelnünk. A városi néptanács, majd polgármesteri hivatal változó elnevezésű építészeti osztályán alkalmazott technikus⁴⁹ pályájának szinte fél évszázada alatt testközelből ismerhette meg a város épített örökségét, nyugdíjazását követően, 2006-tól pedig négy vaskos, román nyelvű kötetben tette közzé kutatásait, *Târgu-Mureș, istorie urbană* sorozattal. A kezdetektől 1850-ig terjedő első kötetet⁵⁰ ugyan még terhelik a régi építészet kutatásának módszertani és információs buktatói – nyelvi korlátokból fakadó pontatlanságok, kritikátlan adatátvitel, hozzávetőleges forráskezelés –, aligha fog tehát az alpművek sorába emelkedni, de igen nagy érdeme, hogy először adott a román anyanyelvű olvasók kezébe egy szakmainak szánt összefoglalást a korszak építészetéről. Annál kiemelkedőbb kutatástörténeti jelentőséggel bír az impériumváltásig terjedő második⁵¹ és a két világháború közötti időket tárgyaló harmadik⁵² kötet: nyugodtan tekinthetjük ezeket az adott korokra vonatkozó, tudományos igényű fellelő, átfogó alapkutatások nyitányának. Jelentőségüket csak sokszorozza, hogy a történeti épületállomány nagy része Marosvásárhelyen ezekben az évtizedekben keletkezett. A kötetek korszakokra bontva igyekeznek megválaszolni az egységes folyamatként szemlélt városfejlődés kérdéseit, majd a különféle stílusáramlatokon belül típusok szerint csoportosítva veszik számba az épületeket, melyek kvalitásaik vagy pusztán forrásanyaguk megléte okán kerültek bele a válogatásba. Man a kincsesbányának bizonyuló városi levéltár forrásai alapján dolgozott, így előtte sejlettek fel először a helyi építészettörténeti kutatás valós lehetőségei, urbanisztikai és intézménytörténeti távlatai. Úttörőnek bizonyult a városi tanács anyagában rejlő engedélyezési tervek kutatásában, törekedett kiaknázni a műszaki levéltár nagy forrásértékű tervanyagát, szorgalmasan igyekezve írásaiba beépíteni a létező irodalmat is. A polgármesteri hivatal építészeti irattárának jó ismerőjeként először vonta be annak anyagát – főként kartográfiai forrásokat – a tudományos vizsgálatokba.⁵³ Man kutatástörténeti jelentősége tehát forráshasználatának újszerűségében körvonalazódik, de elismerés illeti a befektetett munka mennyiségét és az átfogó szemléletmódra való törekvést is. Ez persze nem változtat azon a tényen, hogy egy részleteiben hiteles, összefüggéseiben helytálló szintézis érdemben csakis a lényeges sarokpontok és tekin-

³⁹ GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ 1990.

⁴⁰ HADIK 1990.

⁴¹ GELLÉR 1999b.

⁴² KOVÁCS E. 1999.

⁴³ GELLÉR 1999a.

⁴⁴ KESERÜ 1999.

⁴⁵ KESERÜ 2007.

⁴⁶ KESERÜ 2009; KESERÜ 2016.

⁴⁷ VÁRALLYAY 2006.

⁴⁸ Gellér, Keserü és Várallyay Kultúrpalotára vonatkozó kutatásai físsített formában: ONIGA 2013c.

⁴⁹ Bengean, Florin: La ceas aniversari! Ioan Eugen Man – profesionistul prin excelență, la 75 de ani de viață. *Cuvântul Liber* 27. 191. (2 octombrie 2015) 6.

⁵⁰ MAN 2006.

⁵¹ MAN 2009.

⁵² MAN 2010.

⁵³ MAN 2017.

télys számú részkérdés tisztázását követően írható meg. A források és a történeti folyamatok néhol esetleges értelmezése, az alkalmazott stíluskategóriák és az épületek azokba történő besorolásának elavult vagy rögtönzött volta⁵⁴ ugyanakkor jelzi a történeti habitus és a művészettörténeti nézőpont elengedhetetlenségét egy hasonló vállalkozás sikeréhez. Mindemellett jó érzékkel és elsőként mutatott rá az 1930-as évek modernista jelenségeire a helyi emléktárgyakban. Man munkájának negyedik kötete⁵⁵ a kommunizmus időszakának építészetét taglalja: értékét és hitelességét csak növeli, hogy a szerző az időszak java részében a helyi városrendészet cselekvő részese volt. Méltán sajnálható, hogy a többre érdemes, gazdag tervanyaggal illusztrált négy kötetet egy helyi zugkiadó jelentette meg, kis példányszámban, gyatra tipográfiai minőségben, mutatók és mindenféle szaklektori ellenőrzés nélkül. Man 2015-ben kiadott újabb kötete kiemelkedő marosvásárhelyi épületek történetét dolgozza fel – a többé vagy kevésbé részletes esettanulmányok közül a Torockzai-féle Kereskedelmi- és Iparkamara (1909) elsodródott engedélyezési terveinek azonosítása, az Agrártakarékpénztár általa megőrzött terveinek közzététele igen jelentős hozzájárulások a helyi építészet kutatásához, ahogy több műemlék esetében a felújítás során szerzett tapasztalatok megosztása is.⁵⁶ Összességében tehát Ioan Eugen Man munkásságának jelentősége messze kimagasló, a tudományos igényű helyi alap kutatások úttörőjeként értékelhető. Eredményeire okvetlenül oda kell figyelnie a jövő építésztörténeti kutatásának.

Ilyen előzmények után sokasodtak meg az elmúlt bő egy évtizedben a marosvásárhelyi építészet egy-egy szegmensére összpontosító, friss művészettörténeti kutatások. A jelenség háttérében a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen újjászervezett művészettörténeti oktatás állt, mely az ezredfordulót követően több, a város építésze iránt érdeklődő fiatal szakembert⁵⁷ bocsátott útjára. Az átfogó városépítészeti kutatások igénye a 2010-es évek első felében merült fel, nem függetlenül a magyarországi műemléki topográfia hagyományaitól,⁵⁸ és az ott működő, ifjabb Entz Géza által kezdeményezett várostopográfiáktól.⁵⁹ Bár szemléletileg időben és térben a teljes városra kiterjedt, a kutatómunka a forrásadottságoknak és a helyi történeti épületállomány összetételének megfelelően főként a dualizmus korára összpontosult, kitekintéssel a két világháború közötti időszakra. Alapvetésnek a terepmunka és a forráskutatás egységén alapuló megközelítést tekintettük. A szárba szökkenő *Marosvásárhely Műemléki Topográfiája* vállalkozás kezdetben a számbavételre koncentrált, ehhez az épp akkoriban kivéreztetett évszázados intézmény, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal több évtizedes inventarizációs tapasztalata nyújtott mintát.⁶⁰ Ám hamarosan elkerülhetetlenné vált a történeti kutatások elmélyítése, ebben a fentebb vázolt, Kelemen Lajosig visszanyúló művészettörténeti hagyomány jelentett módszertani támaszt, mely a rendszerezett levéltári kutatás helyi forráskörülményekhez igazított alapjainak megteremtését jelölte ki elsődleges feladatként.

Az állomány kisebb hányadát adó barokk és klasszicizmus kori emlékekre nézve ez nem történt minden előzmény nélkül: a városi forrásanyag rendszeres feltárására, B. Nagy Margitnak köszönhetően, létezett követésre méltó példa Kolozsvár kapcsán,⁶¹ nyomdokain haladva e sorok írója kutatta Marosvásárhely város levéltárának 1700–1850 közötti iratanyagát, az épületek mellett a társadalomtörténeti összefüggésekre is hangsúlyt fektető, fentebb méltatott hagyomány szellemében.⁶² A közigazgatási, törvénykezési és gazdasági ügyiratok sorozatai, az esküdtek tanácsának,⁶³ valamint a magisztrátus üléseinek jegyzőkönyvei,⁶⁴ a városi számadások⁶⁵ segítettek megérteni a középítkezések

⁵⁴ A felállított stíluskategóriák és korszakolások különösen a historizmus, majd a szecesszió esetében válnak teljesen kuszává – az azonosított forrásanyag, datálások, attribúciók értékén ez természetesen nem változtat.

⁵⁵ MAN 2011.

⁵⁶ MAN 2015.

⁵⁷ Munkáikból: KARÁCSONY 2011; ONIGA 2013a; ONIGA 2013b.

⁵⁸ ENTZ 2011.

⁵⁹ ENTZ 2009.

⁶⁰ ORBÁN J. 2019a, 8.

⁶¹ B. NAGY 1977b.

⁶² ORBÁN J. 2009; ORBÁN J. 2008–2010.

⁶³ JEGYZŐKÖNYVEK.

⁶⁴ MAGISZTRJGKYV.

⁶⁵ ALLODIÁLIS SZÁMADÁSOK.

világát a székházaktól a közutakig,⁶⁶ ugyanakkor fényt vetettek számos magánépítkezés részleteire,⁶⁷ egyebütt aligha elérhető, értékes keletezésekkel, birtoktörténeti adatokkal gazdagítva ismereteinket. Helyrajzi felmérések, várostérképek ebből a korból nemigen maradtak ránk, ám a szép számban megőrződött ház- és népességösszeírások⁶⁸ a beépítettségükben megszilárdult városrészekben hasznos fogódzókat kínáltak a topográfiai viszonyok rekonstruálásához. Mindez a főkormányászéki iratanyaggal,⁶⁹ valamint a főúri családi levéltárakkal kiegészülve változatos, adatokban gazdag képet tár elénk ennek a jelentékeny másfél évszázadnak az építészeti fejlődéséről, mely méltán tekinthető az első, mai értelemben vett, valódi urbanizációs hullámnak a városban, melynek fő felhajtó erejét Marosvásárhelyen is, akárcsak Kolozsváron,⁷⁰ a zömmel németajkú bevándorló mesterek és az erdélyi arisztokrácia egymással szoros összefüggésben álló megtelepedése képezte.⁷¹

Nagyobb kihívást és felelősséget jelentett a dualizmus kori építészet szisztematikus forráskutatásának körvonalazása – nemcsak azért, mert számos közép-európai városhoz hasonlóan Marosvásárhely arculatát is nagymértékben a kiterjedt historizáló és századfordulós emléktárhalmaz határozza meg, hanem azért is, mert a korszak városépítészeti forrásanyagának tudományos igényű feltárása erdélyi viszonylatban kevésbé volt kiforrott, még kevésbé ment végbe a magyarországi művészettörténet-írás folyamatosan bővülő eredményeinek integrálása a hazai kutatás szempontrendszerébe. Helyi szinten Ioan Eugen Man munkássága jelentett továbbgondolásra méltó előzményt. A cél a strukturált levéltári munka technikáinak és egyfajta módszertani minimumnak a körülhatárolása volt, mely művészettörténeti jelentőségéhez és az erdélyi építészettörténeti kutatások hagyományaihoz méltó keretbe hajlíthatja Marosvásárhely építészetének feltárását, gátat vetve az ötletszerű és felületi forráskutatás elburjánzásának a gazdag és kiváló forrásértékű anyagban.

Ez első lépésben a kor irattermelésének megértését igényli, mely helyi sajátosságokkal ugyan, de összességében a monarchia többi törvényhatósági jogú városához hasonlatos keretben zajlott. A legfontosabb újdonságot az abszolutizmus korától az építkezési szabályrendeletek bevezetése, ezzel szoros összefüggésben pedig az *engedélyeztetés* korábban a városban nemigen működő gyakorlata jelentette. A század derekán az építési engedélyek még nem képeztek kiterjedt iratanyagot, terveket elvétele őrizték meg, de a dualista államszervezet megszilárdulásával komoly dokumentációvá bővültek. Az 1881-ben kiadott új építkezési szabályrendelet meghatározta az engedélyeztetés folyamatát, az építkezési szakbizottság összetételét és feladatait, a tervek felülvizsgálatánál hangsúlyozva a „dísz és szépítés tekintetében megkívántató összhang” fontosságát.⁷² Bár összetételét nem szabályozta, a kialakult rend szerint az ügyirat az építető által beterjesztett kérelmet és tervet (gyakran magát az eredetit) őrizte meg a bizottság helyszíni jegyzőkönyve mellett, az utóbbira rávezetett tanácsi döntéssel együtt. Új fejlemények negyedszázad múltán, Bernády György polgármestersége (1902–1912) idején következtek be, aki 1905. február 15-én új építési szabályrendeletet hirdetett ki.⁷³ A nagy szakmai körültekintéssel összeállított, 81 oldalas dokumentum már előrevetítette a polgármester nagyratörő városrendészeti ambícióit: nyolc fejezete és 113 cikkelye részletekbe menően szabályozta az építmények kialakítását, az építkezés menetét, az épületek használatát és karbantartását, a hatósági ellenőrzést, a kihágások büntetését. Az engedélyezési eljárás pontos menetét és iratainak tartalmát a III. fejezet 76–87. paragrafusa tisztázta, a már létező gyakorlatot fejlesztve tovább. A kérvénynek tartalmaznia kellett az építmény műszaki leírását, funkcióját, a munkálattal megbízott „szakértő” (általában az azért felelősséget vállaló, megfelelő képesítéssel bíró kivitelező) nevét. Melletteként szigorúan elvárta a helyszínrajzot és a tervdokumentációt (két példányban), részletezve a rajzokkal szembeni műszaki elvárásokat is. Az iratokat a mérnöki hivatal vizsgálta át, majd elrendelte a helyszíni tárgyalást a szakbizottság és az érintett felek részvételével. A felvett jegyzőkönyv javaslata alapján az aztan formálisan a városi tanács döntött az építkezésről. A munka végeztével a jegyzőkönyv és a tervrajzok másodpéldánya a kérvénnyel együtt az irattárba került.⁷⁴ A hamarosan már

⁶⁶ ORBÁN J. 2011a; ORBÁN J. 2011b.

⁶⁷ Ezek adott esetben helyszíni kutatásokkal is kiegészülhettek: ORBÁN–CSÖRSZ 2016.

⁶⁸ NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK.

⁶⁹ Ennek szisztematikus feldolgozására példa: ORBÁN J. 2011a.

⁷⁰ B. NAGY 1970.

⁷¹ ORBÁN J. 2009.

⁷² ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET 1881, 1–6.

⁷³ A szabályrendeletet a városi törvényhatósági bizottság előzőleg 1904. december 29-én fogadta el, majd a Belügyminisztérium 1905. február 1-jén hagyta jóvá. ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET 1905.

⁷⁴ „A kérvény mellékleteként beadott tervrajzok egyik példánya hatósági aláírással és pecséttel ellátva az építető részére kiadott engedélyhez csatolandó, a másik példány, mint hatósági példány ideiglenesen, az építkezés tartamára a városi

gépelt, sokszorosított formanyomtatványként észszerűsített jegyzőkönyvek – melyek zömét évekig Radó Sándor városi főmérnök töltötte ki saját kezűleg – és mellékleteik a kor magánépítkezéseinek legfontosabb forrásai, még akkor is, ha az eltelt száz év selejtezéseinek köszönhetően fennmaradási arányuk nem a legjobb.

Az engedélyeket a városi önkormányzat évi tízezer tételt is felülmúló, időrendben iktatott, általános iratanyaga foglalja magába. Célzott kutatásuk így csakis a tulajdonos és a történeti topográfia ismeretében lehetséges.⁷⁵ Utóbbiak tisztázásához a helyrajzi szempontból jól használható 1898-as,⁷⁶ 1911-es⁷⁷ és 1919-es⁷⁸ összeírások nyújtanak támpontot, melyek, az 1898-as helyrajzi térkép adataival kiegészülve, lehetségessé teszik a tulajdonosok azonosítását a dualizmus korának utolsó két évtizedében, mely épp egybeesik a helyi építészet fellendülésének időszakával.⁷⁹ A vonatkozó iratanyag növekvő fontosságát jelzi, hogy már az 1880-as évektől létezett törekvés az engedélyek elkülönített nyilvántartására, ez legkésőbb 1889-től folyamatos volt,⁸⁰ a 19. században még egyszerű évenkénti jegyzékben összesítve az iktatószámok rendjén, kitérve az építtetőre, címre, a helyiségek számára, funkcióira. Változás 1903-tól állt be, nem függetlenül a közigazgatás észszerűsítésére is törekvő Bernády 1902-es színrelépésétől:⁸¹ ettől az évtől rendszerezetten, két kerületre osztva regisztrálták az iratokat, a lakhatási engedély és a rendőrkapitánysági átírat számával együtt.⁸² Ezek a korabeli segédletek teszik lehetővé az átfogó és rendszerezett kutatást. Maguknak az engedélyezési iratoknak a fennmaradási aránya a századfordulóig kielégítő, annál kevésbé az a háború kitörése előtti bő tíz esztendőben. Hiány esetén érdemes az általános mutatókban az esetleges iratvándorlást ellenőrizni, eredmény híján be kell érünk a szabályrendelet 84. cikkelye értelmében⁸³ a rendőrkapitánysághoz továbbított, szinte hiánytalanul fennmaradt kurta átíratokkal, melyek tömörségükkel együtt is hitelesen tájékoztatnak az építkezések időpontjáról, méreteiről.⁸⁴

A helyi építészet nagy jelentőségű forráscsoportját képezik a város levéltárában fennmaradt műszaki iratok. Az 1880-as évektől induló, a Bernády-korra nézve kiemelt forrásértékkel bíró, de a két világháború közötti időkre nézve sem jelentéktelen állagot⁸⁵ a mérnöki hivatal,⁸⁶ majd a később létrejött, kiterjedt személyzettel működő műszaki igazgatóság termelte, mely saját iratkezeléssel és levéltárral is bírt. A rohamléptekkel modernizálódó városban meglehetősen aktív szervekről van szó, hagyatékuk nemcsak a látványos urbanizációs vívmányok – vízhálózat, csatornázás, útburkolat, villamosművek stb. – műszaki dokumentumait őrzi, hanem számos nagy építészeti beruházás – köztük Bernády emblematis megvalósításai – tervanyagát is. De ezek mellett nagyszámú lakóház idesorodott tervét is tartalmazza.⁸⁷ Művészettörténeti értéke tehát nehezen túlbecsülhető, a helyi századforduló építészetéről ennek mellőzésével aligha alkotható kép. Nem ismeretlen a kutatók előtt: használták műemléki felújításokhoz, a századforduló kimagasló emlékeinek történetéhez, a legdagabban Ioan Eugen Man merített belőle összegző munkáiban,⁸⁸ mégis kijelenthető, hogy kiaknázottsága fordítottan arányos forrásértékével, dacára annak, hogy zömmel koherens tematikus csoportokban őrzi a terv- és iratanyagot.⁸⁹ Általában a középítkezések és városrendészet – de nemcsak

mérnöki hivatalnak adandó ki, azután az irattárba helyezendő az építkezési kéréshez.” ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET 1905, 57–58.

⁷⁵ BELTERÜLET.

⁷⁶ TÖRZSKÖNYV 1898.

⁷⁷ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911.

⁷⁸ TELEKLAJSTROM 1919.

⁷⁹ Az építészetileg kevésbé dinamikus korábbi évtizedekre és az abszolutizmus korára nézve a fennmaradt népszámlálási iratok nyújthatnak némi eligazítást, bár az időbeli távolság miatt helyrajzi használhatóságuk a város nagyrészeire vonatkozóan korlátozott, és csakis megfelelő kiegészítő adatok segítségével lehetséges.

⁸⁰ 1881-ből, illetve az 1889–1905 közötti időszakból ismerünk ilyen éves jegyzékeket.

⁸¹ PÁL-ANTAL 2015.

⁸² A gyakorlat minden bizonnyal az időszak végéig fennmaradt, bár az első világháború kitörését megelőző egy évből és a háború alatti időkből eddig nem azonosítottunk ilyen nyilvántartásokat.

⁸³ ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET 1905, 57.

⁸⁴ RK IRATOK.

⁸⁵ MŰSZAKI IRATOK.

⁸⁶ A szerv 19. századi előzményeiről fontos adatok: BARABÁS 2016, 236–237.

⁸⁷ MŰSZAKI IRATOK, 404–405. Előfordul, hogy az iktatott anyagban egy-egy magánépület közművesítési terve az engedélyezési terv másolatára készült.

⁸⁸ MAN 2009.

⁸⁹ Mindezt leltári jegyzéke is viszonylag híven tükrözi, a kutató tehát csekély időbefektetést és levéltári háttértudást igénylő munkával juthat forrásokhoz. Kihívást inkább a bőségük jelent, a többszáz doboznyi anyag rendszerezett kutatása, időrendjének felállítása, a tervek és az iratanyag szerves összekapcsolása stb.

– kérdéseiben kínálnak adatokat a törvényhatósági bizottság ülésjegyzőkönyvei, a város ügyeiben hozott fontos döntéseket elvileg ugyanis itt vitatták és hozták meg. Forrásértékük az önkormányzati beruházások nagyságrendjével egyenes arányban növekvő, évtizedeken átívelő folytonosságuk pedig nagy előnyt jelenthet az átfogó és rendszerezett munkára törekvő kutatás számára.⁹⁰

Az időszak megismerésének régóta népszerű forrásanyaga a korabeli sajtó. Értékét a városi építészet kutatásában a forrástípus időintervallumokat pontosan lefedő rendszeressége, valamint az olyan sajátos nézőpontok megjelenítése adja, melyeket a hivatali iratanyagban hiába keresnénk egy-egy építkezés kapcsán – nyilván, ezek használatát is csak kellő kritikai vizsgálat teheti biztonságossá. A székely főváros rohamos urbanizációja a századfordulón a többé-kevésbé életképes időszak kiadványok elszaporodásával is együtt járt,⁹¹ és többük érzékenynek bizonyult az időszak közvéleményét foglalkoztató építészeti, városrendészeti kérdésekre is. Kutatásuk Marosvásárhely vonatkozásában mindeddig csak az adott időintervallumra szabott, teljes áttekintéssel történhetett, ám a forrástípus használatát forradalmasító digitalizáció hamarosan áttörést fog hozni az itteni sajtóanyag tekintetében is. Addig hasznos fogódzók nyújthatnak, bár a lapok kézbevétele aligha pótolhatják, a Sebestyén Mihály által szerkesztett helytörténeti kronológiák, melyek javarészt épp a korabeli sajtóra támaszkodnak.⁹² A hivatkozásokat ezek a temérdek munkával készült adattárak is mellőzik, de az információk lelőhelye viszonylag könnyen visszakereshető – ez segítheti az adott ügy maradéktalan megértését, ajánlott tehát az alaposságra törekvő kutató számára. Mivel a helyi építészet a századfordulón már a fővárossal kölcsönhatásban fejlődött, nem érdektelen – és a digitalizáció révén nem lehetetlen – a budapesti sajtó bevonása a vizsgált források körébe. Végezetül szükséges hangsúlyozni, hogy a digitalizált források kutatásának csalogó egyszerűsége, az adatelérés felgyorsult csatornáin egyáltalán nem mentesítenek a valódi történeti munka terhe alól: a kiterjedt, rendszerezett gyűjtéstől, a nagy mennyiségű adat szelektálásától és rangsorolásától, az összefüggések megértésének feladatától, valamint a forráskritikától – kontextusukból kiragadott adatok esetleges halmaza továbbra sem képezhet történetileg hiteles narratívát.

Az elmúlt években a fenti forráscsoportok kiaknázásával és a vázolt kutatási módozatok révén zajlott a helyi építészet feltárása a *Marosvásárhely Műemléki Topográfiája* vállalkozás ernyője alatt. A körvonalazódó eredmények többszáz eddig ismeretlen emlék, főként lakóház történetéről tárnak eléink adatokat – egy megírandó városi építészettörténeti monográfia megannyi értékes építőkockáját. Úgyszintén haladás mutatkozik a városképet alakító néhai építések, mérnökök, építőmesterek pályájának feltárásában,⁹³ formálódásuk és képzettségük megismerésében,⁹⁴ akárcsak az országos keretbe ágyazódó ipartörténeti témák⁹⁵ és a hozzájuk kapcsolódó művészettörténeti kutatások⁹⁶ ösztönzésében. Eredményeink közlemények,⁹⁷ konferencia-előadások formájában kaptak nyilvánosságot,⁹⁸ számottevő részük pedig írásban itt, ezeken a lapokon lát először napvilágot.⁹⁹ Világos, hogy eddigi munkánk döntő hányada, a teendők helyes sorrendjének törvényszerűségeit figyelembe véve, *levéltári alapkutatás*. Ezt törekedtünk úgy végezni, hogy megbízható kiindulópontja lehessen a továbblépésnek, az összetettebb kérdésfelvetésnek és a majdani szintézisnek. Bár bőven akad még itt tennivaló, igyekeztünk integrálni munkánkba a magyar művészettörténet-írásban az utóbbi évtizedekben a historizáló és a századfordulós építészet vonatkozásában született, tiszteletre méltó és szüntelenül gyarapodó kutatási eredményeket is. A vizsgált jelenségek ugyanis ekkoriban már minden korábbinál szervezettebben fonódnak össze a tágabb keret – a dualista monarchia –, valamint az

⁹⁰ JEGYZŐKÖNYVEK.

⁹¹ POPTÁMAŞ–MÓZES 2000.

⁹² IDŐTÁR II, III, V/1, V/2.

⁹³ Dósa Lászlóról: ONIGA 2016; Jelinek Antalról: BARABÁS 2016; Keleti Béláról: ORBÁN J. 2019a, 176–183.

⁹⁴ ORBÁN J. 2020.

⁹⁵ SZÉKELY 2017.

⁹⁶ SZÉKELY 2016.

⁹⁷ Az egyes épületekre vonatkozó feltárt adatokat alapszinten a topographia.ro oldalon tesszük közzé.

⁹⁸ *A város színeváltozása* címmel rendezett konferenciasorozat előadásairól bővebben: ORBÁN 2019b, 9–11.

⁹⁹ Mindeközben igyekeztünk megteremteni az épített örökség népszerűsítésének fórumait is. ORBÁN J. 2019b.

elsődleges példakép – a magyar főváros – építészetével: a kapcsolatok közvetlenek és elevenek, a háttérjelenségek rokoníthatóak, a párhuzamok pedig, túlmutatva a meddő stíluskritikán, valódi összefüggéseket tárhatnak fel. Eddigi munkánk eredményességét nem tisztünk megítélni. Akik a jövőben megteszik majd, azoknak nem árt tisztában lenni a 2010-es évek második felének vidékies helyi kutatási körülményeivel sem, melyek gyakran hátráltatják a téma tudományos jelentőségéhez illő, kiterjedt forrásfeltárást.¹⁰⁰ Ezzel együtt reménykedünk abban, hogy a lefektetett alapok eléggé szilárdnak bizonyulnak, és Marosvásárhely építészetének mindenkori kutatói biztonsággal megvethetik rajtuk a lábukat.

IRODALOM

BARABÁS K.

- 2016 Jelinek Antal, Marosvásárhely városi mérnöke (1872–1893). In: Orbán J. (szerk.): *Fundálók, pallérok, építésszek Erdélyben*. Marosvásárhely, 233–248.

BENKŐ K.

- 2001 *Marosvásárhely szabad királyi város leírása* 1862-ben. S. a. r. Pál-Antal S., Marosvásárhely.

BIRÓ J.

- 1938 *A gernyeszegi Teleki-kastély*. Budapest.

B. NAGY M.

- 1970 A kolozsvári barokk mesterkör. In: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest, 227–252.
- 1977a Türk Antal építőmester (1750–1798). In: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 32–49.
- 1977b Művészek és mesterek Kolozsvárt (1700–1850). In: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest, 177–260.

BOROSNYAI LUKÁTS J.

- 1837 *Régi és új Vásárhely...* Marosvásárhely. Jegyzetekkel újraközölve: Fodor I.: Borosnyai Lukáts János százéves vásárfiája a Szent Márton napi sokadalomra 1837–1937. Marosvásárhely, 1937. (Fodor István monográfiai gyűjteménye II. 4.)

CSEPREGHY A. – CSEPREGHY H.

- 2002 *Üdvözlét Marosvásárhelyről. A hajdani Marosvásárhely régi képes levelezőlapokon*. Marosvásárhely.

ENTZ G. A. (szerk.)

- 2009 *Székesfehérvár*. Budapest.
- 2011 Műemléki inventarizáció Magyarországon. *Műemlékvédelem* 55. 1. 65–85.

ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET

- 1881 *Hatósági szabályrendeletek: I. A M.-Vásárhely Sz. Kir. Város területén előforduló építkezésekre nézve; II. A tűzbiztonság érdekében; III. A köztisztaságra nézve*. Marosvásárhely.

¹⁰⁰ Az általunk kutatott anyag zömét az országos levéltár Maros megyei fiókja őrzi, munkánk erősen függ ennek a belügyi intézményhálózatnak az állapotától, melyben a bő egy évtizede beindult ígéretes reformok némiképp megrekedtek. Az itt bemutatott munka végzése során, a 2010-es évek második felében a kutató Marosvásárhelyen heti három nap, összesen 17 és fél óra nyitvatartási idő alatt kénytelen boldogulni, úgy, hogy közben a kutatás ütemét a személyzet csökkent létszáma és szabályzati megkötések sora is visszafogja. Minden levéltárosi jóindulat ellenére az általunk szorgalmazott szisztematikus, jellegét tekintve extenzív és igen időigényes kutatómunka lehetőségei ilyen körülmények között csökkennek (főként a nehezen kutatható, selejtezett ügyiratok esetében), ezen pedig az erőltetett ütemű, egyéni digitalizálás sem sokat segít.

- 1905 *Maros-Vásárhely sz. kir. város építési szabályrendelete*. H. n., é. n. [Marosvásárhely, 1905]
- FODOR I.
- 2015 *Marosvásárhelyi krónikás füzetek*, I–II. S. a. r. Sebestyén M. Marosvásárhely.
- FODOR S. (S.) – BALÁS Á.
- 1998 *Marosvásárhelyi útikalauz*. Marosvásárhely
- GELLÉR K.
- 1999a *Marosvásárhely Kultúrpalotája*. In: Nagy Miklós K. (szerk.): *Bernády György emlékezete*. Marosvásárhely, 38–50.
- 1999b A gödöllői művésztelep vezető mestereinek tervei a marosvásárhelyi Kultúrpalota számára. *Ars Hungarica* 27. 2. 353–374.
- GERLE J. – KOVÁCS I. – MAKOVECZ I.
- 1990 *A századforduló magyar építésze*. Budapest.
- HADIK A.
- 1990 Radó Sándor (1880–1960). Egy elfeledett marosvásárhelyi építészről. *Magyar Építőművészet* 81. 5. 56–59.
- HUBBES É.
- 2004 *Benkő Ferenc egyetemjárása*. Rudabánya.
- IDŐTÁR II.
- 2010 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, II. Marosvásárhely történeti kronológiája 1848–1918*. Marosvásárhely.
- IDŐTÁR III.
- 2011 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, III. Marosvásárhely történeti kronológiája 1919–1944*. Marosvásárhely.
- IDŐTÁR V/1.
- 2015 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, V/1. 1291–1899. Pótlások és kiegészítések az Időtár I–II. kötetéhez*. Marosvásárhely.
- IDŐTÁR V/2.
- 2016 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, V/2. 1900–1944. Pótlások és kiegészítések az Időtár II–III. kötetéhez*. Marosvásárhely.
- KARÁCSONY I.
- 2011 A Székely Iparmúzeum marosvásárhelyi épülete. In: Kovács Zs. – Sarkadi Nagy E. – Weisz A. (szerk.): *Liber Discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Kolozsvár, 363–372.
- KELEMEN L.
- 1982 *Művészettörténeti tanulmányok*, II. S. a. r. B. Nagy M. Bukarest.
- 2006 *Művelődéstörténeti tanulmányok*, I. S. a. r. Sas P. Kolozsvár.
- KERESZTES GY.
- 1996 *Vásárhelyen vásár tartatik...* 1996¹ [1998²]
- 1998 *Marosvásárhely régi épületei*. Marosvásárhely.
- 1999 A marosvásárhelyi Toldalagi-ház. In: Pál-Antal S. – Szabó M. (szerk.): *Marosvásárhely történetéből*, I. Marosvásárhely, 1999¹ [2007²], 111–115.
- 2000 *Marosvásárhely szecessziós épületei*. Marosvásárhely.
- KESERÜ K.
- 1999 Hagyomány és sajátosság Marosvásárhely századeleji építészetében. In: Nagy Miklós K. (szerk.): *Bernády György emlékezete*. Marosvásárhely, 27–37.

- 2007 *Toroczkai Wigand Ede*. Budapest.
- 2009 Toroczkai Wigand Ede és Kós Károly, avagy a „székely stílus”. In: Tüskés A. (szerk.): *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára. Essays in Honour of Mária Prokopp*. Budapest, 297–303.
- 2016
Toroczkai Wigand Ede marosvásárhelyi épületeiről, védelmük érdekében. In: Orbán J. (szerk.): *Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 277–305.
- KISS P.
1942 *Marosvásárhely története*. Marosvásárhely.
- KOVÁCS A.
2011 B. Nagy Margit művészettörténész. Gyoma 1828. május 4. – Budapest, 2007. március 4. In: Orbán J. (szerk.): *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 322–330.
- KOVÁCS E.
1999 A marosvásárhelyi Kultúrpalota homlokzattervei. *Ars Hungarica* 27. 2. 375–388.
- LŐVEI P.
2007 Biró József (1907–1945). *Enigma* 14. 49. 505–516. („Emberek és nem frakkok.” A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai III. Tudománytörténeti esszégyűjtemény. Szerk. Markója Cs. – Bardoly I.)
- MAN, I. E.
2006 *Târgu-Mureș, istorie urbană, I. De la începuturi până în anul 1850*. Târgu Mureș.
2009 *Târgu-Mureș, istorie urbană, II. Din anul 1850 până la primul război mondial*. Târgu Mureș.
2010 *Târgu-Mureș, istorie urbană, III. Perioada interbelică*. Târgu Mureș.
2011 *Târgu-Mureș, istorie urbană, IV. Anii 1945–1990*. Târgu Mureș.
2015 *Monumente de arhitectură civilă din municipiul Târgu-Mureș. Studii de caz*. Târgu Mureș.
2017 *Târgu-Mureș în cartografie și imagini istorice*. Târgu Mureș.
- ONIGA E.
2013a A marosvásárhelyi Református Kollégium főépülete. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új sorozat, 8. 143–169.
2013b A marosvásárhelyi Református Kollégium Nagy Győző által tervezett melléképületei (1908–1911). In: Kovács Zs. – Orbán J. (szerk.): *Tárguló horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásaiából*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 173–185.
2013c (szerk.): *A marosvásárhelyi Kultúrpalota 1908–1913*. Marosvásárhely.
2016 Vázlat Dósa László (1855–1917) életútjához és építészeti tevékenységéhez. Orbán J. (szerk.): *Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben*. Marosvásárhely, 249–275.
- ORBÁN B.
1870 *A Székelyföld leírása, IV. Marosszék*. Pest.
- ORBÁN I.
1943 *Marosvásárhely földrajza*. Sárospatak.

ORBÁN J.

- 2009 Táblabírák, főnemesek, pallérok és házak. Városkép és társadalom változásai Marosvásárhelyen a Királyi Tábla beköltözését követően. In: Bányai R. – Sebestyén Spielmann M. (szerk.): *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. Marosvásárhely, 245–280.
- 2008–2010 A marosvásárhelyi barokk mesterkör kutatásának újabb eredményei. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Új sorozat, III–V. (XIII–XV.) 191–210.
- 2011a A Királyi Tábla első két marosvásárhelyi székháza. In: Orbán J. (szerk.): *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 137–181.
- 2011b Hasznosság és szépség határán. Közkutak Marosvásárhelyen a 19. század első felében. In: Kovács Zs. – Sarkadi Nagy E. – Weisz A. (szerk.): *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*. Kolozsvár, 285–307.
- 2019a Istoricul casei Hirschmann și începuturile stilului secession maghiar la Târgu Mureș. *Marisia. Archaeologia, Historia, Patrimonium* 1. 163–188.
- 2019b Tudománnyal az épített örökségért. A marosvásárhelyi műemléki topográfiáról. *Korunk*, Harmadik folyam, 30. 7. 6–13.
- 2020 A marosvásárhelyi építőipari tanfolyam és a századforduló helyi építészeti fellendülése. *Ars Hungarica* 46. 1. 51–65. (előkészületben)

ORBÁN J. – CSÖRSZ RUMEN I.

- 2016 Kéziratok és nyomtatványok egy marosvásárhelyi kereskedőház boltozatából. *Lymbus 2015. Magyarságtudományi forrásközlemények*. Budapest, 275–314.

PÁL-ANTAL S.

- 1997 *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára / Indicatorul istoric al străzilor, pasajelor și piețelor din Târgu Mureș*. Marosvásárhely.
- 2003 *A Székelyföld és városai*. Marosvásárhely.
- 2015 A polgármester. In: Fodor J. et. al.: *Bernády, a városépítő*. Csíkszereda, 97–171.

POPTĂMAȘ, D. – MÓZES J.

- 2000 *Publicațiile periodice mureșene / Maros megyei időszaki kiadványok bibliográfiája 1795–1972*. Târgu Mureș.

SIPOS L.

- 1999 *Marosvásárhelyi mesélő házak*. Marosvásárhely.

SZÉKELY M.

- 2016 Árpád helyett Attila. A marosvásárhelyi egykori Székelyföldi Iparmúzeum főhomlokzatának Róna József által tervezett szoborcsoportja. *Ars Hungarica* 42. 4. 377–394.
- 2017 *Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum 1887–1918*. Budapest.

TELEKLAJSTROM

- 1919 *Maros-Vásárhely sz. kir. város telekérték-adójának kivetési lajstroma az 1919-ik évre*. H. n. Maros-Vásárhely sz. kir. város házinymondája.

VÁRALLYAY R.

- 2006 *Komor Marcell, Jakab Dezső*. Budapest, 2006¹ [2010²]

VIGH K.

- 1996 *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közszavak*. S. a. r. Pál-Antal S. Csíkszereda.

WEISZ SZ.

- 2017 „Kurta idő alatt ki nem aknázható kincses bányája a magyar közép- és kora újkori történelemnek”: a Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltára. In: Bányai R. (szerk.): *A Telekiek és a kultúra. A 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai*. Marosvásárhely, 9–43.

RESEARCH INTO THE HISTORY OF ARCHITECTURE IN TÂRGU MUREŞ (Summary)

The study comprises the history of the research concerning the architecture of Târgu Mureş (Marosvásárhely), introducing the precedents of such an investigation currently taking place. The interest towards the local built environment goes back to the 19th century, to the activity of Károly Benkő and Balázs Orbán. In the first decades of the 20th century, in the works of two local historians, István Biás and István Fodor, one can find increasing interest towards the built heritage of the town. In the period between the two World Wars, when the professional Hungarian art historical writing was in formation, the architecture of Târgu Mureş earned a place quite early among the topics. Here we must emphasize the results of József Biró (1907–1945), who studied the masters of the local Baroque architecture. In the middle of the 20th century Margit B. Nagy (1928–2007) also came in contact with the town's architecture through the Baroque monuments, by summarizing in a monographical study the activity of Antal Türk, a local master builder, from the last decades of the 18th century. After the change of regime in 1989, architect Gyula Keresztes (1921–2015) took into account the built heritage of the town, ending his research with the period of Art Nouveau, but neglecting entirely the vast archival source materials. After the turn of the millennium, the start for a source-based architectural historical research was initiated by the work of Ioan Eugen Man (1940–). As a former staff member of the construction department of the mayor's office, he had published in a number of volumes in Romanian his results concerning the town's architecture, which are considered a pioneering work for the period of the Dualism and the period between the two World Wars. After 1989, amidst the new circumstances, the interest towards the architecture of the town from the part of the Hungarian professional art-historical writing also intensified. Here, one must highlight the research concerning the history of the Palace of Culture as well as the work of the renowned architect from Budapest, Ede Toroczkai Wigand (1869–1945). Following such antecedents, in the second half of the 2000s, new endeavours developed to research the architecture of Târgu Mureş through the activity of a new generation of professionals trained at the Department of Art History of the Babeş-Bolyai University. Due to this, the project named 'Monument Topography of Târgu Mureş' (Marosvásárhely Műemléki Topográfiája) could start its work in the middle of the 2010s, the results of which are partly presented in this volume. The details of a building's history are traced through the synthesis of data collected from archival sources and the on-site inspection. The architecture of the 19th and the first decades of 20th century are especially highlighted as well as the systematic exploration of the relevant sources, which is greatly aided by emergence of the period's building licensing practice. This fundamental research is meant to provide the foundations of analysis of a set of complex issues and a future reliable synthesis.

EGY ELFELEDETT MAROSVÁSÁRHELYI HÁZSOR TÖRTÉNETÉBŐL. ÉPÍTKEZÉSEK A SZÁZADFORDULÓN A KOSSUTH LAJOS UTCA KÜLSŐ SZAKASZÁN

ORBÁN JÁNOS – ONIGA ERIKA

Tanulmányunk a századfordulón Kossuth Lajos nevét viselő marosvásárhelyi utca külső szakaszán fennmaradt műemléki értékű házsor alig ismert történetét körvonalazza, különös tekintettel az első világháború előtti negyedszázad építészetére. A levéltári források tükrében részletekbe menően feltárja annak a tíz lakóháznak az építéstörténetét, melyek máig az utcakép markáns elemeinek számítanak, egyébként pedig túlnyomórészt a Marosvásárhelyen akkortájt felvirágzó építészeti historizmus mutatós példái. A kutatás ezek alapján igyekszik általános következtetéseket megfogalmazni a környék topográfiájával kapcsolatban. Megrendelőik személyében a dualizmus korában kialakult városi középosztály tagjai lépnek eléink a forrásokból, a helyi mészárosoktól az építőmesterekig, az örmény kereskedőktől a zsidó iparosokig, a száz éve letűnt korszak társadalmi sokszínűségének emlékeivé avatva az idővel ma még dacoló épületeket.

Kulcsszavak: Marosvásárhely, historizmus, városszerkezet, építészet, Osztrák–Magyar Monarchia
Keywords: Târgu Mureș, Historicism, town structure, architecture, Austro-Hungarian Monarchy

Bevezető

Ha Marosvásárhely központjából kifelé haladunk a Maros-híd irányába, az egykori Kossuth Lajos utcán, és elhagyjuk a Rózsa utca torkolatát, jobbra tekintve mutatós épületek sora vonja magára a figyelmünket. Reprezentatív historizáló homlokzataik még ma is a dualizmus kora előtti időkre jellemző, szerényebb házakkal keverednek, de az összkép így jól érzékelteti azt a lépték- és minőségváltást, amit a századforduló hozott a környék építészetébe. Mindennek ellenére, az utóbbi évtizedek műemlékvédelmének a figyelme nem terjedt ki rájuk: nemhogy a műemlékké nyilvánított épületek listáján nem találunk egyet sem közülük, de az utcában körülhatárolt városképi együttes („ansamblu urban”) is véget ér, csupán a Rózsa utca sarkáig terjed, és a 2–52. számok közötti házakat foglalja magába,¹ teljesen mellőzve az itt tárgyalt emlékeket. Az alábbiakban ennek a helytörténeti érdeklődés és a műemléki hatóságok által egyaránt mellőzött külső házsornak a kiépülését igyekszünk körvonalazni, különös tekintettel a 19–20. század fordulójának évtizedeire. Vizsgálódásunk topográfiai értelemben nem teljes körű, az építészeti értékeiket (főként a homlokzatok vonatkozásában) napjainkig megőrző házak történetét tárja fel részletesebben. Kutatási eredményeink remélhetőleg segítenek abban, hogy a marosvásárhelyi historizmus mutatós emlékeinek számító épületek elfoglalhassák méltó helyüket a köztudatban és a műemléki nyilvántartásokban.

¹ Ansamblul urban „str. Călărașilor”: str. Călărașilor de la nr. 1–7. și 2–52. Cod LMI MS-II-a-A-15461 (a 2015-ös romániai műemlékjegyzék alapján).

Az utca külső szakaszának helyrajza napjainkban

A középkorban *Szentkirály* néven kialakult, majd a Kossuth Lajos nevét 1986-ig zavartalanul viselő, napjainkban hivatalosan Călărașilor (esetlen tükörfordításban: „Lovasság”) néven ismert utca² több mint 1 km hosszan húzódik a városközponttól a Marosig. Kiindulópontjától negyed kilométernyire erőteljes, S alakú kanyart ír le, először nyugat, majd észak felé fordulva el, végül ismét enyhe nyugati törést mutat – általánosságban tehát északnyugati irányba halad. Ma a teljes utca a Călărașilor nevet viseli, azonban a 19–20. század fordulóján a Kossuth utca csak a Maros folyó első ágáig (a mai turbinaárok vonaláig) tartott, innen már a Híd utca nevet viselte.³ Az Arany János, majd a Malom utca torkolatánál egy-egy háromszög alakú teresedés alakult ki. Előbbit az impériumváltás előtt II. Rákóczi Ferenc szobra ékesítette, utóbbi 1941–1948 között a *Bem tér* nevet viselte.⁴ Ma mindkettőn köztéri emlék áll – Hunyadi László Petőfi-szobra (2001) és Izsák Márton Holokauszt-emlékműve (2003) – ám ezzel együtt egyik teresedés sem tudta kihasználni adottságait, és nem fejlődött urbanisztikai értelemben valódi térré az elmúlt bő évszázad során.

Szűkebb elemzésünk tárgyát az utca külső, Maros felőli szakaszának jobb oldali házsora képezi, mely a mai Rózsa utca (egykor Csillag-köz) torkolatától a mai Sinaia (régén Sörház) utcáig terjed. Napjainkban ez a páros oldal, a 19–20. század fordulóján azonban még a páratlan oldal volt. A telekrendszert eltérő szélességű, hosszan hátranyúló szalagtelkek alkotják. A telkek hossz tengelye délnyugat-északkelet irányú, végük a Beszterce utca vonaláig a mai Csillag-köz telkeivel határos, ezt követően néhány az Eminescu utcai udvarokig nyúlik hátra, az utolsó három ház udvara pedig már a merőleges Sinaia utca parcelláival érintkezik. A tárgyalt szakasz városközpont felőli, 54–80. házszámok közötti részén szinte teljes a zárt sorú beépítés (néhol csak falazott kapuépítményekkel), a városból kifelé haladva azonban a beépítettség fellazul, gyakoribbak lesznek a kontyos tetőkkel fedett, alacsony párkánymagasságú, néhol egészen szerény épületek (átalakulásuk, eltűnésük folyamatos az utóbbi évtizedekben). Kiemelhető építőművészeti kvalitásokat itt már csak a Mónus Márton által épített 90. szám alatti ház neobarokk homlokzata hordoz, de említésre méltó még a 92. szám alatti szomszédja, a 84–86. szám alatti, két világháború közötti homlokzatok, valamint a sort záró, a 19. század derekára keltezhető, masszív földszintes saroképület. Az udvari épületek többsége a telek északnyugati oldalán nyúlik hátra, az udvari homlokzatok tehát a naposabb délkeleti irányba fordulnak.

Az utca általános történeti fejlődése

A Maroson létrehozott átkelőhelyek és a Mezőség felé vezető országos útvonal mentén kialakult Szentkirály utca a legrégebbiek egyike Marosvásárhelyen. A közelben fekvő Marosszentkirály falura utaló elnevezés a legkorábban felbukkanó utcaneveink közé tartozik (1554),⁵ eredete nyilvánvalóan a középkor évszázadaira nyúlik vissza. Az átutazó forgalom ütőereként⁶ és a folyóvízhez vezető városi útvonalként már a korai időkben megkülönböztetett helyet foglalhatott el a település utcahálozatában – annál is inkább, mivel a városnak legkésőbb 1554-ben már malma is állt a Maroson.⁷ Az 1599-es medgyesi országgyűlés átkelőhíd építését írta elő a folyón az erősödő városi önkormányzat számára, melyen az törvényes vámot is szedhetett.⁸ A híd hamarosan elkészült,⁹ és mivel az országgyűlési határozat a Maros középső ágáról beszél, nincs okunk kételkedni abban, hogy már ekkor a 18. századi térképekről ismert (gyakorlatilag a maival megegyező) helyen, ahol a folyó négy ágra szakad-

² PÁL-ANTAL 1997, 84.

³ PÁL-ANTAL 1997, 135.

⁴ PÁL-ANTAL 1997, 135.

⁵ PÁL-ANTAL 1997, 135. (VIGH 1996, 201.) Az utcanévtárban szereplő 1554-es évszám Borsos Sebestyén krónikáján alapulhat, melyben az 1554-es „döghalál” kapcsán esik szó érintőlegesen az utcáról, épp ezért nem árt szem előtt tartani azt, hogy a krónika szövegét 1653-ban másolta át unokája, Nagy Szabó Ferenc, sőt, a vonatkozó szövegrész az ő személyes kiegészítése: „Ebben a döghalálban hala meg Borsos Sebestyénnek az első felesége Katus aszszony, a Nagy Köpeczi Tamás leánya, kit az elmúlt 1550-ik esztendőben elvött vala; ugyan attól való fia is akkor hala meg az döghalálban, kinek János vala a neve. Ez a Nagy Köpeczi Tamás az, a ki kincstartó barát idejében arendator volt az országban, ez csináltatta volt azt a szegeletházat, mely a Szent-György utca és a Szent-Király utca szegeletében vagyon. Mely házat az én atyám Nagy Szabó János Köpeczi Jánostól a mostani Köpeczi János és Mihály apjától pénzen meg vette vala a Básta veszedelme tájatt.” ETA 1855, 16–17.

⁶ 1611-ben 12 000 hajdú vonult át a városon a Szentmiklós–Szentkirály utcák vonalán. ETA 1855, 105.

⁷ PÁL-ANTAL 2009, 23–24.

⁸ EOE IV, 1878, 275; BENKŐ 2001, 31, 58–59.

⁹ BENKŐ 1869, 341; VIGH 1996, 229.

1. A Nagy- és Kisszentkirály utcák elágazása Mikolai akvarelljén / Junction of the Nagyszentkirály and Kisszentkirály Streets in the watercolor of Mikolai

va haladt nyugat felé, és ahol a későbbiekben a kis *Hidvég* település létrejött.¹⁰ Ez a fejlemény további évszázadokra kitüntetett szerepet biztosított a Szentkirály utcának. A kérdés csak az, hogy a város szívéből a Marosig több, mint egy kilométer hosszan elnyúló utca milyen időrend szerint és milyen intenzitással épült be az évszázadok során.

A tény, hogy Fráter György idején a Szentkirály és a Szentgyörgy utcák sarkán Köpeczi Tamás már házat épített,¹¹ arra utal, hogy az utca kiépülése az újkor hajnalán már javában zajlott. A korai forrásokban gyakran bukkannak elénk az utca lakói is: 1587-ben Boldi György Szentkirály utcai házáról esik szó,¹² Bunár György – „pro tempore (a) marosvásárhely(i) vámos hídon hűtös vámos” – 1631-ben,¹³ Balogh György 1650-ben¹⁴ végrendelkezett Szentkirály utcai házáról. 1634-es testamentuma szerint Makkai Kata itt örökölt háza szobából és pitvarból állt, melyhez férjével, Vágási István deákkal „hátsó kettős házat és pincét” toldottak¹⁵ – az adat szerény méreteket sugall, egyben segít megérteni a kora újkori házállomány hiányát a mai város- és utcaképből.¹⁶

Az utca városközpont felőli részén a barokk építészet már számottevő nyomokat hagyott: Mikolai Tóth István 1824-es madártávlati látképe több szakaszon folytonos beépítettséget mutat, a déli sor négy-öt tengelyes, emeletes, manzárdtetős, zárt sorban álló házai pedig nyilvánvalóvá teszik, hogy a késő barokk építészeti fellendülés kiemelt helyszíne ez, ahol az összeírások szerint tehető polgári és főúri építetőkkel kell számolnunk¹⁷ – méltán sajnálhatjuk e házsor teljes pusztulását az 1970-es években.¹⁸ Átellenben, az északi soron két emeletes ház őrzi napjainkig barokk tömegét, bár jellegtelenné fakultak a 20. században: a mai 32. szám alatti homlokzatot Biró József művészettörténész az 1930-as években még eredeti formájában láthatta, rokokó ornamentikájában Schuchbauer Antal keze nyomát vélte felfedezni.¹⁹ Az 54. szám alatt Mikolai 1822-es akvarelljén (1. kép) emeletes, háromtengelyes, manzárdtetős házat láthatunk, a földszint kváderezett, az emelet tükrös-lizénás tagolása arra utal, hogy a mára lecsupaszodott homlokzat a késő barokk mutatós helyi példája lehetett,²⁰ egyben a stílus városközponttól legtávolabb eső emléke az utcában.

Bizonyos, hogy a 18. század közepére a Szentkirály utca bennünket itt közelebből érdeklő külső szakasza is beépült valamilyen formában: az 1750-es várostérkép egyértelművé teszi, hogy a Malom utca elágazását követően kifelé haladva házakkal kell számolnunk. Kérdés azonban, hogy meddig: ezen a térképen az utcavonalnak a mai 78–80. házszám környékén mutatkozó, nyugati irányú enyhe elhajlása még nem mutatkozik a beépített részen, ami esetleg arra is utalhat, hogy ennek a híd felé visszahajló, végső szakasznak a beépítettsége csak ezután szilárdult meg. Bár minél mélyebbre tekin-

¹⁰ BENKŐ 1869, 341; BENKŐ 2001, 31; PÁL-ANTAL 2009, 52–53. Megjegyzendő, hogy a 18–19. században a Vámos híd nem a Maros második, hanem a folyó város felőli első ágán működött.

¹¹ GÁLFI 2019, 195–196.

¹² SIMON 2004, 282.

¹³ RÜSZ-FOGARASI 2014, 68.

¹⁴ RÜSZ-FOGARASI 2014, 82.

¹⁵ RÜSZ-FOGARASI 2014, 71.

¹⁶ Ismételen nyilvánvalóvá téve a régészeti kutatások szükségességét ezen a téren.

¹⁷ Conscripção Plateae Szent Király... 1821. 11v–12r. ACTA POLITICA, 336A/1821.

¹⁸ A Színház tér kialakításának alig fájlalt, ám annál nagyobb járulékos vesztesége volt a város épített öröksége szempontjából ennek az időközben historizáló köntösbe bújtatott Kossuth utcai házsnak a könyörtelen felszámolása.

¹⁹ BIRÓ 1938, 106.

²⁰ 1901-ben Mestitz Mihály bővítette két tengellyel, Soós Pál építőmester által. TANÁCSI IRATOK, 1870/1901.

tünk az időben, a perifériák beépítettsége törvényszerűen annál szerényebb, tekintetbe kell vennünk azt is, hogy ez a külső rész fokozottan ki lehetett téve a Maros áradásainak (az 1821-es árvíz még igen súlyosan érintette),²¹ ami szintén hátráltathatta a környék erőteljesebb fejlődését. Mikolai 1824-es madártávlati képe keresztcsűrös udvarok és zsindeletetős lakóházak sorával érzékelteti a beépítettséget ezen a szakaszon (2. kép), 1822-es akvarelljén utcavonalas építményeket láthatunk itt, és bár közöttük egy nagyobb is felbukkan, zömmel szerény, vidékies házacsok. Ennek az időszaknak a tárgyi emléke egy Oroszlány Sámuel asztalos²² építkezésének emléket állító, feliratos mestergerenda 1804-ből, mely a jelenlegi 84. szám alól került elő.²³

A mellékutcák kialakulása

Mielőtt rátérnénk a századforduló építészeti fejleményeinek bemutatására, érdemes szót ejtenünk a környékbeli mellékutcák kialakulásáról. Kifelé haladva, a Szentkirály utca első kanyarulatát követően balra (délnyugati irányba) induló, mai Aurel Filimon (a századfordulón Iskola) utca törvényszerűen formálódott a főtérre rúgó telkek végvonalaiban. Az I. katonai felmérés főleg a nyugati során jelez beépítettséget. Első írásos említései a 18. század közepéről ismertek, s ma már nehéz eldönteni, hogy a párhuzamosan jelentkező *Tyúkszar* és *Tyúkszer* elnevezések²⁴ közül melyik lehet a korábbi.²⁵ A Szentkirály utca kettős kanyarulatát követően a Maros felé induló két leágazás – Malom utca, illetve Arany János utca – kialakulásának időrendje nem egyértelmű. A Malom utca elődje („az zent Király uttzában az Nagy malomra menő Kűs Köz”) ugyan már 1641-ban létezett,²⁶ ám a malom megközelítését megkönnyítő útvonal létéből nehezen következtethetünk a környék beépítettségének mértékére. Szűk köz maradt a 19. század közepére is, Szentkirály utcai torkolatának szélesítése céljából a városi tanács 1858-ban szándékozott megvásárolni Jakab János csizmadia telkét.²⁷ A határozott vonalban dél felé törő, tágas Arany János utca az 1750-es térképen már szinte a maival egyező hosszúságban szerepel, nyilván korábbi előzményekre tekint vissza ez is. Közkeletű történeti „Kis Szentkirály” elnevezése egyelőre csak 1821-ből adatolható,²⁸ 1805-ből ismert körülírása a „Szent Király utcának a serfőző felé menő ága”.²⁹ Mikolai 1822-es akvarelljén kifejezetten vidékies környék, arculatát fedeles nagykapuk és fésűs beépítésben álló, néhol homloktornácós, alacsony házak sora határozza meg.

A Szentkirály utca végénél, a Maros első ága előtt balra induló Sinaia (Sörház) utca létrejötte is szerves fejlődés eredménye: a 17. században még helynévként létező *Borjúmező* („Bornyúmező”) a környék beépítettségének megszilárdulásával alakult át utcanévvé a 18–19. század során.³⁰ Az 1750-es térkép még egyszerű mezei utat jelöl a beépített terület peremén, ám úgy tűnik, nem az utca mai helyén, a központhoz talán valamivel közelebb (a térkép nem teljesen méretarányos). Szórványos 18. századi adatok a környék beépülését jelzik: Beretzki István ácsmester 1771-ben a Borjúmezőn

²¹ „1821-ben junius 24 és 25-ik napjain a Maros vize annyira megáradott, hogy házakat, marhákat és embereket seprött el az árvíz a Maros mentiben; itten Mvásárhelyen a második nagy és költséges új hidat a reá tódult tutajokkal együtt elvitte, mely miatt a város azon hidjának újra megcsináltatása temérdek szál cserefáknak levágattatásába és sok ezer forintoknak arra lett elköltésekbe került. Ekkora árvízről még a régi jegyzések sem emlékeznek, mert a Szentkirály utczában, a kovácsok mű házaikon alól, a piacz felé néző házakig feljött a víz; azon házak oldalaival szemben a Rózsa utcából általjáró Új utcán úgy jött át a Szentkirály utczába a víz, hogy tutajokkal jártak és költözködtek keresztül mind alulról felfelé a Szentkirály utca felsőbb részében a szerencsétlen emberek gyermekeikkel, marháikkal és házi butoraikkal. A Szentkirály utca alsóbb részében némely polgároknak a házaik oldalait is bedöntötte és elseprötte az árvíz s egész nyáron mind az építéssel, foltozgatással és javaik s gabonáik szárazgatásával nyomorogtak.” Borosnyai Lukács László szenátor, református kurátor feljegyzése, 1822. október 17. Közl. IMREH 1885, majd ez alapján FODOR 1938, 11–12; valamint KESZEG 2006, 271–272. Az idézet Imreh közlésén alapul.

²² Ilyen nevű asztalosmesterre ebből az időből: Magisztrátusi jegyzőkönyv 1804, 18r; 73v. MAGISZTRJGYKV, nr. 35.

²³ A félbevágott gerenda felirata: AN(N)O 1804 ÉPÍTETTÉK OROSZLÁNY SÁMUEL ÉS F[...] A telek északnyugati oldalán álló melléképület bontásakor került elő 2015-ben, másodlagos elhelyezésben. Vészi Tibor közlése.

²⁴ VIGH 1996, 220.

²⁵ Vagyis hogy vulgarizálás vagy eufemizálás szülte-e a második változatot. Utóbbira mindenestre van példa 1777-ből is: „vulgo a Tyuk Szar vagy helyesebben a Tyuk Szó nevezetű uttzában”. Lásd Szerződés. Marosvásárhely, 1777. március 8. MNL OL, P 676, f. 170–171.

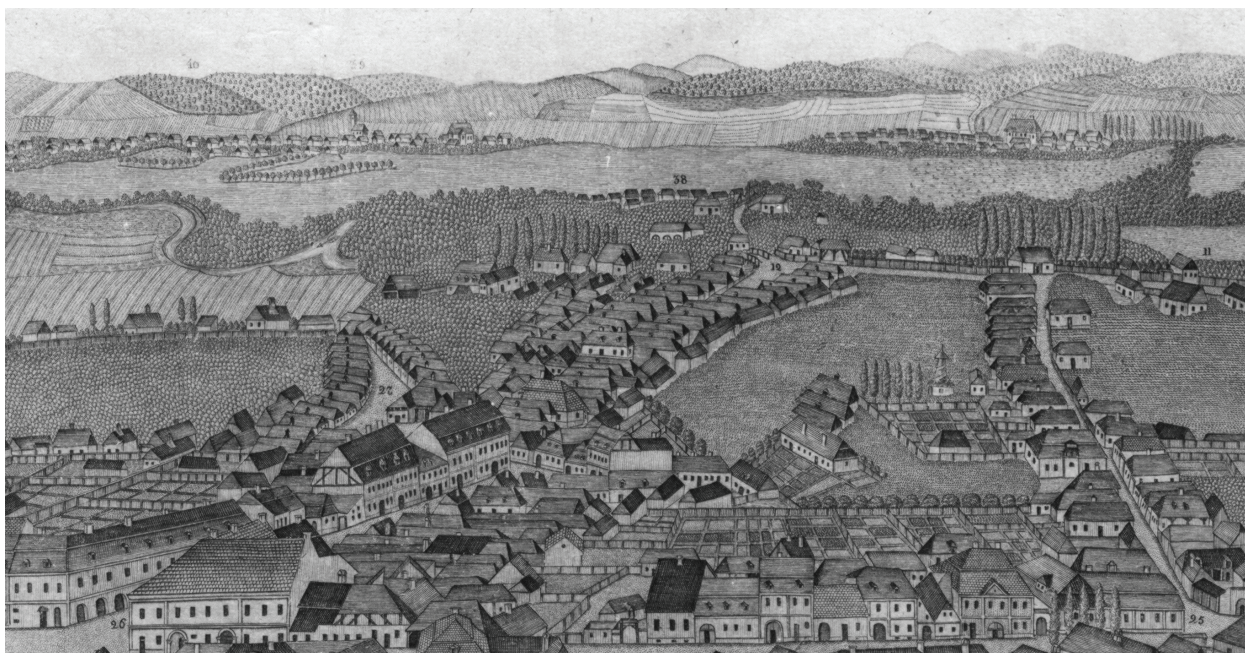
²⁶ PÁL-ANTAL 1997, 138.

²⁷ BENKŐ 2001, 126.

²⁸ VIGH 1996, 121; PÁL-ANTAL 1997, 65.

²⁹ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1805, 204r. MAGISZTRJGYKV, nr. 36.

³⁰ VIGH 1996, 53–54.

2. A Nagyszentkirály utca környéke a Mikolai-féle metszeten / Surroundings of the Nagyszentkirály Street on the Mikolai engraving

kapott telkéhez csatolt egy újabb darabot a közterületből,³¹ Balogh Ádám 1785-ben új házát annyira kiépítette itt az útra, hogy az elrekesztette a sánc vizét és előtte a közönséges országutat.³² 1790-ben Huszár Szakáts Jánost kellett eltiltani a kocsmatartástól a Szentkirály utca végében, mivel „azon fundus a Borjúmezőnek felmérésekor neki is, másoknak is úgy volt assignálva, hogy semmi kocsmát nem tarthatnak”.³³ Mikolai madártávlati képe a Rózsa utca betorkollásától északkeletre mutat erősebb beépítettséget, ahol a külvárosi kertek („horti suburban”) terültek el.³⁴ 1862-ben a Szentgyörgy utcai fertály részeként tartották számon.³⁵ Érdekeség, hogy az egyik legkorábbi marosvásárhelyi kültéri fényképfelvételen az 1860-as évek végén³⁶ ez a városrész látható – a zsindelyezett házak, galambbúgos-fedeles nagykapuk a környék építészetének hatványozottan falusias jellegét szemléltetik, vélhetően lakói mezőgazdasági foglalatosságaitól sem függetlenül. Ám fejlődése hamarosan az ipar irányába tolódott el: a század derekán sörfőzdét telepítettek ide, melyet Kraft Károly gőzüzeműre alakított át, majd 1886-tól Bürger Albert Erdély egyik legnagyobb sörgyárává tette.³⁷ Érthető tehát, ha az utca 1887-ben hivatalosan is felvette a *Sörház utca* nevet.³⁸ Megjegyezzük, hogy a Benkő Károly által 1862-ben a Szentkirály utcai fertály részeként szűkszavúan említett „Serház” utca³⁹ vélhetően még nem erre, hanem egy, a régi sörház felé vezető útvonalra vonatkozhat (a mai Mátyás király tér környékén).

Napjainkban az egymással párhuzamos Călărașilor és Eminescu utcákat három mellékág köti össze: a Brăila, Rózsa és Beszterce utcák. De nem volt ez mindig így, az 1750-es térképen még nyomuk sincs, mindhárom későbbi nyitás eredménye. Legkorábbi közülük a ma Rózsa (Rozelor) néven ismert utca. Előre kell bocsátanunk, hogy az 1780-ban már létező⁴⁰ *Rózsa utca* elnevezés eredetileg nem ezt, hanem a mai Eminescu (Jókai) utcát illette. Ebből indult dél felé a Benkő Károly által 1862-ben

³¹ „A Vámos ház mellett lefolyó Maros kis árkan” felvállalt híd építéséért cserébe. Magisztrátusi jegyzőkönyv 1771–1772, 53r. MAGISZTRJGYKV, nr. 3.

³² Az esküdt közönség jegyzőkönyve 1767–1790, 22r. JEGYZŐKÖNYVEK, nr. 1.

³³ Az esküdt közönség jegyzőkönyve 1767–1790, 78v. JEGYZŐKÖNYVEK, nr. 1.

³⁴ *Libera Regiaque Civitas Siculica Maros Vásárhely*. Rajzolta Mikolai Tóth István kancellista (1824–1825), metszette Nagy Sámuel (1827) Kolozsváron.

³⁵ BENKŐ 2001, 19, 30. „Bornyúmező. 1661-ben szeptember 11-én itt tették I. Apafi Mihálynak a fejére a fejedelmi süveget, mely akkor szabad mező volt, ma be van építve, s a városnak egyik mellékes utcája, a tutajokkal kereskedőknek lerakódó helye. Maros felőli végén van a serfőzőház.”

³⁶ Ciechulski Péter fényképe. CSEPREGHY A. – CSEPREGHY H. 2010, 3. kép.

³⁷ *Maros-Vásárhely* 3. 1. (1913. január 1.) 1.

³⁸ PÁL-ANTAL 1997, 176.

³⁹ BENKŐ 1862, 19.

⁴⁰ VIGH 1996, 182.

említett *Rózsa-köz*,⁴¹ mely a Rózsa és Szentkirály utcák összeérő telekvégei mentén alakult ki. Hogy ez a köz hogyan fejlődhetett, arról nincsenek pontos adataink: 1750-ben a Rózsa utca külső fele még teljesen beépítetlen mező, az 1860-as években készült térképen pedig egy, a Rózsa utcából induló és oda ívben visszakanyarodó C alakú köz látható itt. A „Sz[ent] Király uttzából a Rósa utcára kijáró köz hely” céljaira szánt terület megvételét Barabás Márton kötélverőtől 1804. március 3-án hagyta jóvá az esküdtek tanácsa.⁴² A források szerint a nyitandó új utca hossza 50 öl (94,8 m) lett volna – ez alapján nyilvánvaló, hogy csak a mai elágazásig tartott,⁴³ bizonyítva azt is, hogy a C alakú Rózsa-köz előzménye ekkor már létezett, különben nem vált volna lehetővé a távolabbi Rózsa *utca* megközelítése. A vásárra sor is került, a szerződéskötést december 15-én sürgette a magisztrátus Péterffi Antal oratortól és Nagy István centumpatertől.⁴⁴ 1804. április 18-án, a terület felmérésekor annak hátsó vége alig bizonyult szélesebbnek 2 ölnél, de a túloldali szomszéd, Dabóczi György „ígérte, hogy a hátulsó részéhez azon meg nyitandó uttzának a maga jószágából egy német ölet, azon innét pedig fecske farkúlag annyit, a mennyivel az uttzának egy arányú tágassága lészen, jó szívvel adna”.⁴⁵ A köz Kossuth utcai torkolata azonban a 19. század végén még mindig szűkebb volt a mainál: bal sarkán, az 55. szám alatt Fischer Márton L alaprajzú háza és hátrafelé elkeskenyedő telke állt,⁴⁶ amely külön helyrajzi egységet képezett még 1911-ben is.⁴⁷ A város a háború előtti években vásárolta meg, szélesítve az utcát és eladva a fennmaradó sávot a szomszédos Feuerstein testvéreknek – a sarkon ma is álló tákolmányok ennek a felszámolt helyrajzi egységnek a csökevényei.⁴⁸ Az utcát 1821-ben „a Rózsa utcából átjáró Új utca”,⁴⁹ 1862-ben Csillag-köz néven említik.⁵⁰ Utóbbi etimológiája ismeretlen, de megítélésünk szerint nem lehet független az 1850-es népszámlálás idején a környéken számba vett idős kötélgyártóné, *Csillag* Rebeka családnévétől.⁵¹ Az 1897-es helyrajzi térkép szerint az Y alakú elágazásból balra forduló szakasszal együtt viselte ezt a nevet; a *Rózsa-köz* az elágazásból jobbra induló, a Jókai (Eminescu) utcába torkolló szakasz neve volt⁵² – így is maradt 1914-ig⁵³ –, ma azonban az utóbbi szakasszal együtt a Kossuth utcára nyíló rész is a Rózsa utca nevet viseli.

A két utcát az egykori Rózsa-köz torkolatának vonalában összekötő Knöpfler Vilmos (ma Brăila) utca nyitása már a Bernády-korszak városrendészeti erőfeszítéseit dicséri. A városi törvényhatóság gazdasági és pénzügyi bizottsága 1905. szeptember 25-én, „tekintettel arra, hogy ezen utca megnyitása révén a belváros egyik legelhanyagoltabb része úgyszólván közvetlen kapcsolatba hozatik a város középpontjával”, elfogadta az utcanyitás ötletét, felhatalmazva a tanácsot a tárgyalásra a terület tulajdonosaival. Az özv. Knöpfler Elekné Máriaffi Máriával, a kiskorú Knöpfler Albert gyámjával folytatott egyezkedés eredményeiről Bernády György 1906. február 4-én számolt be, a törvényhatósági bizottság pedig február 8-án határozott a vásárról. Az adásvételi szerződés 1906. március 21-én kelt, a város Knöpflerék telkéből 456 négyszögölnyit vásárolt meg 11 400 koronáért, vállalva az utca teljes hosszában a kerítés, valamint az aszfaltjárda elkészítését – előbbi saját, utóbbit a Knöpflerék költségén.⁵⁴ Az eladó fél kiléte magyarázza azt, hogy az új utcát zarándi Knöpfler Vilmos (1815–1882) orvosról, országgyűlési képviselőről nevezték el – a kiskorú Albert ugyanis unokája volt a helyi gyó-

⁴¹ BENKŐ 2001, 19.

⁴² Az esküdt közönség jegyzőkönyve 1800–1804, 77. JEGYZŐKÖNYVEK, nr. 3. Egyúttal kérték a magisztrátust a vásár véglegesítésére, mely Borosnyai György jegyzőt és Nagy István centumpatert bízta meg az ellenérték, 400 rajnai forint és a Kerekő határrészen egy holdnyi törökbúza-föld átadásával. Magisztrátusi jegyzőkönyv 1804, 68v–69r. MAGISZTRJGYKV, nr. 35.

⁴³ Az itteni telkek hosszúságában. A Szentkirály utcai torkolat 3 öl (5,68 m), a vége pedig 2 és fél öl (4,74 m) széles volt.

⁴⁴ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1804, 381r. MAGISZTRJGYKV, nr. 35. 1805. július 27-én is sürgették: Magisztrátusi jegyzőkönyv 1805, 223v. MAGISZTRJGYKV, nr. 36.

⁴⁵ A szekérforgalom zavartalanságát és a saját kerítése épségét tartva szem előtt. Vállalta a kerítés fenntartását is, a város fél hold földet adott cserébe a *Hidak között* nevet viselő határrészen. Magisztrátusi jegyzőkönyv 1804, 126r-v. MAGISZTRJGYKV, nr. 35.

⁴⁶ TÖRZSKÖNYV 1898, 15; BELTERÜLET C4.

⁴⁷ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, I. 64r.

⁴⁸ Ennek megfelelően 1919-re a házszám eltűnt. TELEKLAJSTROM 1919, 32.

⁴⁹ Lásd 21. lbj.

⁵⁰ BENKŐ 2001, 19.

⁵¹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1850, Nro. 37. A Csillag-köz házai a 30. házszám után következnek.

⁵² BELTERÜLET C3.

⁵³ Maros-Vásárhely szabad királyi város térképe 1914. Átdolgozta: Nagy Jenő. 1:5000. Maros Megyei Múzeum iratgyűjteménye, 6718/2.

⁵⁴ A törvényhatósági bizottság május 23-án, jóváhagyva a szerződést, a vételár fedezetéül a kövezetvám-alapot jelölte meg, melybe kivételesen 1906. augusztus 22-én a belügyminisztérium is beleegyezett. A vétel teljes iratanyagát lásd TANÁCSI IRATOK, 2118/1907.

gyászat történetében kimagasló érdemeket szerzett, kórházépítő orvostudornak, aki maga is a szomszédos házban lakott a 19. század derekán.⁵⁵

A *Beszterce* (Bistriței) utcát a két világháború közötti időszakban, 1930 táján nyitották, összekötve az akkorra már Călărașilor és Eminescu névre átkeresztelt párhuzamos utcákat a Csillag-köz Eminescu utcai torkolatának vonalában is. Az utca egy 1934-es térképen már szerepel. Először az erdélyi román felvilágosodásban jelentékeny szerepet játszó brassói fordító és folyóiratalapító, Ion Barac (1776–1848) nevét viselte, aki iránt épp ekkor mutatott fokozott érdeklődést a román művelődéstörténet.⁵⁶ 1941-ben sietve átkeresztelték Petri Ádám nevére, bizonyára az egykori polgármester, királyi ítélőtáblai bíró (1817–1878)⁵⁷ emléke előtt tisztelegve; 1946-ban Kosztolányi Dezsőről nevezték el, amit aztán 1965-ben cseréltek le a kellőképpen semleges, mindmáig túlélő *Beszterce utca* névre.⁵⁸

A fontosabb építkezések

Az itt vizsgált, a mai Rózsa utcától a Sinaia utca kereszteződéséig terjedő szűkebb szakaszon összesen 26 helyrajzi egység található: a Beszterce utca kereszteződéséig 17, azt követően 9. Az alábbiakban ezek közül ama 10, századfordulón épült, mutatósabb háznak az építéstörténetét vizsgáljuk részletekbe menően, melyek ma is az utcakép számottevő művészettörténeti értéket hordozó, meghatározó elemei. Kutatásaink főként a Beszterce utca torkolatáig terjedő szakaszra összpontosítanak, ahol reprezentatívabb épületek egybefüggő, műemléki együttesként is látványos sora maradt fenn. A Beszterce utcát követő, gyengébben beépített szakaszcsoportról csak a 90. szám alatti lakóházat emeltük be ebbe a körbe. Elsődleges célunk a mai arculatot meghatározó, zömében az 1914 előtti negyedszázadban kibontakozott építkezések, építési fázisok feltárása volt.⁵⁹

Katzer Jakab háza (Călărașilor 56.)

Az egykori Kossuth utca 59. szám alatti telek tulajdonosa 1898-ban Katzer Jakab volt.⁶⁰ Ekkor a telek bal oldalán három egymást követő, csökkenő méretű épület húzódott, az udvar végében melléképülettel; mögötte a kert szintén a Katzer birtoka volt.⁶¹ Katzer Jakab 1887-ben a Maroson átvezető hidak környékén működtetett pálinkamérést,⁶² 1895-ben ugyanitt, a református egyháztól bérelt telken 60 m hosszú színt épített.⁶³ 1890-ben mészkereskedéssel, 1893-ban rongy- és csontgyűjtéssel és -kereskedéssel próbálkozott.⁶⁴ 1897-ben tojás- és fakereskedést jegyeztetett be.⁶⁵ Épületfa kereskedése 1910-ben a Szabadi út 20. szám alatt működött.⁶⁶ Vagyonosodását jelzi, hogy 1909-ben a Széchenyi tér 2. szám alatti emeletes ház tulajdonosa volt.⁶⁷ A világháború előtti években az ortodox zsidó hitközség elnöke,⁶⁸ az impériumváltás után szerepet vitt a felekezet zsinagógájának építésében. 1928-ban városi tanácsos volt.⁶⁹ 1932-ben hunyt el, feleségével együtt *a status quo ante* temetőben nyugszik.⁷⁰

1902 júniusában Katzer Jakab egy új, öt szobát, két konyhát magába foglaló, bádogfedeles, földszintes ház kivitelezésére kapott engedélyt, a munkát Tímár György kőművesmester vállalta. Augustus 8-án Flesch Adolf városi főmérnök azonban arról tájékoztatta a városi tanácsot, hogy Katzer „nálam megjelenvén, bejelenti, hogy ... az eredeti tervtől eltérőleg azon módosítást kívánná eszközöl-

⁵⁵ NÉPSZÁMLÁLÁS 1869, Nro. 18.

⁵⁶ Például a Román Akadémia kiadásában: COLAN 1928.

⁵⁷ OSZK, GYÁSZJELENTÉSEK.

⁵⁸ PÁL-ANTAL 1997, 74.

⁵⁹ Ahol értelme mutatkozott és lehetőség adódott rá (Lázár János és Szabó József építkezése), szisztematikusan végigkutatuk az ügyiratanyagot, a század derekáig visszamenően.

⁶⁰ TÖRZSKÖNYV 1898, 15.

⁶¹ BELTERÜLET C3.

⁶² TANÁCSI IRATOK, 8317/1887.

⁶³ TANÁCSI IRATOK, 784/1895.

⁶⁴ IPARENGEDÉLYEK E I. (1884–1917), 23, 32.

⁶⁵ *Központi Értesítő* 32. 27. (1897. április 1.) 312.

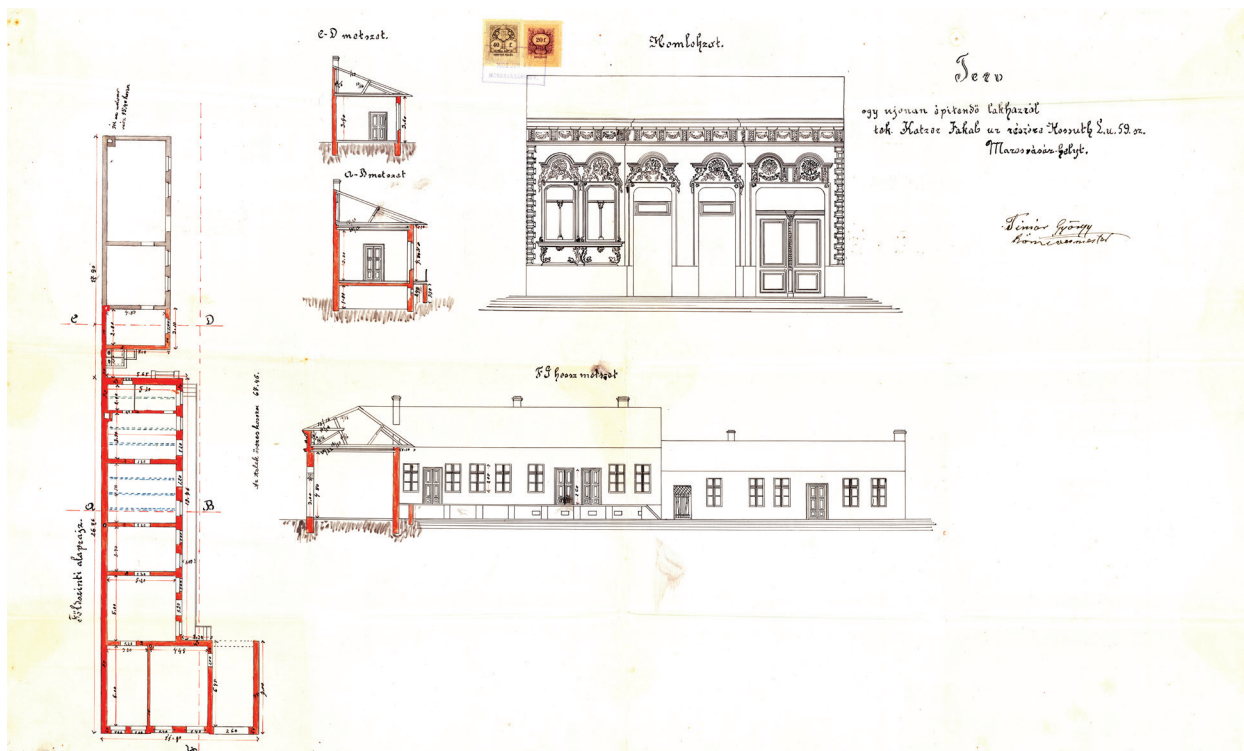
⁶⁶ NAPTÁR 1910, 36.

⁶⁷ RK IRATOK, 4759/1909.

⁶⁸ *Pesti Hírlap* 30. 65. (1908. március 14.) 11.

⁶⁹ NAGY 2011, 121.

⁷⁰ 1260–1261. sz. parcella.

3. Katzer Jakab házának első tervváltozata, 1902 / First plan of the house of Jakab Katzer, 1902
(SJAN Mureș, Consiliul orașului, 5767/1902)

ni, hogy az utcái rész tetőzetjén két kupolát alkalmaz és a két szélső nyílás kiképzését a mellékelt terv szerinti módon eszközölteti. Miután ezen változtatással a homlokzat tetszetősebb lesz, a terv változást tudomásul vehetőnek véleményezem.”⁷¹ A városi tanács még aznap jóvá is hagyta az új elképzelést.

Az első tervváltozat öt, pálcátagos kerettel szegélyezett, egyenes záródású, sarkaikon lekerekített nyílással tagolt homlokzatot tár elénk, enyhe kiugrású, armírozott oldalrizalitokkal. A bal oldali rizalitban a közös könyöklőpárkánnyal összekapcsolt ablakpár egy-egy félkörívvel bővített szemöldökpárkánya alatt kagylódísz és növényi ornamentika látható, kötényük levéldíszes, az asztalosszerkezetek T osztatúak. A rizalitok között két ajtó nyílik, szemöldökük díszítése az ablakokéval egyező. A kapuzat fölötti kettős félköríves párkányzat szemöldökét kagylók és füzérek díszítik. A kapuszárnyak fejezetes ütközőlécben találkoznak. A koronázópárkány frízében gyámokkal váltakozó füzérek sorakoznak (3. kép).

A módosított főhomlokzati terven változatlan a tengelykiosztás, elmaradt az armírozás és a koronázópárkány díszítése, a középső tengelyek kiképzése részben változott. A rizalitok viszont reprezentatívabb kiképzést nyertek: a nyílásokat szegélyező kettős pilasztereokról induló levéldíszes-volutás konzolok többszörösen tört, egymással szembeforduló, kis kagylódísz közrefogó volutákban végződő szemöldökpárkányokat támasztanak alá. Orommezejükbe növényi ornamentikával övezett, méretes kártus került. A rizalitok fölött két íves vonalvezetésű „kupola” – a barokk tetőpavilonokat idéző idom – magasodik, karcsú, bádog csúcsdíszekkel (4. kép).

Az L alaprajzú lakóház utcai szárnya a terven az ablakpár mögött egy keskeny szobát, középen egy nagyobb bolthelyiséget, jobbra a fedett kocsibehajtót foglalja magába, utóbbiból ajtó vezet a boltba. Az utcavonalba eső szobák belmagassága 4,8 m. A tíztengelyes udvari szárny homlokzata előtt tornác húzódik, két szélén lépcsőfeljáróval. Balról jobbra haladva a második, a hetedik és a nyolcadik tengelyben egy-egy egyenes záródású keretbetétes ajtó, a többiben keresztosztós, hatosztatú, négynyílós ablakok nyílnak. A szárny öt szobát foglal magába, az utolsó három alápincézett, a végső, keskeny helyiséget kettéosztották. Az első ajtón belépve az udvari szárny első szobájába, balra a főhomlokzati sarokszobába, jobbra pedig az udvari szárny egybenyíló helyiségeibe vezet ajtó. Az udvari szárny végéhez egy keskenyebb és alacsonyabb, négy helyiséges épület csatlakozik, az utolsó ket-

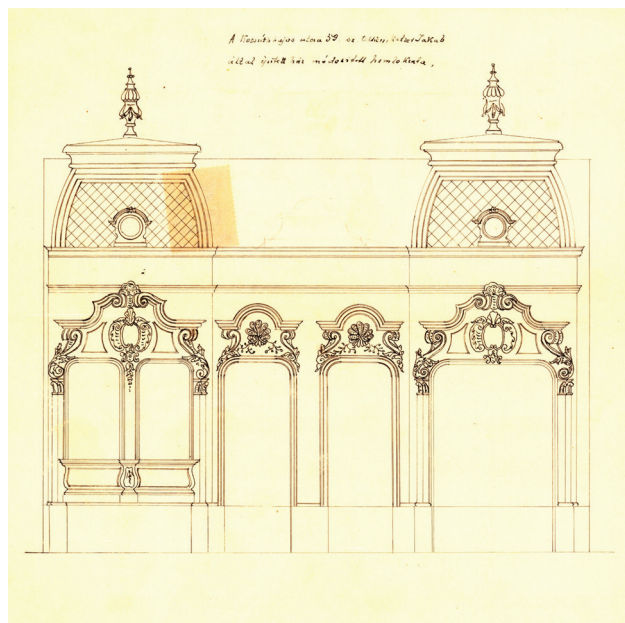
⁷¹ TANÁCSI IRATOK, 5767/1902.

tőt a terv szürkével jelöli, ez a rész tehát már az építkezés előtt állt. Az épület hét nyílástengelyvel fordul az udvar felé: az elsőben az illemhely ajtaja, az ötödikben kétszárnyú ajtó, a többiben egy-egy hatosztatú, négynyílós ablak található.

A díszeitől megfosztott homlokzat alapján ma már lehetetlen volna megállapítani, hogy melyik tervvariánsot kiviteleztek, ám segítségünkre siet egy 1914 körüli fénykép.⁷² Ez egyértelműen a módosított homlokzatterv megvalósulását igazolja, egy lényeges eltéréssel: a tetőpavilonok helyett a ma is meglévő, a terveken sehol nem szereplő attika készült el, a két sarokrízalit szélességében tömören falazva és három-három bádognákat hordó posztamenssel tagolva, a rizalitok között pedig áttört, baluszteres kialakítással. A főpárkány azonban az első tervváltozat szerint valósult meg, frízében a konzolok között sorakozó füzérdíszekkel.

Az ingatlan hamarosan Stefkó János tulajdonába került, aki 1909 decemberében már átalakításokhoz kért engedélyt.⁷³ Az akkor már meglévő pékműhelyt és színt alakíthatta át úgy, hogy a téglafalú, cserépfedelű udvari toldalékban két sütőkemence, egy konyha, két műhely, istálló és árnyékszék kapjon helyet. Az alig olvasható átalakítási terv másodpéldányát Csernáth István szignálta, ezen az udvari szárny módosított homlokzata és alaprajza látható. 1910 őszén csatornázásra került sor, a kivitelezők Becsey Antal és Tóth Jenő okleveles gépészmérnökök voltak.⁷⁴ A vállalkozók által lepecsételt tervrajz 1908 szeptemberében készült, akkor már Stefkó János házához. A telket 1911-ben továbbra is Stefkó János bírta,⁷⁵ aki itt működtette sütődjét és lisztkereskedését.⁷⁶ 1919-ben már a Hoch Lajosné,⁷⁷ aki 1922-ben a ház vakoltatására,⁷⁸ 1925 februárjában pedig az utcafront bal oldali szobájának üzlethelyiséggé alakítására kért engedélyt.⁷⁹ Az 1924 novemberében készített tervet Bustya Lajos jelezte, ő volt a bejelentett szakértő is. A bal oldali rizalit két ablakát egybebontották, helyére ajtót magába foglaló kirakatépítmény került, melynek szerkezete jól látható a részletrajzon – a nyílaskiosztás mai állapota ekkor alakult ki.

Forrásaink a melléképületekről is tudósítanak. Katzer már 1900-ban egy ifj. Mónus Ferenc által tervezett magtárat és egy lakószobát építtetett a telken: a hatóságok márciusban engedélyezték a két, téglából, bádogfedéllel, tűzfallal tervezett melléképületet.⁸⁰ A magtárba kétszárnyú ajtó vezetett, két oldalán egy-egy fekvő téglalap alakú kis ablakkal, derékszögben tört szemöldökpárkányokkal. A félnyeregteret fedett padlásteret magasító falazatot három szellőző tagolja. A másik bővítést, egy egyszerű, ajtóval és ablakkal ellátott szobát a meglévő lakóépülethez toldhatták. 1905 márciusában Katzer a magtár lakóházzá alakítására és egy téglából, tűzfallal épített istálló és szín építésére kapott engedélyt.⁸¹ A bejelentett szakértő Harkó Ferenc kőműves volt, ő szignálta a Flesch főmérnök által lát-tamozott tervet is, melyen a magtár és az istálló homlokzata, alaprajza és metszete látható.⁸² A magtár

4. A Katzer-ház főhomlokzatának második tervváltozata, 1902 / Second plan of the main façade of the Katzer's house, 1902 (SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 5767/1902)

⁷² CSEPREGHY A. – CSEPREGHY H. 2010, 281. kép.

⁷³ TANÁCSI IRATOK, 10 234/1909.

⁷⁴ TANÁCSI IRATOK, 8030/1910.

⁷⁵ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, I. 64r.

⁷⁶ Reklámjai szerint itt naponta kétszer „friss sütemény, komlós kenyér, rozs vekni, házilag kezelt félbarna és barna kenyér” volt kapható. Ugyanakkor a „legjobb minőségű mű- és gőzmalmai” liszteteket kínálta. NAPTÁR 1910, 37, 47.

⁷⁷ TELEKLAJSTROM 1919, 32.

⁷⁸ ÉPÍTÉSI ENGEDÉLYEK 1912–1923, 1922/124 sz.

⁷⁹ TANÁCSI IRATOK, 2407/1925.

⁸⁰ TANÁCSI IRATOK, 3191/1900.

⁸¹ MŰSZAKI IRATOK, 404, 2035/1905; RK IRATOK, 2037/1905.

⁸² Az istállóhoz beton pócegödrot irányoztak elő, feltételként szerepelt az is, hogy a lakóháztól legkevesebb 6 m távolságra helyezzék, szomszéd felőli falát vízhatlan habarccsal falazzák.

homlokzata módosult: főbejárata elé a fürdőtelepi villák kiképzésére emlékeztető, faragványokkal, áttört díszlécekkel ékes fatornácot terveztek, bal oldalán egy, jobb oldalán két T osztatú ablakkal.⁸³

Napjainkban a zárt sorú beépítésben álló, földszintes ház négytengelyes, egykor pompás főhomlokzatát igénytelen fröcskölt vakolat borítja, egyenes záródású, sarkaikon lekerekített, vakolatkeretes nyílásokkal, melyek fölött a pompás stukkóműveknek már nyoma sincs. A hajdani bal oldali ablakpár helyén egybenyitott, nagy méretű ablak, a két középső tengelyben egy kirakat és egy ajtó, a kocsibehajtóban igénytelen bádoggapu nyílik. A nyílászárókat kicserélték, az üvegezett felületeket fémrács védi. A golyvázott koronázópárkány frízében azonban fennmaradtak a növénydíszes állógyámok között sorakozó füzérek. A fával borított, tagolt zárópárkány feletti attika bal oldalán található három posztamensen még állnak a bádoggurnák, a jobb oldalon viszont csak talapzataik és az azokból kiálló tartórudak láthatóak.

Milhofer Pál és Kauders Mór háza (Călărașilor 58.)

A helyrajzi egység történetét az 1892-es tűzvésztől kezdődően tárgyaljuk. 1892. augusztus 12-én Gál Elekné kéréssel fordult a városi tanácshoz: vegye jegyzőkönyvbe a telkén keletkezett előző napi tűzkárokat, és az építkezési bizottságot kérje fel a helyszíni szemlére. Mivel telke „az építkezési belterületen kívül fekszik és szomszédok érdeke nincsen”, az augusztus 15-i szemlén a bizottság engedélyt adott az általa kért munkálatokra. A telken álló U alaprajzú ház földszintes udvari szárnyait fél méterrel magasították, tűzfallal látva el, „a jobb szárnyban a magasabb lakház tövében lévő törpebb lakszobából” 2 métert leválasztva éléskamrát alakítottak ki, mindezt cseréppel vagy bádoggal héjazott félnyereggetővel fedték. A bal szárny végében lévő konyha és szoba szintén tűzálló héjazatot kapott volna, de mivel a tűzfalat nem bírták el, nyereggetővel; a mögöttük álló lakóház és fűskamra zsindefedeleit javították volna. A leégett istálló és szekérszín helyébe új, 9 m hosszú, téglá istállót, valamint egy tűzfallal épített, de deszkával kerített, zsindefezett szekérszín hagytak jóvá.⁸⁴ Ezek az építmények az 1898-as helyrajzi térképen látható U alaprajzú házzal és toldaléképületeivel lehetnek azonosak. A források a házat földszintesként emlegetik, kinézetéről sokat nem árulnak el, bár ez nem lenne érdektelen, hiszen Mikolai 1822-es vízfestményén a környéken egy furcsa tömegű, nagyobb épület körvonalazódik. A századfordulón álló ház falait mindenesetre elég erősnek ítélték 1905-ben az emeletréépítéshez.

A Kossuth Lajos utca 61. számú ingatlannak 1898-ban már új tulajdonosa volt br. Radák Ádám-né, született gr. Lázár Olga (1843–1902) személyében.⁸⁵ A báróné 1898. augusztus 29-én a telek hátsó részére tervezett lakóház kivitelezésére kért engedélyt.⁸⁶ A négy szobából, két konyhából és két kamrából álló zsindefezett téglaház frontvonalát a Csillag-köz 2. számú ház nyugati sarkát a Bánya Béla színje keleti sarkával összekötő vonalban határozták meg. A helyszíni szemlén a tulajdonos megbízottja Tímár György kőműves volt, ő jelezte a szerény rajzolatú tervek is. Ezeken az öttengelyes, sávózással és sarokarmírozással tagolt homlokzaton középen egyenes záródású kapu, két oldalán pedig két-két, közös könyöklőpárkánnyal és záróköves vakolatkerettel ellátott, T osztatú ablak nyílik. A kapu keretezése az ablakokéhoz hasonló, szárnyai keretbetétesek, mögötte fedett kocsibehajtó. Az alaprajz U alakú, a szárnyakban két-két szoba, egy-egy konyha és egy-egy pince követi egymást. Az utcavonal meghatározásából nyilvánvaló, hogy a ház a telek hátsó, Csillag-köz felőli végében épült, sőt, azonos lehet a ma ott álló, erősen átalakított, hasonló homlokzati kiosztású épülettel. Ezt ábrázolja a Csillag-köz felől a város 1899 elején véglegesített kataszteri térképe is, melyen ezt a hátsó telket külön, 280-as helyrajzi számmal látták el.⁸⁷

A báróné halála után a telek Milhofer Pál és társa, Kauders Mór szeszgyárosok birtokába került. 1905. március 23-án a földszintes ház bővítését és magasítását, azaz a Kossuth utca felőli rész kiépítését kérelmezték. Az építkezési bizottság véleményezése alapján a városi tanács 1905. április 15-én adott engedélyt egy földszinti konyha, lépcsőház és illemhely, különféle átalakítások, valamint az

⁸³ A bal szélén nyíló félköríves ajtó talán a lépcső alatti fűszer bejárata, fölötte a homlokzat mellé tervezett falépcsőn a padlásfeljáró közelíthető meg. A magtárban két nagyobb szobát, bal szélén lépcsőfeljárót és két kis helyiséget hoztak létre. Az istálló és a szín a telek bal oldalán húzódó lakóház végéhez épült.

⁸⁴ TANÁCSI IRATOK, 5514/1892.

⁸⁵ TÖRZSKÖNYV 1898, 14.

⁸⁶ TANÁCSI IRATOK, 7677/1898.

⁸⁷ BELTERÜLET C3, TÖRZSKÖNYV 1898, 14.

5. Milhofer és Kauders házának főhomlokzati terve, 1905 / Plan of the main façade of the house of Milhofer and Kauders, 1905 (SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 2222/1905)

emelet kivitelezésére, ami nyolc szobát, két konyhát, két kamrát, fürdőszobát, előszobát, két lépcsőházat és illemhelyet foglalt magába.⁸⁸ A helyszíni jegyzőkönyv az emeletráépítés kapcsán a biztonság kedvéért megjegyzi, hogy „építendő köteles lesz a régi falak közül mindazok helyett, amelyeket a városi mérnöki hivatal szükségesnek tart, újakat építeni”.⁸⁹ A terveket Flesch Adolf városi főmérnök látta-mozta, kivitelezőként Bustya Lajos ellenjegyezte, az ő tevékenységére utal az is, hogy május közepén építőanyagot tárolt a telek előtt.⁹⁰ Az építkezés „szakértőjeként” egy három hónappal későbbi rendőrségi átirat Nemes Gyula királyi mérnököt jelölte meg, ám a terveken az aláírása nem szerepel.⁹¹ Nem derül ki, hogy Nemesnek tényleg volt-e köze a tervezéshez és a munkálatokhoz, vagy csupán azért tüntették fel szakértőként, mert Bustya képesítés hiányában elvileg nem volt jogosult még a kivitelezésre sem, amint ez akkoriban személyeskedő sajtópolémia, sőt kihágási eljárás tárgyát is képezte.⁹² A munka ettől függetlenül jól haladt, Milhoferék 1905. augusztus 4-én a földszinti raktárrész,⁹³ októ-

⁸⁸ TANÁCSI IRATOK, 2222/1905, vö. MAN 2009, 411, fig. 324.

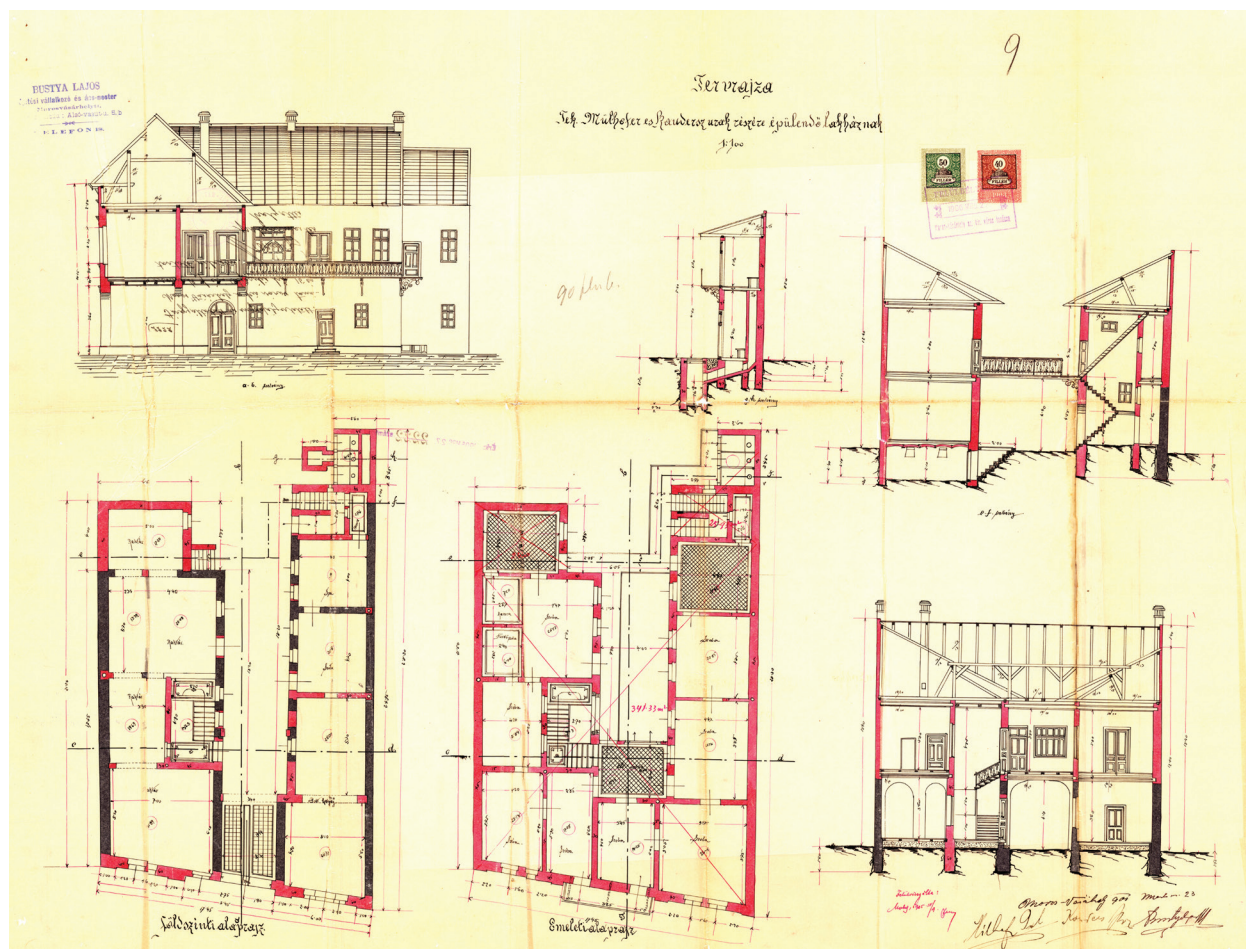
⁸⁹ TANÁCSI IRATOK, 2222/1905, 14.

⁹⁰ RK IRATOK, 3134/1905.

⁹¹ TANÁCSI IRATOK, 2222/1905, 6.

⁹² Székely Lapok 35. 102. (1905. május 5.) 3.

⁹³ TANÁCSI IRATOK, 2222/1905, 1-2.

6. Milhofer és Kauders házának alaprajza és metszetei, 1905 / Ground plan and sections of the house of Milhofer and Kauders, 1905 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 2222/1905)

ber 23-án már a lakófelületek, vagyis az emelet használati engedélyét kapták meg.⁹⁴

A tervezett főhomlokaton (5. kép) alacsony lábazat, tagolt övpárkány és széles koronázópárkány fut végig, függőlegesen pedig lizénák osztják három, egyenként kéttengelyes regiszterre, melyek közül a két szélső enyhe rizalitban előreugrik. A vakolatsávokkal tagolt, aszimmetrikus kiosztású földszinten balról jobbra haladva két egyenes záródású, T osztatú ablak, egy íves záródékú ablak és egy kosáriréses kapu követi egymást, utóbbiak íve stukkódíszekkel ékes, akárcsak stilizált záróköveik. A kapu szárnyai fejezetes ütközőlécben találkoznak, alsó részüket két-két keretbetétes tükrö tagolja, felül díszes kovácsoltvas ráccsal kitöltött nyílással. A szárnyak fölött két függőleges osztóléccel tagolt, szegmensíves felülvilágító nyílik. A kaputól jobbra egy fejezetes díszléccel tagolt, hármass osztatú, fa kirakatépítmény látható. Az emelet három regiszterét elhatároló lizénákat hármass vájatok és fejezetszerűen elhelyezett stukkók díszítik. A három regisztert két-két nyílás tagolja: a két szélsőben közös könyöklőpárkánnyal kialakított, félköríves záródású, stukkós zárókövű ablakpárokat láthatunk, korongokkal tagolt, szegmensíves szemöldökpárkányokkal, csigavonalas széleiken csüngő növényi díszekkel. Középen két ajtó nyílik a kapu fölötti erkélyre, záróköves, profilozott, egyenes szemöldökpárkánnyal. Az erkélyt három gyámkő hordja, fémkorlátja indás díszítésű. A koronázópárkány frízét állógyámok tagolják. A tetőt három íves padlásablak töri át.

A telek formája miatt az U alaprajzú épület szárnyai nem merőlegesen az utcavonalra. A földszinti alaprajz (6. kép) szerint a régi lakóház egytraktusos udvari szárnyait a főfalak megőrzésével erősen átépítették, a nyílásfunkciók és a válaszfalak módosultak. A bal oldali szárnyban épült meg a lépcsőház, a szárny végéhez egy keskenyebb helyiséget toldottak (pincelejárattal), így négy, a közfalak kibontása révén széles átjárókkal összekötött raktárterem kapott helyet itt, melyek az udvarról az utolsó előtti helyiség ajtaján át közelíthetők meg. A terv a keskenyebb jobb oldali szárnyban szintén

⁹⁴ TANÁCSI IRATOK, 2222/1905, 3–4.

átalakításokat írt elő: derekát átépítették, a végéhez lépcsőházat és egy illemhelyeket magába foglaló bővítményt toldottak. Az első két helyiség az utcára nyíló bolthoz tartozott, ezeket két, az udvarról és a boltból egyaránt megközelíthető szoba követi, a szárny végéhez toldott cselédlépcső mögött kialakított kamrával.

A kapualjon áthaladva balra az *emeletre* háromkarú lépcső indul, melyről a kapualj fölé az udvarra néző előtérbe érkezünk – innen nyílik az emelet két tágas (négy szoba, konyha) lakosztálya. A jobb oldali szárnyban kialakított lakrész két helyisége néz a főhomlokzatra, ezt az udvari szárnyban két szoba és végül a konyha követi (kamrával), melyből a folyosóra is vezet ajtó. A bal oldali szárny lakosztályából szintén két szoba néz az utcára, hátrafelé, a lépcsőház mögött újabb helyiség következik (ebből fürdőszoba nyílik), majd egy tágasabb tér (kijáráttal a függőfolyosóra), a szárny végében pedig konyha (és kamra) zárja a térsort. A függőfolyosó csak a bal oldali szárny udvari homlokzatán nyúlik hátra, ez, akárcsak a két lakosztály, a tágas előtérből is megközelíthető. Ám a konyhák kijáratát előtt átível az udvar fölött, elhalad a jobb oldali szárnyba helyezett cselédlépcső és padlásfeljáró előtt, elvezetve a szárny végébe épített illemhelyekhez – ez a rész főként az épület háztartási helyiségeinek alárendelt forgalmát szolgálta tehát.

1905 októberében egy beton alapra téglából épített és ún. facement tetővel fedett jégverem és hűtőkamra építési engedélyét váltották ki, ám a héjazatot év végén cserépre módosították.⁹⁵ 1911 októberében egy cserépfedelű téglá istálló, valamint egy tűzfalas, cserepezett nyitott szín építését hagyták jóvá, a tervet Adi József jelezte.⁹⁶ 1911 júniusában csatornázásra kaptak engedélyt, melyet Lenarduzzi János vállalkozó készített volna el, de az 1912 februárjában letett újabb kérés Faragó Fülöp vízvezeték- és csatornaszerelőt jelölte meg kivitelezőként.⁹⁷

Egy 1940 utáni fotó szerint a főhomlokzati architektúra és a nyílaskiosztás lényegében a terv szerint valósult meg (7. kép). A földszinten azonban a balról számolt első két ablak helyett már egy kirakat, a harmadik helyett íves záródású ajtó látható, bizonyára átalakítások eredményeként – ekkoriban Izmael Márton gyógyszerháza működött itt, innen eredhet a 20. század végén még jól ismert Izmael-ház elnevezés.⁹⁸ Az eredeti funkció bizonyos mértékben átöröklődött az 1940-es évekre is: a kapualjtól jobbra Novák József vendéglője és italkimérése látható.

A két tulajdonos, Milhofer Pál és Kauders Mór 1903-ban medgyesfalvi telephellyel jegyeztette be *Medgyesfalvi Likőr-, Rum- és Cognacgyár Milhofer Pál és társa* néven vállalkozását.⁹⁹ 1905-ben likőr, rum és konyak gyártására váltottak ki iparengedélyt új épületükhöz,¹⁰⁰ ebben az évben Marosvásárhely székhellyel *Milhofer Pál és Társa* néven újra bejegyeztették a céget.¹⁰¹ Gyáruk, illetve sör- és borkereskedésük zavartalanul működött a következő években.¹⁰² 1911-ben is ők a ház tulajdonosai.¹⁰³ Az 1912-es lakcímgjegyzék mindkettőjüket a Kossuth utca 61. szám alatt tartotta számon, így arra kell gyanakodnunk, hogy a két emeleti lakosztályt ők használták.¹⁰⁴ 1919-ben az Erdélyi Borértékesítő

7. Milhofer és Kauders háza, 1940-es évek / House of Milhofer and Kauders, 1940s

⁹⁵ RK IRATOK, 6771/1905, 91/1906.

⁹⁶ TANÁCSI IRATOK, 9424/1911.

⁹⁷ TANÁCSI IRATOK, 5563/1911, 1864/1912.

⁹⁸ KERESZTES 2000, 146; MAN 2009, 411.

⁹⁹ *Központi Értesítő* 28. 42. (1903. május 24.) 823.

¹⁰⁰ IPARENGEDÉLYEK E I. (1884–1917), 81.

¹⁰¹ *Központi Értesítő* 31. 3. (1906. január 11.) 51.

¹⁰² NAPTÁR 1910, 35, 38, 62; NAPTÁR 1912, 86.

¹⁰³ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, I. 64r.

¹⁰⁴ NAPTÁR 1912, 66, 72.

Részvénytársaságé az ingatlan, a 63. szám alatti, szomszédos házacskaival együtt.¹⁰⁵ A részvénytársaság vezérigazgatója Milhofer volt, aki ekkoriban nem a legtisztességesebb eszközökkel gyarapította annak vagyonát.¹⁰⁶

A zárt sorban álló, U alaprajzú emeletes ház napjainkban is kimagaslik földszintes környezetéből. Főhomlokzata a legtöbb vonatkozásban pontosan követi a tervet. Az elmúlt években felújították, a dekoráció az odafigyelés dacára több ponton károsodott. Vízszintesen terméskő-borítású lábazat, golyvázott övpárkány és széles koronázópárkány tagolja, függőlegesen lizénák osztják három sávra, melyek közül a két szélső enyhe rizalitban emelkedik ki. A földszinti nyíláskiosztás az eredetihez képest átalakult: két oldalt ma már két egységes kialakítású, szemöldökében harántirányú vakolatsávokkal hangsúlyozott kirakat nyílik (az ezredforduló felvételein már szerepelnek, a 20. század második felében keletkezhetnek). Ezeket, akárcsak a kapuzat bal oldalán nyíló félköríves ajtót, az utolsó felújítás során fehér műanyag nyílászárókkal látták el. Az igényes kapuszárnyak sem eredetiek már, ám a 2003 táján készült felvételen még tisztán kivehetők. A földszinti lizénákat az 1940 utáni és az ezredfordulót követően készült fotókon még látható markáns rusztika helyett ma már erőtlen vízszintes vakolatsávok tagolják.

Az emelet lizénáit felül szalagdíszes kártussal, dús virágornamentikával ékes stukkóművek díszítik, alattuk szecessziós jellegű, csüngő liliomkoszorúkkal. A közelmúltig még tisztán látható volt a lizénákat a tervnek megfelelően tagoló három, körökben végződő, függőleges vakolatsáv, melyek a felújítást követően eltűntek. A két szélső regiszterben közös könyöklőpárkánnyal kialakított, félköríves ablakpárok nyílnak. Csigavonalas végű, tárcsákkal díszített, karéjos formájú szemöldökpárkányait stilizált zárókő tagolja, alatta kagyló, széleiken bojtszerű díszek csüngenek. Némileg eltérő, ám nyilvánvaló analógiáit fedezhetjük fel a kolozsvári Jókai utca 12. szám alatti bérház első emeleti ablakai fölött; hasonló a két homlokzaton a lizénák díszítése is – közös ihletforrásuk minden jel szerint a bécsi szecesszió világa (vö. az Altgasse 23. szám alatti saroképületek homlokzatával a császárvárosban). Az eredeti nyílászárókat ma csupán a két jobb oldali ablak őrzi: a profilozott vízszintes osztó fölött félköríves felülvilágító, alatta két egyszerű ablakszárny nyílik. A középső regiszterben húzódó erkély négy volutás gyámkőre támaszkodik, kovácsoltvas korlátját geometrikus minták és indák alkotják. Az idenyíló két ajtót befoglaló, szélesített vakolattükrök az építészeti formák félreértelmezéséből fakadnak, és a legutóbbi felújítás hozadéka: 2003 táján keletkezett felvételen még jól kivehető – a tervvel összhangban – a nyílások szárkövein végigfutó, pilaszterszerű kiképzés, ám ebből mára csak a tölgyleveles fejezetek és a nyaktag alatti, csökkenő méretű csüngő harangvirágok őrződtek meg. Ez történt a nyílások szemöldökmezejében is, ahol a négyzetes-sávós vakolatdíszek tűntek el, így a velük összekapcsolt, leveles stukkóval ékes zárókő ma már a semmiből kiemelkedve hordja a gerendaszerű párkányt, melynek felső tagozatai szintén a felújítás áldozatává váltak. Az ajtók nyílászárói az archív képeken T osztatúak, felülvilágítóik felső peremén négyzetmintás osztással. A koronázópárkány tagolt architrávját és geiszonját tíz darab, virághagymából fakadó, ötágú virágtővel díszített, felső részén volutákba csavarodó konzol kapcsolja össze. Az utcai szárny tetőzetét három, félköríves záródású, bádog padlásszellőző töri át, a héjazat már több évtizede cserép, ám az 1940 utáni archív felvételen még palával fedett.

A síkmennyezetes kapualjon áthaladva feltáru előtünk az épületszárnyak által határolt, függőfolyosós belső udvar. Balra a földszinten a lépcsőház bejárata, egy ajtó és egy ablak nyílik, javarészt lecserélt nyílászárókkal, a szárny végéhez mély beugrással toldott keskenyebb bővítmény pincelejáratait féltető építmény védi, ezt a tervnek megfelelően egy ablak követi. A jobb oldali szárny tengelykiosztása napjainkra több tekintetben módosult.¹⁰⁷ Az emeleten a kapualj fölötti nagy méretű udvari ablak kiosztása némileg eltér a tervezettől, ám így is igényes asztalosmunka: a hétosztatú, nyolcnyíló ablak középső két szárnyát csúcsíveket formáló osztólécek tagolják, hasonló méretű és kiosztású ablak nyílik az emeleten a lépcsőházra is. Az emeleti szint javarészt őrzi az udvarra nyíló hagyományos, hatosztatú, négynyíló ablakokat is.¹⁰⁸ A nyílászárók mellett az udvar legépebben megőrződött

¹⁰⁵ TELEKLAJSTROM 1919, 32.

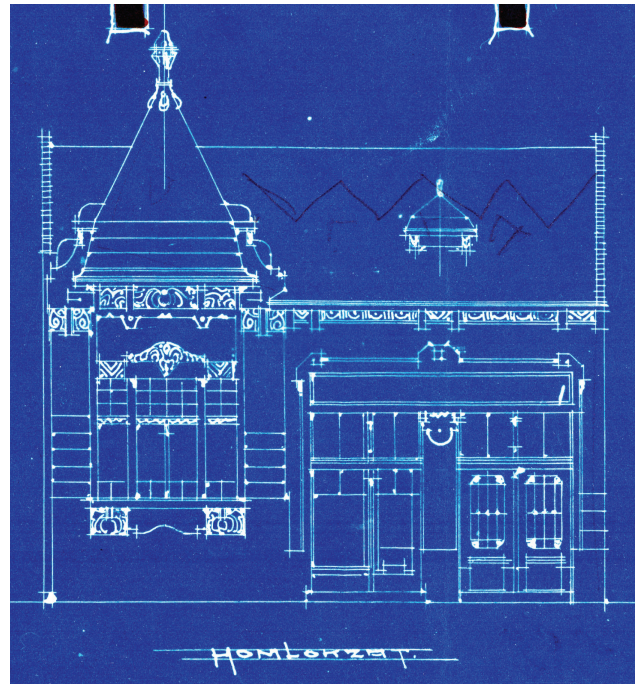
¹⁰⁶ *Tükör* 10. 16. (1922. április 20.) 9–13.

¹⁰⁷ A kapualj utáni első ablakot szinte teljesen felfalazták, a következő három ablak, illetve ajtó nyílászáróit fehér műanyagra cserélték, az ezeket követő kisebb kétnyíló ablak azonban régi keresztosztós szárnyakat őrzi. A cselédlépcső utáni beugróban az egykori illemhelyek két átalakított ajtaja látható.

¹⁰⁸ A bal oldali szárny emeletén megmaradt a terv szerinti tengelykiosztás: az elsőben a nagy méretű, a kapualj fölötti ablakkal egyező osztású ablak, a másodikban ajtó, a harmadik, negyedik és hatodik tengelyben a terv négynyíló, hatosztatú ablakai láthatók, míg az ötödik tengely ajtajának csak a tokborítása őrződött meg. Átellenben az első ablak nyílászáróját

eredeti részlete az emeleti függőfolyosó, melyre – a tervnek megfelelően – az előtérből a bal oldalon ajtó vezet, majd a szárny végénél átível az udvaron a szemben lévő szárnyban lévő cselédlépcsőhöz. Ez egy öntöttvas konzolokon nyugvó fagerendás szerkezet, az udvart áthidaló szakasza azonban vasgerendákon nyugszik. Mellvédjét közepükön megcsavart pálcák alkotják, melyeket indadíszes ornamentika kapcsol össze.

A főlépcsőházba a tervezett félköríves záródású, kétszárnyú ajtó helyett egy igénytelenebb, újabb ajtó nyílik. A háromkarú lépcső és a pihenők járófelülete mozaik-granulátumos, a korlát a függőfolyosóéhoz hasonló. A lépcsőház udvar felőli falán, a nagy méretű ablak alatt stukkódísz látható: két ponton felfüggesztett, bojtos drapériát mintáz, a rögzítési pontokból tulipánokból álló füzér csüng. Szemközt két ablakon szűrődik be fény a lépcsőház mögötti szobába, nyílászárók az udvari homlokzaton is látott hatosztatú, négynyílós szerkezetek. Az előszobát átalakították, az ajtószárnyak csak részben maradtak meg. Az emelet mellérendelt forgalmát a jobb oldali szárny végében tömör orsófallal, fa fokokkal készült, kétkarú melléklépcső biztosítja.

8. Godt házának főhomlokzati terve, 1912 / Plan of the main façade of Godt's house, 1912 (SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 2323/1912)

Godt Adolf háza (Călăraşilor 62.)

Az egykori Kossuth Lajos utca 65. szám alatti ház tulajdonosa 1898-ban Barátosi Szabó Antal ügyvéd volt,¹⁰⁹ a keskeny telken L alakú, falazott kapuval épült lakóház húzóódott, mögötte két kisebb melléképülettel, majd a Csillag-közre rúgó kerttel.¹¹⁰ Barátosi 1910-ben a zsindefedelet javíttatta.¹¹¹ 1911-ben már Balla Gyuláné, született Barátosi Ilona, Barátosi Irma és Antal közös tulajdona volt a ház,¹¹² ám az év folyamán Godt Adolf tulajdonába ment át (és övé is maradt a korszak végéig¹¹³): augusztusban már ő kapott engedélyt a csatornázás elkészítésére, Nagy Károly kivitelezésében.¹¹⁴ Utóbbi vázlatos tervén a főhomlokzati oldalon egy nagyobb, az udvari szárnyban három kisebb lakószobát, majd egy kis folyosóról nyíló fürdőt, kamrát és konyhát magába foglaló, L alaprajzú ház látható. Az udvari szárny folytatásában egy fedett szín, végében pedig az udvart keresztben lezáró műhely állt.

Godt Adolf 1912 márciusában ennek az épületnek az átalakítását kérelmezte. A városi tanács építkezési bizottsága még abban a hónapban meg is adta az engedélyt a boltot, fedett kaput, fürdőt, előszobát és két mellékhelyiséget magába foglaló lakóház, egy téglafalú, bádofedeles műhely, illetve egy raktár és faskamra építésére. A munkálatok gyors ütemben haladtak, Godt augusztusban használatba is vehette új lakóházát.¹¹⁵ A tervet (9. kép) Gyulai László, a városi mérnöki hivatal segédje láttamozta, 1912. március 12-én. Bár az engedélyezési iratokban nem szerepel, a kivitelező Várady Árpád lehetett, 1912. május 6-án ugyanis ő kért engedélyt építőanyag lerakására a ház elé.¹¹⁶ Okleveles építőmesterként jó eséllyel neki tulajdoníthatjuk az átalakítási tervet is.

cserélték, a következő három őrzi a hatosztatú, négynyílós asztalosmunkákat. Az egykori konyha ajtaját fémre cserélték, a padlásfeljáró nyílása régi keretbetétes ajtót őriz. Az illemhelyeket átalakították.

¹⁰⁹ TÖRZSKÖNYV 1898, 14.

¹¹⁰ BELTERÜLET C3.

¹¹¹ TANÁCSI IRATOK, 743/1910 (hiányzó irat); RK IRATOK, 7283/1910.

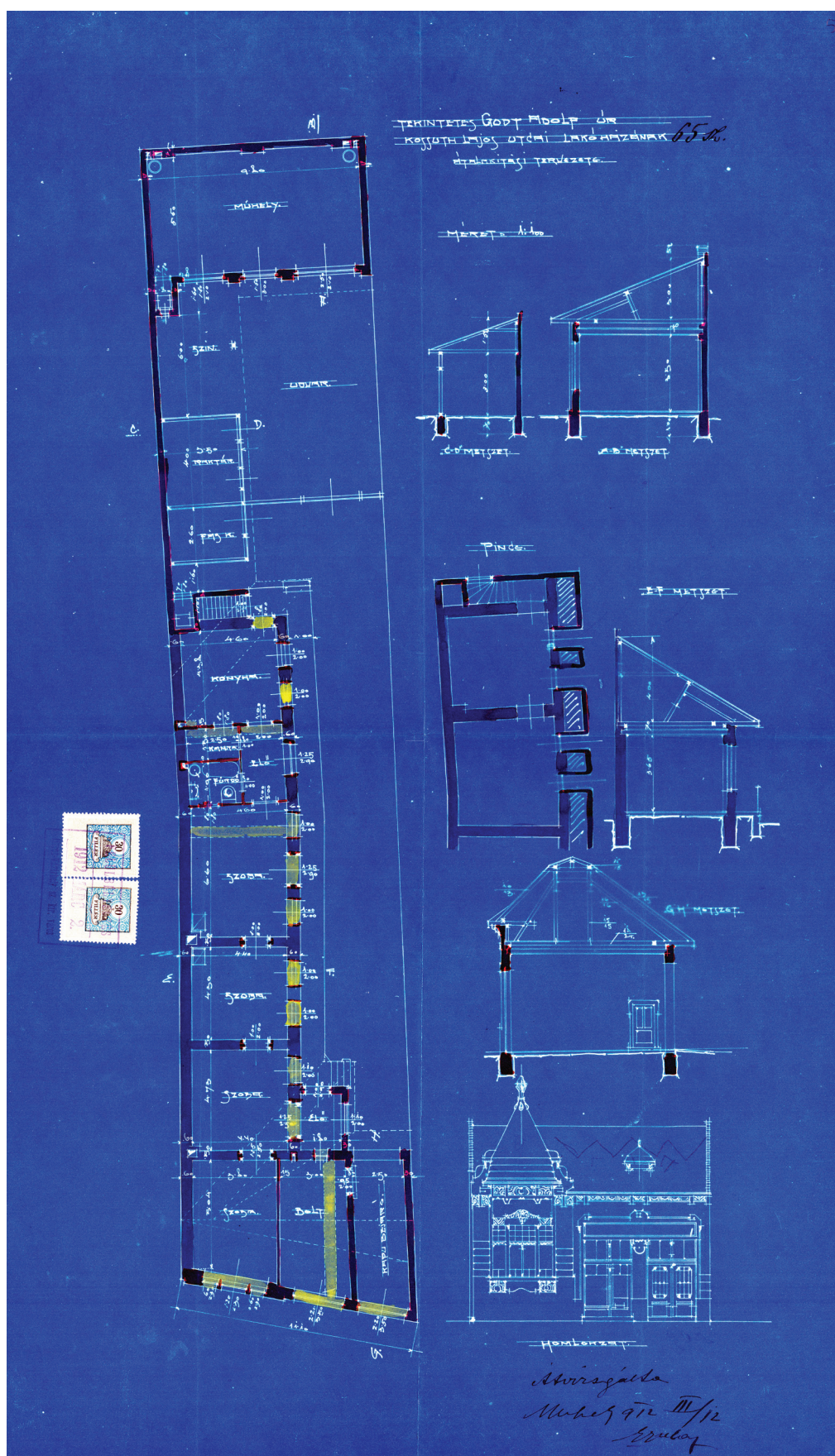
¹¹² HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, I. 64.

¹¹³ 1919-ben még mindig ő a tulajdonos. TELEKLAJSTROM 1919, 32.

¹¹⁴ RK IRATOK, 6995/1911.

¹¹⁵ TANÁCSI IRATOK, 2323/1912.

¹¹⁶ RK IRATOK, 3580/1912.

9. Godt Adolf házának átalakítási terve, 1912 / Conversion plan of the house of Adolf Godt, 1912 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 2323/1912)

A geometrizáló szecesszió hatását tükröző homlokzatterv bal oldalán enyhe rizalit figyelhető meg, melyben falazott osztókkal 1-2-1 arányban tagolt hármas ablak nyílik (8. kép). Kötényét két négyzetes mezőbe illesztett, íves vonallal összekötött stukkó fogja közre, a szemöldökmező két szélét hasonló keretbe rajzolt fenyőminták díszítik, melyeket íves mezőbe szerkesztett stukkómű kapcsol össze. Az ablakok vízszintes tokosztóit hullámvonal díszíti, fölöttük sűrű, négyzetes osztású bevilágítóval; a szárnyak alsó része szintén négyzetes tagolású. Az ablak két oldalán a koronázópárkányig terjedő, felül geometrikus keretbe foglalt stukkóval díszített, alsó részükön sávozott vakolatükrök tagolják a homlokzatot. A terven a rizalitban kissé a koronázópárkány fölé emelkedő falazatot egy toronyszerű, tört tetőidom koronázza, bádoggal csúcsdísszel, ereszvonala alatt stukkódíszes, négyzetes pannókkal. A homlokzat közepén ajtót magába foglaló kirakatépítmény, jobb szélén a kapuzat nyílik. A két nyílást egy sarkain leszelt, füles kialakítású, közös vakolatkeret fogja egybe, közöttük egy pilaszterszerű tagolóelem, felettük cégtabla számára kialakított, mélyített mező (melyben archív fotók tanúsága szerint helyet is kapott a bádogosmester cégére). A koronázópárkányt stukkódíszes motívumsor alkotja. A nyeregtetőt tetőablak töri át.

10. Godt Adolf háza, 2015 / House of Adolf Godt, 2015

1912-ben a régi lakóház alaprajza is módosult. Az utcára néző szobát a kapu irányába szélesítették és kettéosztották. Az új helyiségben, a kapu mellett kapott helyet a bolt, a kapubejáró fedetté alakult, innen ajtó nyílt az üzletbe. Az udvari szárnyban egymenetes helyiségsor húzódik. Az utcai és az udvari szárnyak találkozásához kis méretű előszobát toldottak, melyből a bolt és a lakóhelyiségek egyaránt megközelíthetők. A lakrészt a főhomlokzati szobától indulva négy, egymásba nyíló szoba (az utolsóból ajtó vezet az udvarra), a szárny végében pedig az udvarra néző előtérből megközelíthető fürdő és kamra, majd konyha alkotja – lényeges módosulások tehát nem következtek be a csatornázási terven vázolt állapotokhoz képest, mindössze a fürdő lett kisebb az előtte lévő szoba rovására, és az udvarra néző nyílások mérete, funkciója változott. A szárny végében a mellékhelyiség, illetve a pincébe és a padlásra vezető lépcső kapott helyet. Az utca felőli szárnyat tört nyeregtető, az udvari szárnyat félnyeregtető fedi. A teljes udvari szárny előtt lépcsőn megközelíthető tornác húzódik. Az udvaron az egykori fedett színek a szomszéd felől tűzfalat emeltek, területén egy kisebb faskamrát és raktárat alakítottak ki. A régi helyébe új, téglalap alaprajzú, az udvar felé három széles nyílással kialakított műhelyt építettek.

A köztisztletnek örvendő Godt Adolf (1869–1939) bádogosmester fontos szerepet vitt a város iparos közéletében. 1910-ben a Csiszár Lajos elnökletével létrehozott, többek között ipar- és városfejlesztési célokat kitűző Erdélyi Széchényi-Társaság vezetőségének tagja,¹¹⁷ ugyanebben az évben a Szegény gyermekeket felruházó egyesület gazdája volt.¹¹⁸ Az itt tárgyalt, 65. szám alatti ház megszerzése előtt a Kossuth Lajos utca 52. szám alatt bírt házat,¹¹⁹ 1910-ben a Kossuth utca 16. szám alatti címmel szerepel.¹²⁰ A két világháború között a Magyar Iparos Egyesület választmányi tagja, később alelnöke, a *status quo ante* zsidó hitközség gondnoka lett. A válság idején, 1929-ben a vagyonos iparos, aki „mintaképe volt a becsületességnek” fizetésképtelenné vált, többek között fia, Godt Ernő vízvezeték-szerelő hitelezései miatt.¹²¹ 1930-ban adóvégrehajtást rendeltek el ellene, a 40 évig kiváló munkát végző iparos helyzete az építőipar leállása miatt megrendült.¹²² 1939-ben hunyt el,¹²³ az iparosegylet 1940-

¹¹⁷ *Pesti Napló* 61. 225. (1910. szeptember 22.) 14.

¹¹⁸ *NAPTÁR* 1910, 27.

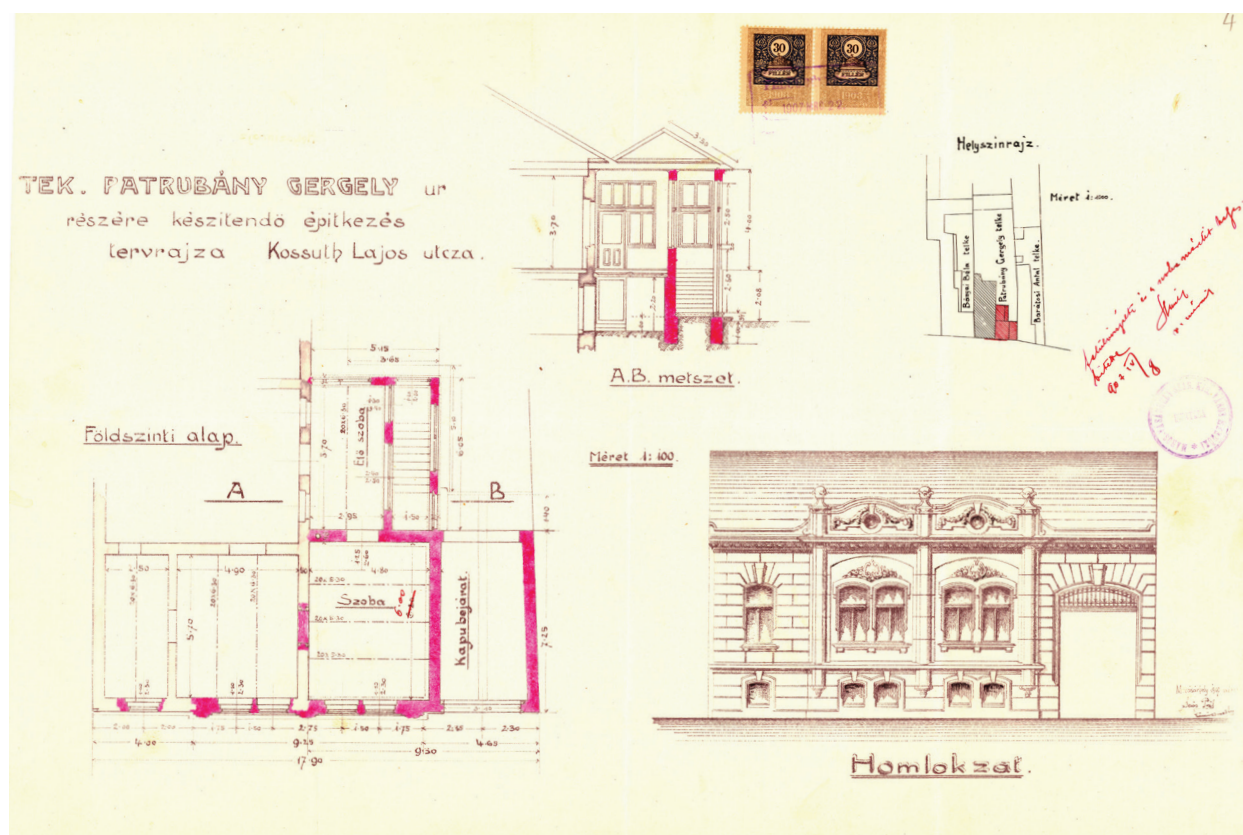
¹¹⁹ *HÁZSZÁMJEGYZÉK* 1911, I. 63v.

¹²⁰ *NAPTÁR* 1910, 40.

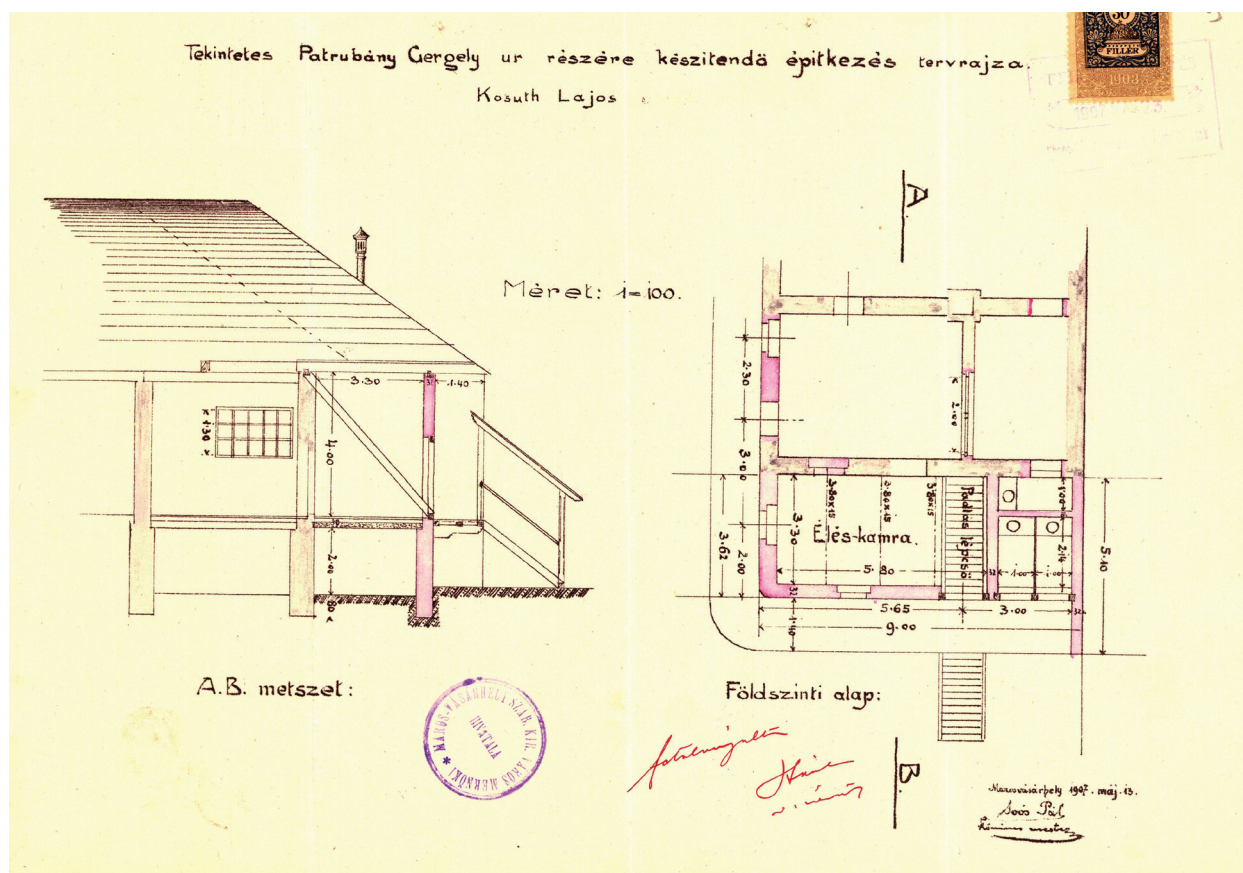
¹²¹ Gyulai Zs.: Karácsonyi okkázio – fizetésképtelenségekkel Marosvásárhelyen. *Ellenzék* 50. 289. (1929. december 18.) 2.

¹²² Gy. Zs.: Negyven évi munkásság eredménye... *Ellenzék* 51. 20. (1930. október 1.) 4; vö. Éjszakai adóvégrehajtás. *Ellenzék* 51. 241. (1930. október 25.) 5.

¹²³ *Ellenzék* 60. 113. (1939. május 20.) 4.

11. Patrubány Gergely házának átalakítási terve, 1907 / Conversion plan of the house of Gergely Patrubány, 1907 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 2780/1907)

12. Patrubány házának bővítési terve, 1907 / Expansion plan of Patrubány's house, 1907 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 2780/1907)

ben ünnepélyes keretek között avatta fel síremlékét.¹²⁴

A zárt sorú beépítésben álló, L alaprajzú lakóház néhány változtatástól eltekintve az 1912-es terv szerint készült el (10. kép). Napjainkban a főhomlokzat háromtengelyes, a terméskő lábazat a nyílások peremén magasabbra kúszik fel. A hármas ablak a terv szerint valósult meg, de köténye nélküli a díszítéseket. A toronyszerű tetőidomnak nyoma sincs, vélhetően nem készült el, így alatta elmaradt az előírt stukkóornamentika is, ezt fogsordísz helyettesíti. A második tengely frissen vakolt felületei, a többitől eltérő színű lábazati kőborítás módosításokra utalhat. A terven szereplő kirakat és ajtó helyett 2015-ben vakolatkeretes ablak látható, szemöldökében az előző ablak fölötti fenyőminta köszön vissza. A nyílászáró szerkezete a hármas ablak középső elemével egyező.¹²⁵ A kapukeret füles kialakítású, szemöldökében mélyített vakolatükröt foglal magába. A két keretbetétes kapuszárnyat növényi ornamentikával ékes, kovácsoltvas rácsokkal ellátott, félköríves nyílások törik át; a felülvilágítóban két üvegezett szárny nyílik, ám a közelmúltban még ennek is sűrű, négyzetes osztása volt.¹²⁶ A profilozott ereszpárkányt három stilizált gyámkő tagolja. A nyeregtető héjazata bádogból készült, 2015-ben két kör alakú padlásszelőzővel. Figyelemre méltó minőséget képviselnek a tető csatornapántjai és hófogói.

13. Patrubány Gergely háza. Flórián Csaba felvétele, 2002 / House of Gergely Patrubány. Image by Csaba Flórián, 2002

Patrubány Gergely háza (Călărașilor 64.)

A telek 1872-ben még Erszényes Elek királyi táblai hivatalnok tulajdonában volt,¹²⁷ az 1890-es évekre azonban már az erzsébetvárosi örmény családból származó Patrubány Gergely tulajdonába került, aki tekintélyes földbirtokos, Torda-Aranyos vármegye törvényhatósági bizottságának tagja volt.¹²⁸ A város építkezési bizottsága 1892. szeptember elején engedélyezte Patrubáynak, hogy az augusztus 11-én a Kossuth Lajos utca 67. szám alatt tűz martalékává vált „emeletes lakház” fedelét bádog féltetővel helyettesítse, a szomszéd felől tűzfalat, a régi lakóház mellé az utca felől egy „emeletes” szobát, a ház végébe konyhát, ennek „emeletére” pedig éléskamrát építtessen. Az „emelet” alatt itt minden jel szerint a magasföldszint értendő, ez egyúttal azt is jelzi, hogy a korábbi épület is ilyen kialakítású volt. Jóváhagyták, hogy tartós anyagból fáskamrát, illetve a lakóháztól 30 méterre, ugyancsak tűzbiztos anyagból, istállót és szekérszint építhessen, a szomszéd felől tűzfalal, cseréppel héjalt nyeregtetővel, a határvonalban pedig új deszkakerítést állíthatott fel a leégett helyébe.¹²⁹ A bővítés tervén jól látható, hogy a telek bal oldalán hátranyúló, téglalap alaprajzú régi lakóház három egymást követő téregységből állt, a három ablakkal az utcára néző szobát az első két ablak között keskeny harántfal osztotta ketté. Udvari végéhez 1892-ben átjárással egy konyhát, éléskamrát és padlásfeljárt tartalmazó egységet, valamint illemhelyet toldottak. Az utcavonalba tervezett kétablakos szobát, előszobát és kocsibehajtót (melyekkel a ház L alaprajzúvá bővült volna) azonban a tervre írt megjegyzések – „új szobák, az idén nem épül”, illetve „marad jövődőre” – szerint nem készítették el. Ez alkalommal Sófalvi Ferenc ácsmester tervet készített egy istállót és kocsiszínt magába foglaló melléképülethez is.¹³⁰ Pompéry Elemér felmérése ezt az állapotot örökítette meg: a telek bal oldalán

¹²⁴ *Ellenzék* 61. 132. (1940. június 14.) 4.

¹²⁵ Ám állapota és megmunkálása alapján könnyen lehet egy utólagosan készített vagy átköltöztetett asztalosmunka.

¹²⁶ Az asztalosmunka alaposabb vizsgálata arra enged következtetni, hogy számos elemét kicserélték.

¹²⁷ ÖSSZEÍRÁS 1872, 12.

¹²⁸ OSZK, GYÁSZJELENTÉSEK.

¹²⁹ TANÁCSI IRATOK, 6060/1892.

¹³⁰ A kertben, a telek hossz tengelyére merőlegesen tervezett melléképület öttengelyes, bal oldalán az istálló helyezkedik el, bejáratának két oldalán egy-egy szegmensíves szemöldökpárkánnyal ellátott kis ablak nyílik, ezt követi középen a kertbe vezető keskeny átjáró, majd a kocsiszín széles bejárata. A terven Sófalvi Ferenc ácsmester aláírása olvasható, feltehetően

az utcavonalba épített lakóházat, falazott kapuépítménnyel, az udvar végében az istállóval. Az udvar mögött külön helyrajzi számon szereplő kert a Csillag-közre nézett, és teljes egészében beépítetlen volt.¹³¹ Valahol itt nyerhetett 1897-ben engedélyt Szabó Lajos egy kötélverő szín építésére.¹³²

Patrubány Gergely az 1892-ben eltervezett, ám elhalasztott bővítésre aztán 1907 áprilisában kért engedélyt: az épület arculatát ma ez a szobát, előszobát és kapubejáratot magába foglaló utcavonalas bővítmény és az új, reprezentatív homlokzat határozza meg, melynek igazi megrendelője azonban bizonyára nem az élete alkonyán levő tulajdonos, hanem fia, az ifjú Patrubány Miklós lehetett. 1907 májusában az udvari szárny végébe egy éléskamrát, árnyékszéket, padlásfeljárót magába foglaló bővítményt is jóváhagyattak.¹³³ Az ekkor készült helyszínrajzon jól azonosíthatóak az 1892-ben meglévő épületek körvonalai – a téglalap alaprajzú ház, végében kis bővítménnyel, illetve az istálló és kocsiszín –, 1907-ben ezt bővítették az 1892-es elképzelések szerint. A terveket Soós Pál kőművesmester jelezte, a tervező és a kivitelező feltételezhetően egyaránt ő volt (11–12. kép).

A főhomlokzat tervén a nyíláskiosztás négy függőleges regisztert határoz meg, az attikával koronázott, középső kettő enyhe rizalitban ugrik előre. Az alagsor vakolata sávozott, a nyílástengelyekben élszedett vakolatkeretes, szegmensíves ablakokkal, melyek záróköve az övpárkányhoz kapcsolódik. A széles övpárkány fölött a földszint első, bal oldali regiszterében szegmensíves, záróköves ablak nyílik, záradékvonalára sugarasan ráfordul a vakolat kváderes tagolása. A középrizalitot három erőteljes, trapéz keresztmetszetű falpillér osztja két szakaszra, melyek az alagsori ablakok vállmagasságában gyámkövekről indulnak, áttörik az övpárkányt és a koronázópárkányt, majd az attika fölött virágkelyhekbe foglalt gömböt mintázó csúcsdíszen végződnek. A két regiszter szegmensíves lezárású, mélyített tükreiben élszedett ablakpárok nyílnak, vállmagasságból induló, vakolatlemezből formált szemöldökpárkányokkal, közös oromzatukban gyümölcsfüzérrel ékes kártussal. A rizalittól jobbra nyílik a kocsibehajtó, szegmensíves záradékvonalára itt is ráfordul a vakolat kváderezése, vízszintes osztója fölött íves és kör alakú elemekkel összekapcsolt, függőleges pálcákból álló fémrács látható. A gazdagon tagolt, tojásléces főpárkány fölött a középrizalitot koronázó, kettős szegmensívvel zárt attikát két záróköves körablak töri át, fölöttük füzérekkel. Az attika kétoldalt egy-egy alacsony falazat formájában a teljes homlokzat fölött végighúzódik, végein akrotériont idéző lezárásokkal.

A tervrajz szerint a téglalap alaprajzú házhoz az utcavonalba egy kétablakos szobát, fedett kocsi-behajtót, az utcai és udvari szárnyak találkozásához pedig lépcsőn megközelíthető előszobát toldottak. Utóbbiból balra az új helyiségbe, előre pedig a régi ház egymásba nyíló szobáiba vezet ajtó. Ezt követi az 1892-ben épített konyha és éléskamra, utóbbit fürdőszobává alakították. Az udvari szárny végéhez tervezett toldalék az új kamrát, a padlásra vezető lépcsőt és illemhelyeket foglalta magába. A 19. század végén „emeletesként” emlegetett épület tehát 1907-ben szabályos magasföldszintes házzá bővült, az alagsor funkcióiról, pontos kiosztásáról nincsenek adataink. Az épület Patrubányék lakóháza volt, minden jel arra utal, hogy a család itt is élt – gyászjelentése szerint ugyanis 1907-ben a Kossuth Lajos utcai háztól kísérték a katolikus temetőbe feleségét, Novák Lujzát, rá egy évre, 1908-ban pedig magát Patrubány Gergelyt is.¹³⁴

1911-ben így már fia, Patrubány Miklós volt a tényleges tulajdonos,¹³⁵ aki ebben az évben lett a frissen létrejött Marosvásárhelyi Bank és Takarékpénztár Rt. vezérigazgatója,¹³⁶ 1913-tól a helyi Kereskedelmi és Iparkamara kereskedelmi alelnöke.¹³⁷ A Kossuth utcai telken ő kapott 1911. július 31-én az 1892-es istálló és kocsiszín elbontására és egy új kivitelezésére engedélyt. Szakértőként Maetz Ervin okleveles mérnököt nevezte meg, ő jelezte a tervet is.¹³⁸ Az ekkor készült helyszínrajzot összevetve az 1907-essel világossá válik, hogy Patrubányék időközben a jobb oldali szomszéd mögötti, Csillag-köz felőli területtel bővítették udvarukat. A majdnem 17 m hosszú és 6 m széles új istállót ennek a beugró telekrésznek a hosszában tervezték: homlokzata hattengelyes, az első, har-

ő készítette a lakóház vázlatos bővítési terveit is.

¹³¹ TÖRZSKÖNYV 1898, 14; BELTERÜLET C3.

¹³² 1897. május 11-én az építkezési bizottság engedélyezhetőnek vélte, hogy ifj. Szabó Lajos Patrubány telkének „keleti oldalán”, a korlát mellé, fenyőfa oszlopokra 16 m hosszú, 2 m széles és 2 m magas, deszka oldalú, féltetővel fedett kötélverő színt emelhesen, annál is inkább, mivel a telek külső építési körben feküdt. TANÁCSI IRATOK, 4093/1897.

¹³³ TANÁCSI IRATOK, 2780/1907; vö. MAN 2009, 414, fig. 341; RK IRATOK, 4528/1907.

¹³⁴ OSZK, GYÁSZJELENTÉSEK.

¹³⁵ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, I. 64r.

¹³⁶ *Pesti Napló* 62. 18. (1911. január 21.) 18.

¹³⁷ *Magyar Ipar* 34. 51. (1913. december 21.) 1301.

¹³⁸ TANÁCSI IRATOK, 6441/1911.

madik és ötödik tengelyben egy-egy egyenes záródású, kétnyílós ablakkal, melyek alsó része négyzethálósan tagolt. A második és negyedik tengelyben keskeny ajtók vezetnek az istálló négy, illetve három lóállásra osztott két egységébe. Az utolsó tengelyben a kocsiszín íves záródású behajtójának két nyílója látható. A homlokzatot az alaprajzi kiosztásnak megfelelően vakolatkeretek tagolják, a nyílások vállmagasságában tégladísz, a könyöklők vonalában téglatorony látható. Úgy tűnik, az istállót fűteni szerették volna, a féltetővel fedett épület tűzfalába ugyanis három kéményt terveztek. Patrubby az általános gyakorlattal ellentétben a melléképület terveit nem helyi mesterekkel, hanem képzett mérnökkel, a fiatal Maetz Ervinnel készítette, a precíz technikájú rajz jelentős minőségbeli váltást is mutat előbbieik munkáihoz képest. Nem világos, hogy végül mi valósult ebből meg, de Patrubby kérésére 1912. szeptember 24-én a városi tanács ismét egy bádoggal fedett téglai istálló, kocsiszín és trágyatartó építését hagyta jóvá.¹³⁹ 1911 nyarán Patrubby csatornáztatott is Pontet Sándorral.¹⁴⁰ 1919-ben még mindig ő volt a tulajdonos.¹⁴¹

Napjainkban a zárt sorú beépítésben álló épület jobbról Godt Adolf alacsonyabb, balról Bányai Béla azonos párkánymagasságú házával szomszédos. A kivitelezett homlokzat részletekbe menően követi az 1907-es tervet. Az alagsori ablakok asztalosszerkezeteit 2015-ben is az eredeti, igényes kivitelű kovácsoltvas rácsok védik. Az öt földszinti ablak asztalosmunkái a tervnek megfelelően T osztatúak. Napjainkban a kapunyílás felülvilágítójában a terven szereplő, íves és kör alakú elemekkel összekapcsolt pálcákból álló fémrács, illetve az attikára felfutó falpillérek csúcsdíszei nincsenek a helyükön. A magasföldszint alaprajzát 1999-ben egy felmérés rögzítette. Eszerint többnyire megőrződött az 1907-es kiosztás, bár a több családnak otthont adó szociális lakóház szükségessé tette a nagy terek széttagolását. Így az udvari szárny első terme több kisebb térre volt felosztva (előszoba, konyha, két szoba), az egykori konyha szobaként, a kamra és a megszüntetett padlásfeljáró helyisége pedig konyhaként és szobaként volt jelölve.¹⁴²

Bányai Béla háza (Călărașilor 66.)

Az ingatlan 1872-ben még Szabó Ádám mészáros feleségének és családjának tulajdonában volt.¹⁴³ Hiteles telekkönyvi másolata szerint Bányai Béla mészáros és felesége, Váradi Ilona 1886. március 29-én vásárolta meg 2500 forintért, majd a korszak végéig Bányai családjának tulajdona maradt.¹⁴⁴ Bányai Béla mészárosmester a város vagyonos és köztisztviselőként álló polgára, virilistaként a törvényhatósági bizottság tagja volt. A ma álló, historizáló földszintes lakóházat ő építtette ki több szakaszban a 19. század végén saját családjára számára, építéstörténetét a levéltári források részletesen feltárják. A hiteles telekkönyvi másolatok szerint a ház 1924. május 14-én cserélt gazdát: ekkor vásárolta meg a zsidó származású orvos, Hauslich Izso és felesége, Nadel Fáni 500 000 lejért (utóbbi 1934-ben hunyt el, sírja a marosvásárhelyi *status quo ante* izraelita temetőben található).¹⁴⁵ Az orvost és egész családját – második feleségét, valamint Klára, Dóra és Stefánia nevű lányait – ebből a házból deportálták 1944-ben.¹⁴⁶

A levéltári források szerint először az udvari szárny épült ki több szakaszban: az akkor még Nagyszentkirály utca 69. szám alatti ház építése engedélyezéséért 1889. szeptember 28-án kiszálló építkezési bizottság – Stepháni Demeter szomszéd jelenlétében – jóváhagyta, hogy Bányai a telek bal oldalán addig álló deszka gabonás és favázás téglakonyha helyett egy alappincézett udvari szárnyat építhessen. A tervet Barabás István kőművesmester készítette, még 1888. január 27-én. A két szobát, tágas konyhát és előszobát magába foglaló épület alá egy öt boltszakaszos pincét is tervezett, lejárata az udvari oldalon indult. Udvari homlokzata előtt kis lépcsőn megközelíthető tornác húzódik, a szobák erről nyílnak. A szárnyat tűzfalra támaszkodó félnyeregteret fed (14. kép).¹⁴⁷ Egy év múlva Bányai mosókonyhát kívánt sietve engedélyeztetni az új szárny végébe, megjegyezve, hogy mivel Stepháni felől téglakerítése van, csak három oldalát kell megépítenie. Az építkezési bizottság 1890. október

¹³⁹ RK IRATOK, 8026/1912.

¹⁴⁰ TANÁCSI IRATOK, 6795/1911.

¹⁴¹ TELEKLAJSTROM 1919, 32.

¹⁴² MAN 2009, 414, fig. 341.

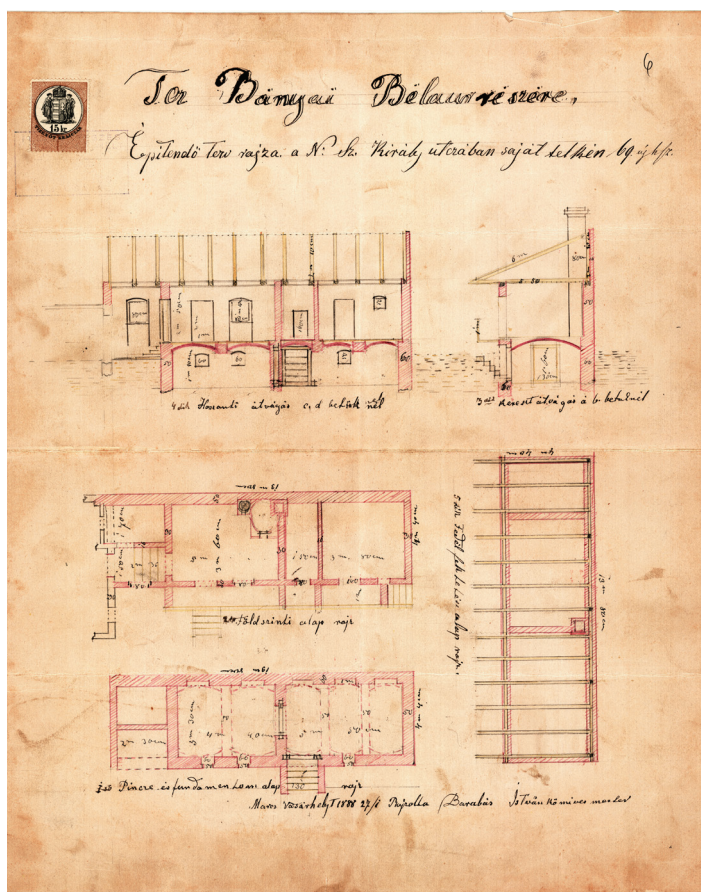
¹⁴³ ÖSSZEÍRÁS 1872, 12.

¹⁴⁴ TELEKLAJSTROM 1919, 32r; HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, 64r; TÖRZSKÖNYV 1898, 184.

¹⁴⁵ Hiteles telekkönyvi másolat a Puskás család tulajdonában.

¹⁴⁶ BĂLAȘ-KOCIS 2003, 274. Nro 1573–1577.

¹⁴⁷ TANÁCSI IRATOK, 6939/1889.

14. Bányai Béla udvari épületének terve, 1888 / Plan of the courtyard building of Béla Bányai, 1888 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 6939/1889)

12-én jóváhagyta ezt a toldást is.¹⁴⁸

Az új szárnyat Bányai csak zsindelylyel fedte, ami rövid időn belül megboszosztta magát: az 1892. augusztus 11-én pusztító tűzvész ezt a házat is érintette. 1892. szeptember 4-én a megégett épület javításához és bővítéséhez kért jóváhagyást a hatóságoktól, ezúttal már a teljes szárnyat cseréppel szeretne volna fedni. A Lobenschuss Ágost által jelzett alaprajzon az 1889-es épület két utolsó helyiségét már egyetlen nagyobb térré alakítva látjuk viszont, a szárny végében, a korábbi mosókonyha helyén pedig egy tágas konyhát és egy kettős árnyékszék építettek volna. A keresztmetszet szerint ezek fölé félemeletet szántak, négy udvari ablakkal. Véltetően ez lehetett a Bányai kérésében nem részletezett „füstölő ház”, melyet az új konyhából leválasztott keskeny helyiségből táplálhattak. A félemelet fölötti fedélszék minden bizonnyal nyitott lett volna. A sajátos funkció bizonnyára a megrendelő foglalkozásával állt összefüggésben. A szakbizottság az építést jóváhagyta, azt nem tudjuk, hogy Lobenschuss terve végül milyen formában került kivitelre.¹⁴⁹ Bányai elképzelései gyorsan bővültek: az 1892. október 10-én ismét kiszálló bizottság az árnyékszék

mellé téglából éléskamrát engedélyezett, szintén Lobenschuss rajza szerint. Mögötte, a háztól 15 lábnyira, a telek szélességében cserefa talpakra fektetett, rakfa oldalú, zsindelyes istállót, a Stepháni kertje hosszában pedig egy félfedelű nyitott színt kívánt ugyanakkor építeni, Fekete József ács tervei szerint. Az istálló mellett átjáró vezetett a hátsó udvarra.¹⁵⁰

Mindeközben a telek utcára néző részén egy régebbi ház állt, a fent tárgyalt építkezések során ez bővült folyamatosan az udvar irányába. Jellegéről, kinézetéről semmit nem tudunk. Ennek helyére épült meg a ma is álló főépület. Elbontását és az új építkezést 1896. március 17-én hagyta jóvá a helyszíntre kiszálló építkezési bizottság. Az engedélyezési iratcsomóban¹⁵¹ a vastag kartonra rajzolt, igényes kivitelű eredeti tervlapok maradtak fenn. Az egyiken alaprajz és hosszanti nézet, a másikon a főhomlokzat látható (15–16. kép). Mindkét terv jobb alsó sarkában, az építetető aláírása felett az 1896. február 16-i dátum és a „Kelemen” aláírás olvasható, jobb felső sarkában pedig az 1897. november 29-i dátum és a talán „Németh”-ként értelmezhető szignó, utóbbi a homlokzatra rajzon tisztán olvasható „leleltezte” felirat társaságában, ami a levéltári számbavételre utalhat. Az 1896-os szignó vélhetően Kelemen Ádám mérnököt (Bernády polgármester későbbi apósát) fedi, ez esetben benne tisztelhetnénk a tervezőt. A kivitelező személyét nem fedi fel a forrásanyag. A tusrajz négytengelyes homlokzatot ábrázol, jobb oldalán nyíló kapuzattal. Három ablaka félköríves záródású, mindenik tengelyében méretes bevilágító nyíl az alagsorra. A lábázat kváderezett, a további felületek vakolata sávozott, az ablakok alatt húzódó mellvédet a nyílások vonalában a kötényben kiemelt, kiülő tükrök sora tagolja. A homlokzatot osztó három lizéna rusztikázott, felső végüket fejezet gyanánt leveles-szalagos stukkókkal gazdagon díszített, volutás ornamentals díszíti. A három ablakkeret gyémántmetszéses zárókövel ékes. Az egymáshoz közelebb vont két első ablak közös, tört vonalú szemöldökpárkánya alól két

¹⁴⁸ TANÁCSI IRATOK, 8176/1890.

¹⁴⁹ TANÁCSI IRATOK, 6059/1892.

¹⁵⁰ TANÁCSI IRATOK, 6963/1892.

¹⁵¹ TANÁCSI IRATOK, 3052/1896.

17. Puttó Bányai Béla házának főhomlokzatán, 2015 /
Putto on the main façade of the house of Béla Bányai,
2015

esetlen rajzú, konzolon ülő puttó tekint le. Ez a kompozíció köszön vissza a kapuzat fölött is. A kapuszárnyak alsó részét táblás és gyémántkváderes díszek tagolják, áttört felső részüket leveles-indás rács tölti ki, akárcsak a félköríves felülvilágítót, melyben maszkok és figurális elemek bukkannak fel. Az ütközőléceket pikkelysoros és gyémántmetszéses faragványok díszítik. A tervező a fa erezetét, az árnyékolásokat és a rács mintáit aprólékos gonddal rajzolta meg. A koronázópárkányt fogsordísz, konzolsor és keskeny lemez alkotja, a bádofedelelet két, volutákkal kiemelt padlásablak töri át. A tervet az elkészült homlokzattal egybevetve nyilvánvaló, hogy a kivitelező követte a rajz szerkezetét és nyílaskiosztását, ám végül egy részletgazdagabb dekoráció valósult meg.

A második tervlap az alaprajzot és az udvari homlokzatot ábrázolja. Az alaprajz L alakú, a kapualj mellett irodahelyiség néz egy ablakkal az utcára, mellette a két főhomlokzati ablakkal megvilágított nappali helyezkedik el, ezt hátrafelé az udvari szárnyban ebédlő és hálószoba követi – a négy helyiség között kétszárnyú ajtók biztosítják az átjárást. A terven a kapualjból nyíló főbejárat mögött kis lépcső vezet fel a keskeny előszobába, melyből az iroda, az ebédlő, valamint az udvari szárny teljes hosszában húzódó tornác egyaránt megközelíthető. Az alagsor lejárata az udvarról indul, belmagassága a keresztmetszet szerint 2,5 méter, melynek mintegy fele esik a járószint fölé. Az utcára és az udvarra három-három ablakkal néz, s bár alaprajza nem készült el, nyilvánvalóan az épület négy helyiséges kiosztását követi.

Az alaprajz a vörössel jelölt új épület mögött feketével a meglévő és átalakítandó udvari szárnyat is megjeleníti: első helyiségét gyerekszobának szánták, ebből fürdőszoba nyílt, utána egy előtérrel áthaladva a cselédszoba, a tornácra is megközelíthető konyha, végül pedig az ebből nyíló klozett, kamra és padlásfeljáró következik. Ez nehezen feleltethető meg a Lobenschuss 1892-es tervén előírányzott állapotnak – talán nem a teljes udvari szárnyat ábrázolja, de az is elképzelhető, hogy az új építkezés alkalmával ebben az épületben is sor került bontásokra és átalakításokra.

A tíz év alatt lezajlott építkezések egyfajta összegzéseként értékelhető az 1898 végére befejezett kataszteri térkép idevágó szelvénye, mely Bányai Béla telkét a 272. helyrajzi számmal jelöli. A felmérésen kirajzolódnak az éppen befejezett épület körvonalai, mögötte a régi szárny, a teljes udvari oldalon végigfutó tornáccal. Ám fontos eltéréseket észlelhetünk a tervekhez képest: a régi és új tömb találkozásánál már látható az udvar felé napjainkban előreugró bővítmény előzménye, egy fedett veranda, amint azt a csatornázás 1911-es terve jelzi. Látható ugyanakkor az udvari szárny végében kissé eltolva megépített végső épület (ma Puskás Sándor szobrász otthona) is – ez az 1896-os terven nem szerepel. Ezt követi a telket teljes szélességében átfogó, 1892-es istálló, átjárással a hátsó udvarra, amelyen további két építmény áll.¹⁵²

Hogy az 1896 utáni építkezések nem minden vonatkozásban követték az engedélyezési tervet, azt szemlélteti egy újabb rajz 1902-ből, mely szerint az udvari szárnyhoz egy (tömegében ma is létező) éléskamrát és klozzetot toldottak.¹⁵³ Ezeket a funkciókat a régi szárny végénél elvileg az 1896-os terv is előírta – ha valóban elkészülnek, nem lett volna szükség pár év múlva rájuk. A Timár György és Bustya Lajos által készített terv is félreérthetetlenül jelzi a szárny végfalához eltolva hozzáillesztett, a Pompéry felmérésén már látott szárny egyik helyiségét (egy padlásfeljárót magába foglaló kamrát). A csatornázásra 1911-ben került sor, a munkát Balázs Mihály végezte.¹⁵⁴

¹⁵² BELTERÜLET C3; TÖRZSKÖNYV 1898, 14. A ház, udvar és gazdasági épületek alapterülete a felmérés törzskönyve szerint 1704 m² volt, kétszer akkora, mint a környező telkeké, ez azzal magyarázható, hogy az ingatlan hátsó, Csillag-köz felőli része is ezen a helyrajzi számon szerepelt.

¹⁵³ TANÁCSI IRATOK, 6963/1902.

¹⁵⁴ TANÁCSI IRATOK, 8372/1911.

Az épület a házsor egyik legépebben fennmaradt, számos eredeti részletet őrző, historizáló emléke, érdemes tehát részletesen számba venni értékeit. A zárt sorú beépítésben álló, magas földszintes ház főhomlokzatát három ablak, valamint a kapuzat széles nyílása tagolja. Lábazatát vakolatból kialakított, rusztikus kvádorsor képezi, a fölötte húzódó simított vakolatú, kvádermintás sávban az első és harmadik tengelyben téglalap alakú pinceablak nyílik, utóbbi íves, gyűrűkkel összefogott pálcából álló, néhol leveles rátétekkel díszített, régi védőrácsot őriz. A széles övpárkány fölött nyílnak a földszinti ablakok. A két első páros ablakot képez: párkányzatuk, keretezésük és szemöldökdíszük egységes, mindezt a befoglaló homlokzatszakasz enyhe rizalitja erősíti. Mellvédjüket egy-egy mélyített tükörbe helyezett balusztorsor díszíti. Az ablakpárt közrefogó három, lábazatról induló, kannelúrázott törzsű, korinthuszi fejezetes féloszlop a tagolt könyöklőpárkányról indul. A félköríves záródású ablakok ívmezejében, az akantuszleveles zárókő két oldalán szárnyas puttók tartanak babérkoszorúkat az ablak fölé (17. kép). Az oromzat frízét a három féloszlop vonalában egy-egy volutás-akantuszleveles konzol tagolja, közöttük két-két gyümölcsfüzér. A kompozíciót koronázó, golyvázott, szegmensíves oromzat mezejét kagylódíszes kártusból kitekintő női maszk töri át, kétoldalt olajágak nyúlnak a képmező sarkai felé. Az asztalosszerkezetek T osztatúak, befelé nyíló szárnyakkal, profilozott tokborítással. A vízszintes tokosztón markáns fogsordísz, az ütközőlécet vájatolt, felső részén gyűrűs tagozattal ellátott pálcá ékesíti. A harmadik tengely ablaka egyenes záródású, mellvédjében füzérdísz. Könyöklőjére kannelúrázott törzsű, korinthuszi fejezetes pilaszterek támaszkodnak, ezek architrávot hordanak, frízét akantuszleveles, volutás konzolok határolják, s füzérdísz tölti ki, fölötte a szemöldökpárkány tagolása a könyöklőkével egyező. A nyílászáró T osztatú, fogrovatos vízszintes tokosztóval.

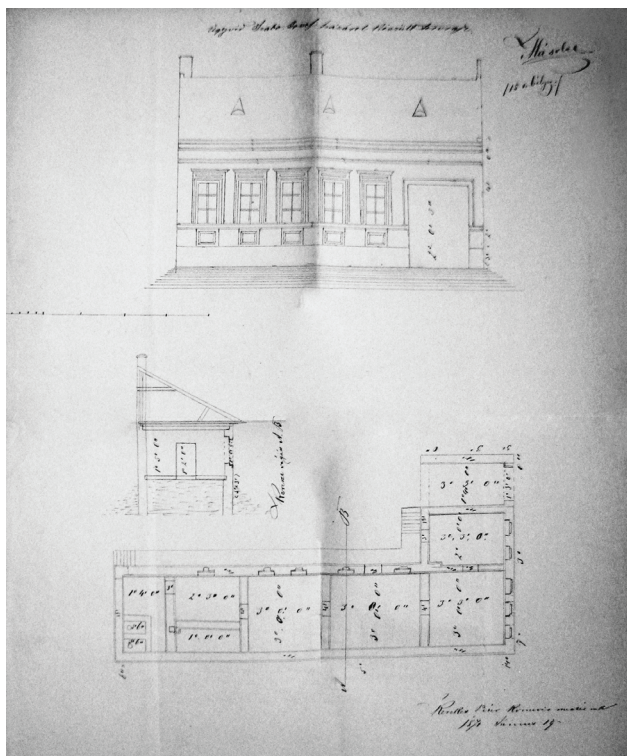
A gazdagon díszített kapuzat enyhe rizalitban nyílik. A félköríves nyílást szegélyező korinthuszi fejezetes, kannelúrázott féloszlopok a golyvázott övpárkányról indulnak, alattuk a lábazathoz hasonlóan rusztikázott felület látható. A féloszlopok fölötti szegmensíves oromzat szerkezete az imént látott páros ablakéhoz hasonló, füzérdíszes frízzel, kártusba illesztett maszkkal áttörve. A nyílást tagolt vállkövekről induló ív kereteli, akantuszleveles zárókővel, az ívmezőkben angyalok tartanak olajágakat a kapu felé. Rongált állapotban, de fennmaradtak a homlokzati plasztikával harmonizáló kapuszárnyak is. Alsó részük ma már díszítetlen, felső kétharmadukat profilozott keretű tükörben vájatolt törzsű, felső végükön gyűrűs tagozattal ellátott oszlopokkal és vállkövekről induló félköríves párkánnyal keretelt nyílások törik át; leveles rátétekkel díszített, íves elemekből összeálló rácsuk közepén maszkkal. Az ütközőléc vájatolt, felső részére négyzetes éket faragtak. A vízszintes osztót fogsordísz és tagolt párkány díszíti, összhangban a vállkövek díszítésével. A felülvilágítót kitöltő rácsot ívesen hajlított pálcák, leveles rátétek és profilból ábrázolt maszkok alkotják.

A koronázópárkány gerendáját széles pálcátag helyettesíti, frízében testes, füzéres-volutás konzolok sorakoznak, melyek széles lemeztágból, pálcátágból és szímából álló, bádogosmunkával borított geiszon hordanak. A szárnyat bádoggal héjazott, alacsony nyeregtető fedí.

A szokatlan épségben fennmaradt homlokzati plasztika kiemelt értéket kölcsönöz az épületnek. A homlokzati terv módosítását feltételező, a manierista és a barokk motívumokat halmozó gazdag ornamentika a megrendelő kifejezett kérése lehetett. Közeli rokona a hajdani Szent György utca 62. szám (Forradalom tér 2.) alatti lakóház homlokzata: ennek Tamás József kőművesmester által jelzett, 1899-es tervrajzán is hasonló szerkezetet és nyíláskereteket, kannelúrázott féloszlopok által hordott párkányokat, puttókat, konzolokat figyelhetünk meg, eltérést csak az eggyel nagyobb tengelyszám és a neobarokk ihletésű tört oromzatok mutatnak.¹⁵⁵

A belső udvar három hevederrel erősített, poroszszüveg boltozattal fedett kapualjon át közelíthető meg; innen nyílik a pincelejárát is. Az eltérő szélességű udvari szárnyrészek a telek bal szélén sorakoznak. A főépület udvari szárnyának végénél az udvar irányába kiugró bővítmény figyelhető meg, különálló tömegét az udvar felől oromfalas nyeregtető hangsúlyozza, míves eresszel. Ezt a tömböt a főhomlokzati szárnyal az alapvonal magasságában húzódó tornác köti össze, végein lépcsőfeljáróval, hatszögeket és négyzeteket mintázó fűzött rácsos mellvéddel. Hasonló mellvédmintával találkozunk a Rózsák tere 52. szám alatti Gáspár-ház (1897), valamint a Wagner Lipót által (1883) a Rózsák tere 53. szám alatt épített emeletes ház függőfolyosóján, de a közeli, Kossuth utca 50. szám alatt is, és számos más helyen. A tornác két végében nyílik a főhomlokzati szárnyba és az előreugró tömb helyiségébe vezető két ajtó. A tornácra két ablak néz, a közöttük lévő ajtót szintén ablak helyén alakították

¹⁵⁵ TANÁCSI IRATOK, 6122/1899.

18. Szabó József házának tervrajza, 1871 / Plan of the house of József Szabó, 1871 (SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 504/1871)

ki. Ezek a nyílások régi asztalosszerkezeteket őriznek: az ablakok T osztatúak, szépen tagolt vízszintes tokosztóval, befelé nyíló, kétrétegű szárnyakkal, volutával és triglifszerű hármasmetszéssel ékes ütközőléccel.

Az oromfalas, ereszes nyeregtetővel fedett kiugró tömb homlokzatát két széles ablak töri át, ezek fölött mívesen kiképzett fa védetű húzódik; ezt a tömböt – amint azt számos egyéb mellett a fedésmódban mutatkozó különbségek jelzik – valamikor az 1930-as évek után hátrafelé egy helyiséggel meg is toldották, hasonló méretű ablakkal. Az udvari szárny mögöttes húzódó szakasza keskenyebb az eddigieknél. Valaha teljes homlokzatán tornác húzódott, ma csak a két vége őrzi ennek töredékeit; átalakították a homlokzatot is. Az épületsor végében eltolt bővítéseket figyelhetünk meg: végfaluk nem a főépület tűzfalának vonalában húzódik, derékszögű töréssel a szomszéd telkébe ékelődnek. Fontos művelődéstörténeti vonatkozás, hogy évtizedek óta az első, három nagyobb helyiséget magába foglaló lakrészben él Kolozsvári Puskás Sándor (szül. 1928) szobrászművész és családja, itt található műterme is. Az ide vezető ajtó kétszárnyú, a homlokzaton ezt két, a műterembe nyíló félköríves, majd két egyenes záródású

ablak követi, T osztatú nyílászárókkal. Mögöttes egy keskenyebb és alacsonyabb bővítménnyel ér véget az épületsor, régi típusú, kifelé-befelé nyíló, négyosztatú, négynyíló ablakokkal.

Az épületet ma több lakrészre osztva használják. Az 1896-os főépület javarészt őrzi még az eredeti kiosztást és a kiváló minőségű eredeti asztalosmunkákat. A főhomlokzati lakrészbe vezető külső, kétrétegű és kétszárnyú ajtó tokjának a borítása gazdagon profilozott, akárcsak az üvegezett felülvilágító keresztosztója. A két külső szárny áttört felső kétharmada üvegezett, ütközőlécét posztamensről induló, kannelúras toszkán pilaszter díszíti, alsó részét triglifes-guttás konzolok által hordott párkány és profilozott keretű tükrös tagolja. Az ajtó az eredeti zárborítást és kilincset is őrzi. A belső ajtószárnyak tagolása hasonló, a tok felső részén párkányzattal. Ezen megfigyelhető a volutás-füzéres díszű, neobarokk jellegű eredeti zárborítás is (kilincse hiányzik). Az előszobából nyíló keskeny főhomlokzati szobába egy, a főbejárat belső szárnyaival azonos kiképzésű, kétszárnyú ajtó vezet. Az előszobából jobbra is profilozott tokkal, felül párkányzattal zárt kétszárnyú ajtó nyílik. Magassága az előbbiekkel egyező, a szárnyak tagolása is hasonló, áttört üvegezés nélkül. A tok bélést az ajtók tükrözésével megfeleltetett kazetták tagolják, a szárny a már látott volutás-füzéres zárborítást is őrzi, kilincset kicserélték. Azonos kialakítású kétszárnyú ajtók maradtak fenn szinte mindenütt a szobák között. A tornác hátsó felén nyíló előszobában az imént leírt bejárat ajtó belső szárnyaihoz hasonlóak maradtak fenn, tagolatlan tokborítással, néhány részlet tekintetében igényesebb kivitelben (fejzetszerű díszben végződő kannelúrázott ütközőléccel). Figyelemre méltóak a félköríves főhomlokzati ablakok asztalosmunkái, ezeket széles, profilozott tokborítással és íves, tagolt szegélyű kazettákkal tagolt béllettel alakították ki, a mellvédekben is tükrös lambériával.

A főhomlokzattól számolt harmadik szobában klasszicizáló jellegű, sokszög alaprajzú, hézagmentesen illeszkedő fehér porcelánmázás csempékből rakott kályha áll. A kis méretű csempékből álló, keskeny alsó peremet magas talpzat követi, ezt töri át egy felső sarkain kerekített, bordázott felületű öntöttvas keret, mely a rácsos mintázatú, felül szecessziós levélmotívumokkal díszített fűtőajtót, alatta pedig a téglalap alakú, felső rögzítésű, szintén rácsos mintával tagolt hamuzóajtót foglalja magába.¹⁵⁶ A magas talpzatot szívleces párkány választja el a kisebb átmérőjű, hasáb alakú kályhatesttől,

¹⁵⁶ A kettő között a gázvezeték bemeneteli nyílása töri át a keretet, csövét mára leszerelték, ám fennmaradt az azt övező

a sima csempékből rakott homlokoldal síkját egy indás tulipánokkal ékes téglalap alakú csempe, fölöt-
te egy bőségszaruból virágszirmokat szóró, lebegő angyalt ábrázoló tondó töri meg. A kályhatest felső
peremét három kazetta díszíti, a középsőn fáklyadíszekkel övezett pajzs, a szélsőkön gyümölcsfüzér
látható. Fölöttük fogsordíszes párkány, majd egy akantuszlevél-sorral díszített, szímával keretelt
oromzat koronázza a kályhatestet, képszékében kártussal és leveles-indás motívumokkal, csúcsán
virágdísszel. Hasonló jellegű fehér kályha maradt fenn az utcára néző nagyobbik szobában is. Az egy
csempesornyi lábazati részt szívléces párkány zárja, ezen áll a téglalap keresztmetszetű, hasáb formá-
jú, sima felületű kályhacsempékből rakott kályhatest. Felső részének látható oldalait egy-egy három
kazettába rendezett díszítősáv zárja, középen pajzs- és fáklyamotívummal, a két szélén gyümölcsfü-
zerekkel. Oromzata hiányzik. A homlokoldalt három fémaajtó töri át: az indás-leveles mustrával díszí-
tett hamuzóajtó a keskeny lábazatban nyílik, a hasonló díszítésű tüzelőajtó a szívléces párkány felett,
FRANK-KISS JÁNOS FIAI * KÁLYHAGYÁRA * KOLOZSVÁRT felirattal. A kályhatest közepén az előzőtől
eltérő jellegű rácsos ajtó határol egy fülkét.

Szabó József háza (Călărașilor 74.)

A szerencsés forráskörülményeknek köszönhetően a telek története visszakövethető a 19. szá-
zad közepéig. Keszler Ede szomszédos házának 1889-es építési engedélye említi, hogy korábban, az
egységes házszámozás idején ezt a szomszédtelket az 1474. szám alatt tartották nyilván.¹⁵⁷ Ezt az
információt, a népszámlálások helyrajzi rendjét és más összefüggéseket figyelembe véve vált nyilván-
valóvá, hogy az itt tárgyalt telek a 19. század derekán a Nagyszentkirály utca 50. számmal volt azonos.
Ez 1850-ben a Karsai testvérek tulajdona, lakói pedig Lakatos Márton csizmadia és családja voltak,¹⁵⁸
akárcsak 1857-ben.¹⁵⁹ A ház 1869-ben már nem állt – „az 50. épület nélküli, puszta”, fogalmaznak az
összeírók a telek kapcsán.¹⁶⁰ 1872-ben azonban már Szabó József ügyvéd és nővérei éltek itt¹⁶¹ – nyil-
vánvaló tehát, hogy az eltelt két esztendőben új lakóház épült.

Ilyen előzmények alapján azonosítottuk az iratanyagban Szabó József (szül. 1841) ügyvéd házá-
nak tervét (18. kép). Maga az építési engedély nem maradt fenn a tervmásolat mellett, ám címfelirata
elgazdít, sőt, az is kiderül, hogy Kerekes Péter kőműves rajzolta 1871. június 19-én.¹⁶² Az építés előtt,
1871. május 9-én Szabó bizonyítványt kért a puszta telek tulajdonjogáról: ez elárulja, hogy Baruch
Jeremiástól vásárolta azt, ugyanakkor Lázár János szomszédos telkéből is megvett egy sávot¹⁶³ – az
eredeti parcella tehát a jobb oldali szomszédéhoz hasonló keskeny szalagtelek lehetett. Mindkét vá-
sárt magyarázza, hogy Szabó ügyvéd és kocsisa 1869-ben Lázár János szomszédos házában lakott
albérlőként,¹⁶⁴ a terepet és a két tulajdonost tehát jól ismerte.

Az új ház alaprajzi kiosztása feltűnően hasonlít Szabó korábbi szállásadója és tőzsomszédja,
Lázár János házához. A bevett L alakú sémát követi, fedett kocsibehajtóval és két utcára néző helyi-
séggel épült, melyeket az udvari szárnyban két nagyobb alapterületű szoba, a szárny végében pedig
egy, a közfalakra merőleges válaszfallal osztott tér (talán konyha és kamra), végül pedig az utolsó
helyiségbe szánt árnyékszék követett. Az egymásba nyíló helyiségek megközelítését az udvari hom-
lokzatok előtt húzódó közlekedőtornác biztosította. A homlokzaton öt ablak és egy egyenes záradékú
kapu nyílt, közönséges vakolatdíszítményekkel. Az ablakok kötényében profilozott keretű, mélyített
tükrök, a könyöklők vonalában a teljes homlokzaton tagolt övpárkány látható. A hatosztatú ablako-
kat profilozott szalagkeretek, egyenes párkányok, alattuk keskeny, téglalap alakú tükrök díszítették.
A koronázópárkányt a szokásos egyszerű, tagolt architráv, üres fríz és gazdagon tagolt, széles geison
alkotta. Az oromfalas nyeregtetőt három padlásszellőző törte át. Az építkezés jól haladhatott, 1871

küllős tárcsa, a SZ [...] [...] FÖLDGÁZ * 22242 * MAROS V. HELY töredékes körfelirattal.

¹⁵⁷ TANÁCSI IRATOK, 2935/1889.

¹⁵⁸ NÉPSZÁMLÁLÁS 1850, Nro. 50, f. 65.

¹⁵⁹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1857, Nro. 50, f. 167.

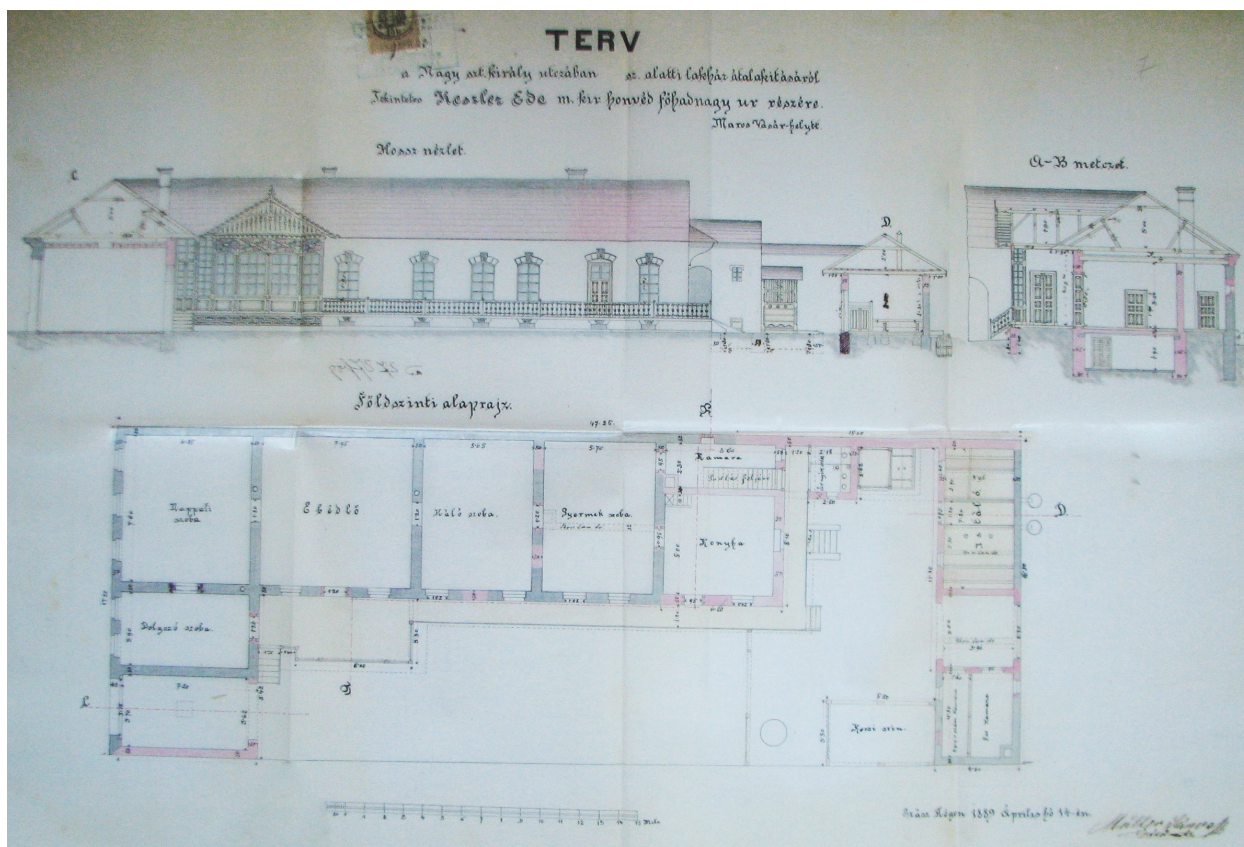
¹⁶⁰ NÉPSZÁMLÁLÁS 1869, Nro. 49, f. 301.

¹⁶¹ ÖSSZEÍRÁS 1872, f. 13.

¹⁶² Mérete: 59×46 cm. Címfelirata: „Szabó József házáról készült tervrajz”. J. j. l.: „Kerekes Péter kőműves mester mk. 1871. június 19.” TANÁCSI IRATOK, 504/1871.

¹⁶³ „...ezen sz[abad] királyi városban a Nagy Király uttzában városi tanácsos Lázár János úr és özvegy Dentz Andrásné telke-
ik közt fekvő 50a, 50b, 50ab házszámmal jegyzett 247, 272, 273 s 274. helyírási számok alatti 376 négyszögöl nagyságú
puszta telekhely – és egy kis darabotska Lázár János úrtól megvett hely – kérelmes úr általi megvétel előtt helyi birtokos
Baruch Jeremiás úrnak volt tetteleges birtokában.” TANÁCSI IRATOK, 368/1871.

¹⁶⁴ NÉPSZÁMLÁLÁS 1869, Nro. 50a (1474), f. 305–310.

19. Keszler Ede házának átalakítási terve, 1889 / Conversion plan of the house of Ede Keszler, 1889
(SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 2935/1889)

augusztusának végén Szabó már a négy lakrészből álló ház tulajdonjogáról kapott igazolást a tanácstól.¹⁶⁵ 1872 júliusában zsindelyfedeles fa istálló építésére nyert engedélyt a telek Dentz Józsefné felőli oldalán.¹⁶⁶

1889-ben a Nagyszentkirály utca 77. szám alatt található ingatlan már a Csiky Miklósné volt,¹⁶⁷ aki 1891-ben nyereggamra, kocsiszín és istálló építését engedélyeztette a helyiségsort záró *konyha* folytatásában.¹⁶⁸ 1893-ban a főépület udvari szárnyának utolsó helyiségét alkotó – az 1871-es terven már szereplő – illemhely szobává alakítását és közvetlenül mögötte egy új illemhely építését engedélyeztette (a forrásokban két évvel korábban szereplő konyha az ezt követő hosszanti udvari épületben kapott helyet). A tervet Bustya Lajos ácsmester jelezte, az ügyben azonban Seidl Károly építőmester járt el a hatóságoknál.¹⁶⁹ A 265. hrsz. alatti telek 1898-ban még a Csiky tulajdona volt, a korabeli helyrajzi térkép pedig arról tanúskodik, hogy a hosszanti szárny folytatásában az udvar végéig nyúló melléképületek valóban elkészültek.¹⁷⁰ Kézírása alapján úgy tűnik, hogy a tulajdonos azonos lesz az 1900-ban három házzal odébb tágas lakóházat építtető Csiky Miklós örmény kereskedővel.¹⁷¹ 1906-ban még mindig Csiky Miklós igazította a zsindelyfedeleket,¹⁷² 1908-ban már Kovrig János – a ház tehát időközben gazdát cserélt.¹⁷³ 1911-ben Kovrig készítette el a csatornázást is, Becsey Antal és Tóth Jenő mérnökök közreműködésével.¹⁷⁴ A csatornázási terv egyfajta összegzése az imént feltártaknak: a déli oldalon kialakított kocsibehajtó mellett a két főhomlokzati szoba öt ablakkal fordult

¹⁶⁵ TANÁCSI IRATOK, 1852/1870.

¹⁶⁶ TANÁCSI IRATOK, 1393/1872.

¹⁶⁷ TANÁCSI IRATOK, 5699/1889.

¹⁶⁸ „tégla anyagból, zsindelyes félfedéllel, a szomszéd felől gébellel, a konyha mellé egy nyereggamarát és szekérszínt, s emellé egy 17 m hosszú és 4 m széles beszalozott padozatú istállót szándékozik építtetni.” TANÁCSI IRATOK, 5001/1891.

¹⁶⁹ TANÁCSI IRATOK, 3039/1893.

¹⁷⁰ TÖRZSKÖNYV 1898, 14.

¹⁷¹ A TANÁCSI IRATOK 2210/1878 és 5001/1891 számok alatti, saját kézzel írt kérvények összehasonlítása alapján.

¹⁷² RK IRATOK, 7842/1906.

¹⁷³ RK IRATOK, 4790/1908.

¹⁷⁴ TANÁCSI IRATOK, 4292/1911.

az utca felé, az udvari szárny négy helyiséget foglalt magába (az utolsót 1893-ban alakították árnyékszékéből szobává), mögötte az 1893-as új árnyékszék, egy kisebb építmény (az 1891-ben említett konyha), majd az 1891-es melléképület tömbje következik. Az impériumváltás idején még mindig Kovrig és felesége volt a tulajdonos.¹⁷⁵

A mai homlokzatot eredményező radikális átalakításra – melynek során az ablakok száma ötről négyre csökkent, a homlokzat szerkezete koherensebb lett, a dekoráció pedig igazodott az új idők kívánalmaihoz – stílusjegyei alapján a két világháború között kerülhetett sor. Ám a nagy metamorfózist a kapuzat felülvilágítójában átvészeltő rátétes faragványok, valamint az udvari szárny nyolcosztatú, négynyílós ablakai ma is emlékeztetnek Szabó József 1871-es építkezésére.

Napjainkban a főhomlokzatot a magas, vakolt lábazat fölött a három egyenes záródású, könyöklős ablak és a széles kapuzat nyílásai tagolják. A harmadik tengely kettős ablaka enyhe rizalitban nyílik. Ezt, valamint a balra húzódó, két ablakos szakaszt pilaszterek szegélyezik, fejezetüket cseppdíszes gyámok által közrefogott kártusok adják, csüngő gyümölcsfüzerekkel. A nyílásokat geometrikus, a szemöldökrészen háromszögben záródó, a könyöklőpárkány fölött és vállmagasságban hármassétekkel tagolt, széles keret övezi. A két első ablak asztalosmunkái T osztásúak, kétrétegűek, a kettős ablakot keskeny, osztatlan szárnyak zárják. A kapu nyílóit hegesztett fémszerkezetre cserélték, felső, rögzített része azonban stilizált növényi rátétekkel díszített 19. századi asztalosmunka. A koronázópárkány fogrovatos architrávját gyöngysorból, guttákból, geometrikus ékekből és füzerekből komponált, eklektikus konzolok sora hordja; az üres fríz fölött fogrovatos, tojásléces tagozatok alkotnak geiszont. A házat ipari cseréppel héjazott nyeregtető fedí. A síkmennyezetes kocsibehajtón áthaladva az L alaprajzú ház udvarára érkezünk. Az utca felőli szárny udvari nézetét a kapualj egyenes záródású nyílása uralja. Az udvari szárny első három tengelye elé üvegezett teraszt építettek, ebből az utca felé egy bejárat, az udvari szárnyba két ablak által közrefogott ajtó nyílik – mélyített pannókkal tagolt, kétnyílós, kétrétegű szerkezetek. A teraszra rézgombbal díszített, öntöttvas mellvédes lépcső vezet, a bejárat íves kilincse 19. századi munka. A teraszt követő négy 19. századi ablak nyolcosztatú, négynyílós, kapcsolt gerébtokos szerkezet, kifelé-befelé nyíló szárnyakkal, sarokpántokkal és zsanérokka rögzített. A szárny végében keskeny ajtó nyílik, utána a bővítmények következnek.¹⁷⁶

A fennálló állapot jól összevethető a feltárt építéstörténeti adatokkal. Az udvari szárny állapota nagyjából megfeleltethető az 1871-es tervnek, arról nem is beszélve, hogy a fennmaradt nyolcosztatú, négynyílós ablakok a 19. század derekára jellemző szerkezetek, akárcsak a kapuzat felső részében fennmaradt, a historizmust megelőző időkre utaló fafaragványok. A két világháború között a főhomlokzatot fogalmazták át radikálisan. A kisebb szobára nyíló két ablakot összevonták és ikerablakká alakították, a nagyobb szoba ablakszámát kettőre csökkentették. A szerény homlokzatlátványt a két világháború között is divatos, kései eklektikus és szecessziós elemeket elegyítő dekoratív nyelven fogalmazták át.

Ifj. Lázár János, majd Keszler Ede háza (Călărașilor 76.)

A Nagyszentkirály utca 79. szám alatti ház bővítési kérelme 1889-ben elárulja, hogy a telken akkor álló földszintes házat az építtető Keszler Ede *Lázár János* örökösaitől vásárolta, és korábban, az egységes házszámozás idején az 1474. szám alatt tartották nyilván.¹⁷⁷ A környék jóval alacsonyabb házszámait ismeretében felvetődik, hogy telekosztással és új építkezéssel kell számolnunk a 19. század derekán,¹⁷⁸ gyanúkat pedig a népszámlálási ívek igazolják. 1850-ben semmi nem utal a ház létezésére, de érdeklődésünkre tarthat számot az, hogy az 51. szám id. Lázár János főbíró tulajdona volt.¹⁷⁹ A helyzet 1857-ben hasonló,¹⁸⁰ 1869-re azonban változás áll be a környék helyrajzában: új ház jelenik meg, melyet a számbavételkor először 51a, majd 50a, aztán mindet áthúzával az 1474-es új számmal vettek nyilvántartásba, egyazon íven. A négy szobából, konyhából és kamrából álló új ház tulajdonosa az egykori főbíró fia, ifj. Lázár János (akkor városi törvényszéki bíró) volt, aki kilenc gyermekével és

¹⁷⁵ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, I. 64v; TELEKLAJSTROM 1919, 32.

¹⁷⁶ A leírás a Mihály Melinda által 2015 áprilisában végzett terepbejárás során készült dokumentáción alapul.

¹⁷⁷ TANÁCSI IRATOK, 2935/1889.

¹⁷⁸ Az egységes házszámozás idején a folyamatos sorszámozás ezen a környéken érte el az 50-et. Ugyanakkor létező gyakorlat volt, hogy az új telkek, épületek házszámait az egész várost lefedő sorozat végére illesszék.

¹⁷⁹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1850, Nro. 51, f. 66.

¹⁸⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy a főbíró azonos nevű fia ekkor a Rosenbaum Adolf tulajdonában lévő szomszédos, 52. szám alatti házban élt családjával. NÉPSZÁMLÁLÁS 1857, Nro. 52, f. 176–178.

háztartásával élt itt.¹⁸¹ Valószínűnek tűnik, hogy a házhelyet apja, id. Lázár János szomszédos telkéből hasította ki. A városi tanács iratanyaga szerint ifj. Lázár János számára 1860. május 10-én bocsátottak ki építési engedélyt, és bár ez házszámot nem pontosít, a fenti összefüggések alapján az itt vizsgált házra gyanakodhatunk.¹⁸² Az építtetőnek visszaszolgáltató tervrajz sem maradt fenn, ám a későbbi tulajdonos, Keszler Ede bővítési terve (1889) mégis képet nyújt a házról: utca felőli szárnya falazott kapuépítménnyel csatlakozott déli szomszédjához, a két főhomlokzati szoba a ma meglévő öt ablakkal fordult az utca felé, az udvari szárny további három tágas helyiséget foglalt magába (az utolsót a közfalakra merőleges válaszfal osztotta ketté). Ez megegyezik a helyiségek 1869-es számával.

Id. csikvacsárcsi Lázár János (1794–1863) a század közepének ellentmondásos figurája volt Marosvásárhelyen.¹⁸³ A katolikus gimnáziumi tanárként induló Lázár a későbbiekben fontos városi tisztségeket töltött be, a reformkorban többször volt főbíró, 1834-ben ebben a minőségében országgyűlési követ.¹⁸⁴ Kétes hírnévre közéleti pályája alkonyán tett szert: a császárhű főbírónak a város 1848. novemberi elfoglalásakor tanúsított magatartására, majd a Makk-féle összeesküvés elítélteinek 1854-es kivégzésében játszott dicstelen szerepére sokáig emlékeztek a rendíthetetlen negyvennyolcas hagyományokkal bíró Marosvásárhelyen, annál is inkább, mivel tettei országos ismertségéről Orbán Balázs is gondoskodott *A Székelyföld leírása* lapjain.¹⁸⁵ 1863-as halálát¹⁸⁶ követően fiai ezzel az örökséggel voltak kénytelenek boldogulni a városban, nem is sikertelenül – ezt különösen a *függetlenségi* párt színeiben több országgyűlési mandátumot szerző Ádám oldotta meg bravúrosan,¹⁸⁷ de az 1869-ben városi főjegyzőként tevékeny Benedek,¹⁸⁸ valamint építtetőnk, a fontos törvényszéki tisztségeket betöltő János is sikeres pályát futott be a helyi közigazgatásban.

Ha a fenti helyrajzi fejtegetések helyesek, a főbíró a vagyongyarapítás terén sem maradt tétlen, és a Szentkirály utca külső szakaszán tekintélyes méretű jószágot szerezhette. Azonban nem élt itt, a 19. század derekán a házat albérlők lakták – id. Lázár János családja a Szentkirály utca főtérhez közeli részén, a 264. szám alatti emeletes házban élt, a déli soron.¹⁸⁹ Fia, ifj. Lázár János (1824–1883) ügyvéd, városi tanácsos, közügy-igazgatósági hivatalnok volt tehát az, aki az utcának ezen a távoli pontján új lakóházat épített maga és népes családja számára.

A ház vélhetően ifj. Lázár János 1883-ban Budapesten bekövetkezett halála¹⁹⁰ után cserélt gazdát. Keszler Ede honvéd főhadnagy mindenesetre 1889. április 22-én kért engedélyt arra, hogy a Nagyszentkirály utca 79. szám alatti, Lázár János örököseitől vásárolt házat és melléképületeit átalakíthassa. A munkálatokat az április 24-én kiszálló építkezési bizottság jóváhagyta, a városi tanács ezt május 5-én szentesítette. Mibenlétüket Müller János szászrégeni építőmester tervrajza (19. kép) és a bizottsági jegyzőkönyv pontosan tükrözi. Az L alaprajzú ház udvari szárnyához kintről is megközelíthető konyhát, kamrát, padlásfeljárót toldottak, némileg módosítva a belső közlekedést. A terv feliratai szerint a kapualj melletti keskeny helyiségben dolgozószoba, a következő főhomlokzati helyiségben nappali kapott helyet, az udvari szárnyban hátrafelé haladva ebédlő, hálószoba, gyermekszoba, végül a konyha követte egymást. A szárnyak találkozásánál faragott-áttört oromzattal ékes, üvegezett verandát, az udvari szárny hosszában kovácsoltvas mellvédes közlekedőfolyosót alakítottak ki. A dolgozószoba és az ebédlő az előtérként is funkcionáló zárt verandáról, a konyha pedig a tornácról volt megközelíthető, a helyiségek belül teljes egészében végigjárhatóak. Az udvari homlokzat ablakai szegmensívesek, azonos vonalvezetésű, vakolatból mintázott, rusztikus tagolású szemöldökpárkánnyal. Az udvari szárny végéhez árnyékszékelt toldottak, mögötte a telket teljes szélességében átfogó melléképületet átépítették: középre a kertbe vezető átjárót, balra istállót, jobbra fás- és szerszámoskamrát terveztek, az istálló közelében szeméttartóval, átellenben kocsiszínnel.¹⁹¹

1898-ban a 263. helyrajzi szám alatt szereplő Kossuth utcai házat 1898-ban még mindig Keszler Ede Sámuel tulajdonaként tartották számon,¹⁹² az ekkor összeállított helyrajzi térkép azt igazolja,

¹⁸¹ Egy szobát Szabó József ügyvéd használt. NÉPSZÁMLÁLÁS 1869, Nro. 50a (1474), f. 305–310.

¹⁸² TANÁCSI IRATOK, 2177/1860.

¹⁸³ Életrajzát Fodor István foglalta össze: FODOR 2015, I, 291–293.

¹⁸⁴ *Vasárnapi Ujság* 1. 7. (1834. május 18.) 56.

¹⁸⁵ ORBÁN 1870, 159.

¹⁸⁶ Külön püspöki engedéllyel temették a minoriták kriptájába. TANÁCSI IRATOK, 1283/1863.

¹⁸⁷ Lásd Vécsei Hunor tanulmányát jelen kötet lapjain a székely vértanúk emlékművének felállításáról.

¹⁸⁸ NÉPSZÁMLÁLÁS 1869, Nro. 264, 361.

¹⁸⁹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1869, Nro. 264, 353–362.

¹⁹⁰ 1883. június 4-én hunyt el Budapesten, a Kerepesi úton temették. *Magyar Polgár* 17. 130. (1883. június 8.) 5.

¹⁹¹ A bevett gyakorlat szerint, kiemelt figyelmet fordítva a tűzbiztonsági szempontokra (tűzfalak, tűzálló héjazat és építőanyagok). TANÁCSI IRATOK, 2935/1889.

¹⁹² TÖRZSKÖNYV 1898, 14.

hogyan a fenti terven szereplő bővítések, tornácok és a melléképület mind elkészültek. A Csillag-közzé néző kert a 264. helyrajzi számot kapta.¹⁹³

Keszler Ede a 19. század derekán Marosvásárhelyen jelentékeny gazdasági szereppel bíró gyáros, Kessler Sámuel fia volt.¹⁹⁴ A szászrégeni származású¹⁹⁵ vállalkozót már az 1850-es években Marosvásárhelyen találjuk, szeszgyára a Vámos hídon túl, a Maros mellett működött,¹⁹⁶ melyet egy 1879-es bővítési terv szerint nem kell feltétlenül nagyszabású üzemként elképzelnünk.¹⁹⁷ (Ennek épületében alakították ki később a Székely Játék- és Faárugyárt¹⁹⁸ – helye ez alapján pontosan behatárolható, a gyár ugyanis a Maros első ágán túl, a Híd utca bal oldalán állt.) A vállalkozás szépen gyarapodhatott, az 1870-es évek elején ugyanis Kessler virilistaként lett a törvényhatósági bizottság tagja.¹⁹⁹ A gyár mellett hatlakrészes lakóháza állt, kezdetben bizonyára nem csak munkásai, hanem saját családja számára is.²⁰⁰ De jelentős ingatlanokat bírt a város központi részein, a Szentkirály,²⁰¹ valamint a Szentgyörgy utca elején, utóbbi helyen szeszest is árult,²⁰² jelentős építkezéseket eszközölt, élete utolsó szakaszában ott is lakott. 1886-ban hunyt el, 64 éves korában.²⁰³

Fiát, *Samuel Eduardot* (1852–1913) 1872-ben sorozták be a Monarchia hadseregébe, akkoriban épp Besztercén volt kereskedősegéd.²⁰⁴ A katonai pálya a jelek szerint kedvére valónak bizonyult: a nevét már magyaros formában használó Keszler Ede 1876-ban hadapród,²⁰⁵ 1878-ban honvéd hadnagy,²⁰⁶ 1884-ben főhadnaggyá,²⁰⁷ 1891-ben pedig századossá léptették elő.²⁰⁸ Pályájának azonban hirtelen vége szakadt, 1894-ben mint rokkant nyugállományba került a marosvásárhelyi 22. honvéd gyalogezredből.²⁰⁹ Már apja is támogatója és kurátora volt a helyi evangélikus egyházközségnek, ezt a tisztséget aztán Ede is betöltötte 1894–1909 között.²¹⁰ Az itt tárgyalt ház mellett más ingatlanérdekeltségei is voltak a városban: 1888-ban a Deák Ferenc utca 31. szám alatti szekérszín-építéséről halunk,²¹¹ ekkoriban az apjától örökölt, Nagyszentkirály utca 6. szám alatti házat is ő kezelte.²¹² Családi életéről keveset tudunk, Sándor és Károly fiaival mindenesetre nem lehetett felhőtlen a kapcsolata.²¹³ 1913. március 21-én hunyt el.²¹⁴

Az épület a 20. század első évtizedében, még Keszler Ede halála előtt, gazdát cserélt. 1910-ben ugyanis már Fekete Izsák készítette a csatornázást Nagy Károly bádgos és vízvezeték-szerelővel, a munkálatok tervrajza szerint a konyha az egykori árnyékszékek helyén, a fürdőszoba az egykori kamrában kapott helyet, a melléképület jobb oldali része mosókonyhává alakult.²¹⁵ A ház 1911-ben is a Fekete Izsáké,²¹⁶ 1919-ben azonban már Hersch Izsák és neje bírta.²¹⁷

A zárt sorú beépítésben álló földszintes homlokzatot öt ablak és a kocsibehajtó tagolja. Az ablakok elosztása egyenetlen, a negyedik és az ötödik egymáshoz közelebb nyílik. Alattuk a homlokzat teljes szélességében tagolt könyöklőpárkány fut végig. A harmadik ablak alatt utólag nyitott pincelejárat éktelenkedik. A nyílások egyenes záródásúak, lekerekített felső sarkokkal. Egyszerű szalagkeretüket vállmagasságban fülekre emlékeztető tagolás, felső részükön testes, akantuszleveles-volutás zárókö-

¹⁹³ BELTERÜLET C3.

¹⁹⁴ Gyula és Berta nevű felnőttkort megért gyermekeiről is tudunk. TANÁCSI IRATOK, 8658/1888.

¹⁹⁵ A marosvásárhelyi evangélikus egyházközség anyakönyve (1838–1921), f. 103. ANYAKÖNYVEK, nr. 905.

¹⁹⁶ TANÁCSI IRATOK, 436/1861.

¹⁹⁷ TANÁCSI IRATOK, 4300/1879.

¹⁹⁸ A székely játékgyár égése. *Székely Lapok* 30. 167. (1905. augusztus 9.) 2.

¹⁹⁹ IDŐTÁR V/1, 2015, 133.

²⁰⁰ TANÁCSI IRATOK, 4839/1879.

²⁰¹ TANÁCSI IRATOK, 3269, 3593, 4714/1877.

²⁰² TANÁCSI IRATOK, 616/1869.

²⁰³ A marosvásárhelyi evangélikus egyházközség anyakönyve (1838–1921), f. 103. ANYAKÖNYVEK, nr. 905.

²⁰⁴ TANÁCSI IRATOK, 1262/1872.

²⁰⁵ *Rendelei Közlöny* 3. 29. (1876. október 25.) 156.

²⁰⁶ *Rendelei Közlöny* 5. 42. (1878. október 21.) 191.

²⁰⁷ *Rendelei Közlöny* 14. 17. (1887. április 28.) 145.

²⁰⁸ *Rendelei Közlöny* 18. 24. (1891. április 27.) 132. Ekkor Szebenben állomásozott: TANÁCSI IRATOK, 5001/1891.

²⁰⁹ *Rendelei Közlöny* 21. 4. (1894. január 29.) 16.

²¹⁰ BEYER 1929, 31.

²¹¹ TANÁCSI IRATOK, 5104/1888.

²¹² TANÁCSI IRATOK, 6000/1887.

²¹³ 1907-ben több országos lapban közzétett apróhirdetésben figyelmeztette esetleges hitelezőiket, hogy adósságaikat nem áll szándékában kifizetni. *Vö. Pesti Hírlap* 29. 34. (1907. február 8.) 32.

²¹⁴ *Vasárnapi Ujság* 60. 13. (1913. március 30.) 260; *Budapesti Hírlap* 33. 71. (1913. március 23.) 12.

²¹⁵ TANÁCSI IRATOK, 8692/1910.

²¹⁶ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, I. 64v.

²¹⁷ TELEKLAJSTROM 1919, 32.

vek tagolják. A főhomlokzat ablakai kétrétegűek, T osztásúak, ívelt tokosztóval, alatta pikkelyezett törzsű, fejezetes pilaszterrel díszített ütközőléccel. Hasonlókat őriz az udvari szárny két első és ötödik tengelye. A kapuzat kettős vakolatkerete az ablakokéhoz hasonló, szemöldökrészén két zárókővel. A kapu két masszív szárnyból és vasrácsos felülvilágítóból áll, utóbbit a szárnyaktól ívelt párkány választja el. A szárnyak alsó harmadát és közepét fektetett téglalap alakú, profiléccel keretelt, mélyített pannók tagolják, felső harmadát félköríves, profilozott keretbe ágyazott, napsugaras faragvány díszíti. A jobb oldali kapuszárny alsó része kettős tagolású, a bal oldali gyalogkapuként működik. Igényesebb plasztikai elemnek a főhomlokzaton a gazdagon díszített fríz számít, melyben keskeny, tagolt párkány fölött levéldíszes állógyámokkal határolt mezőkben pálmalevelek által közrefogott kártusok, illetve szegecsekkel rögzített gyümölcsfüzerek váltakoznak. Fölöttük tojásléccel és gyöngysorral ékes párkány, majd a koronázórészt hordó konzolok sora következik, a záró tagozatok egy része fából készült. A bádoggal fedett nyeregtetőt két bádog padlásszellőző töri át, ovális nyílásukat voluták fogják közre és párkány fedi. A síkmennyezetes kapubejárón áthaladva feltárul a műemléki értékeitől javarészt megfosztott udvar: az utca felőli szárny nézetét a kapualj szegmensíves záródású nyílása és a szárnyak találkozásához épített jellegtelen toldás határozza meg. Az udvari szárny homlokzatát hét nyílás tagolja: a két első és az ötödik a főhomlokzatiakkal egyező kialakítású, nagyobb ablak, a harmadik és hatodik tengelyben egyenes záródású, utólagos ajtó, a negyedik és a hetedik tengelyben a főhomlokzat ablakaihoz hasonló, részben ajtóvá alakított szerkezetek láthatók.²¹⁸

Nehezen eldönthető, hogy a fent leírt homlokzat és nyílászárók pontosan mikor is készülhettek. Kizárt, hogy ez a stílusában neoreneszánsz és neobarokk jellegzetességeket tükröző épületplasztika az általunk fentebb 1860-ra keltezett házzal egyidős lenne. Lehetséges, hogy a homlokzat a szászrégeni Müller János által végzett 1889-es átalakítás hozadéka, de itt az udvari homlokzat rajza a megvalósultaktól eltérő nyílászárókat írt elő (főhomlokzati terv nem maradt fenn). Hasonló homlokzat leginkább az 1890-es években képzelhető el Marosvásárhelyen, az ívelt tokosztóval ellátott asztalosmunkák és a felső sarkaikban lekerekített nyílások a neobarokk idején divatosak a városban (lásd Bánynai Béla főtéri bérházának első emeleti ablaksorát 1898-ból). Ebből az évtizedből azonban egyelőre nem ismerünk átalakítási terveket.

Éltető József háza (Călărașilor 78.)

Kutatásaink szerint ez a telek a 19. század derekán, az egységes házszámozás idején 51. szám alatt nyilvántartott helyrajzi egységgel (annak egy részével) azonos. 1850-ben tulajdonosa Lázár János főbíró, albérlője pedig Engel Gottlieb és családja volt.²¹⁹ 1857-ben két család lakott itt albérletben (Soós János mészáros és Megyesi György kötélverő),²²⁰ 1869-ben pedig Kiovin János nyerges és családja (ekkor a ház 4 szobát, konyhát és kamrát foglalt magába).²²¹ 1872-ben még mindig az elhunyt id. Lázár János örököseinek osztatlan birtoka,²²² 1873-ban az 51. szám alatti telek épületet tartalmazó részére ifj. Lázár János kapott tulajdonjogi igazolást, melyen hat helyiségből álló, cserépfedelű kőházat említenek.²²³

Mindenesetre a 19. század végére az akkor már Kossuth Lajos utca 81. szám alatt nyilvántartott telek Éltető József mészáros tulajdonába került, aki a ma is álló, mutató lakóházat építtette. Engedélyét 1897. május 12-én Éltető nevében Soós Pál építőmester kérvényezte, a telek Csillag-közre néző hátsó felébe (22. szám) szánt háromsejtes, alacsony téglaházával együtt. Az építkezési bizottság kissé megkésve, július 15-én szállt ki, de mindkét munkálatot annak rendje és módja szerint engedélyezhetőnek vélte. Szemléjük során főként az utcavonal szabályozására fordítottak figyelmet: a Kossuth utcában a homlokzatnak egy, a telken fennálló ház nyugati sarkától 30 cm-re eső ponttól a szomszédos Kessler-ház sarkáig húzott vonalban kellett épülnie. Ebből az utcaszakasz rendezetlensége mellett az is nyilvánvaló, hogy a szomszédos Kessler-ház számított fontosabb viszonyítási pontnak.²²⁴

²¹⁸ A leírás a Mihály Melinda által 2015 áprilisában végzett terepbejárás során készült dokumentáción alapul.

²¹⁹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1850, Nro. 51, f. 66.

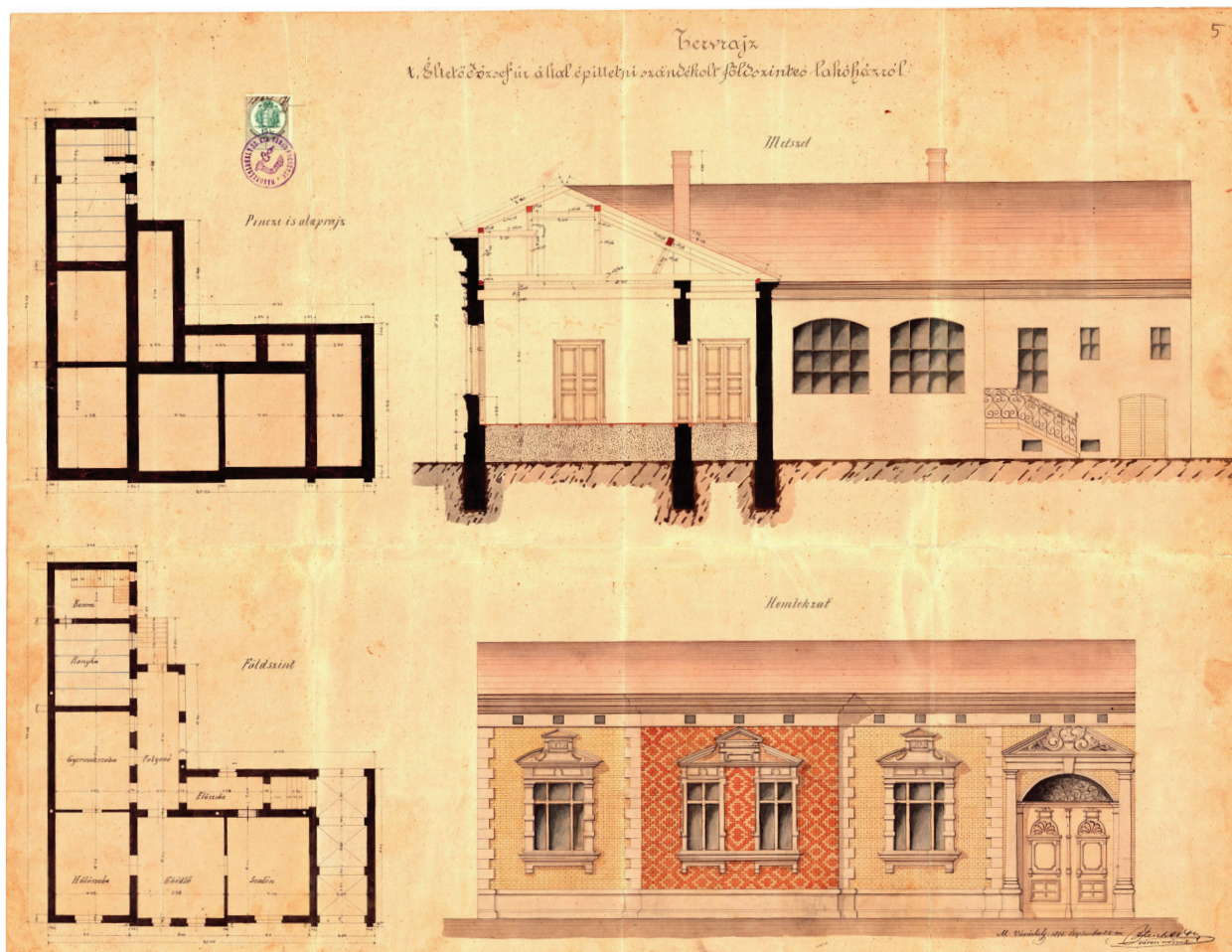
²²⁰ NÉPSZÁMLÁLÁS 1857, Nro. 51, f. 168–175.

²²¹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1869, Nro. 51, f. 311–316.

²²² ÖSSZEÍRÁS 1872, f. 13; vö. TANÁCSI IRATOK, 799/1871.

²²³ „...az 51. ház és 275. helyírási szám alatt 207 négyszögöl udvarral, 275a helyírási szám alatt 215 négyszögöl kerttel 6 lakrészéből álló, cserépfedelű kőház és több épületekkel ellátott telek kérelmes úrnak és nőjének, Reich Luiza úrnőnek van tetteges birtokokban.” TANÁCSI IRATOK, 3147/1873.

²²⁴ TANÁCSI IRATOK, 6617/1897.

20. Éltető József házának tervrajza, 1896 / Plan of the house of József Éltető, 1896 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 6617/1897)

Az iratcsomó az épület eredeti, színezett tervrajzát őrizte meg számunkra, melyet Flesch Adolf, a város főmérnöke jelzett másfél évvel korábban, 1895. szeptember 22-én (20. kép). Az alaprajz L alakú, a kocsibehajtó a főhomlokzat déli oldalán található, az udvari szárny tehát a telek északnyugati oldalára került. A terv szerint a helyiségek megközelítését egy, a kocsibehajtó végében balra nyíló, udvarra néző előszoba, valamint a hosszanti szárny előtt húzódó folyosó biztosította volna, utóbbi két széles, szegmensíves nyílással nézett volna az udvarra. Az alaprajz szerint a főhomlokzati szárnyban a kocsibehajtótól indulva szalon, ebédlő és hálószoba sorakozik, utóbbi mögött, már az udvari szárnyban, gyermekszoba következett, közöttük az átjárást táblásan tagolt, kétszárnyú ajtók biztosítják. Az udvari szárny végében külön bejárattal nyílik a konyha és a kamra, alattuk pincével.

A Flesch által kidolgozott főhomlokzati terv főként a színes burkolótégla alkalmazása révén számított különlegesnek. Öt nyílás tagolja: a kapu a jobb szélen nyílik, toszkán pilaszterek által hordott, áttört timpanonos oromzattal, stukkódíszes mezejében címerpajzs az 1896-os évszám olvasható. A két kapuszárnyat tükrök és edikulás keretek tagolják. Az enyhe kiülésű középrizalitot két szokványos – téglalap alakú – füleskeretes ablak töri át, melyeket közös könyöklőpárkány és áttört timpanonos-edikulás oromzat foglal egységes keretbe; ezt a falsíkot vörös és sárga dísztéglából képzett rombuszminták borítják. A rizalit két oldalán a homlokzatot sárga dísztéglá burkolja, vakolatarmírozás szegélyezi, és egy-egy négyzetes formájú méretes ablak tagolja, melyeket rusztikus pilasztereken nyugvó, timpanonos edikulával áttört, szegmensíves oromzat koronáz, és kettős keresztosztós asztaloszerkezet tölt ki. A koronázópárkány a rizalitban golyvázódik, frízében padlásszellőzők nyílnak, széles geiszonja gazdagon tagolt.

A kivitelezett homlokzat számos ponton eltér a tervrajztól: a színes mintázatok helyett egységesen vörös dísztéglá burkolatot kapott, a nagyablakokat két-két hagyományos méretű ablak-nyílással váltották ki. A rizalit keskenyebb lett, sarkain armírozással. A szemöldökökben mindenhol elmaradtak a nagyszabású oromzatok, helyüket egyszerűbb, a rizalitban szegmensíves, két

21. Éltető József háza. Flórián Csaba felvétele, 2002 / House of József Éltető.
Image by Csaba Flórián, 2002

oldalán pedig egyenes párkányok vették át. A kapuzat tengelyében elmaradt a dísztéglá és a klaszszicizáló architektúra, helyette vakolatrusztika jelent meg. A módosulások összességében pozitívan befolyásolták a homlokzat képét: az egyforma ablakméret kiegyensúlyozottabb ritmust, a monokróm téglafelület egységességet biztosít – a polikróm mintázatok és méretes oromzatok együttesen bizonyára túlterhelték volna a földszintes homlokzat által kínált dekorációs kereteket. A historizmus építőművészetében igen kedvelt, színes burkolótéglával borított homlokzatfelületek a városban ekkoriban váltak divattá, Éltető háza korai példának számít. Ma már nem áll ugyan, de Farkas Mendel főtéri palotájának az 1895-ös tervtől jócskán eltérő, neoreneszánsz homlokzata kiterjedt felületeken alkalmazott vörös dísztéglát, a kivitelező itt is Soós Pál volt.²²⁵ Mára a felismerhetetlenségig átalakult Hörl Simon főtéri háza, de az 1897-ben engedélyezett neoreneszánsz homlokzatot az archív felvételeken ugyancsak ez a díszítés határozza meg.²²⁶ Kiss György földszintes házában Tamás József kőművesmester által rajzolt homlokzatán (1899) szintén szerepet kapott ez a díszítőelem,²²⁷ akár csak a Lázár Mór özvegyének Tímár György által 1901-ben tervezett házon.²²⁸ Tímár és Bustya ebben az évben építette Farkas Adolf ma már nem álló emeletes házát az evangélikus templom mellett, a képeslapok szerint vörös színű burkolótégla itt is meghatározó.²²⁹ Vitályos Sámuel közjegyző házában emeletét szintén Tímár György jelezte 1902-ben, homlokzatát ma is agyagszínű klinkertégla borítja,²³⁰ ez jellemzi Végh Domokos Soós Pál által kivitelezett bővítését is 1901-ben.²³¹ Ma is eredeti formájában áll a fiatal mérnök, Lobenschusz József által Wöckl Julianna számára 1903-ban tervezett emeletes bérház, mely tervezés és kivitel szintjén egyaránt a tárgyalt dekoráció mutatós megvalósulása.²³² Ekkoriban készülhetett a régi Kazinczy utcában álló két földszintes lakóház téglaburkolatos homlokzata is.²³³ A historizáló példák korántsem teljes sorát Kárnász Kálmán 1906-os házával zárjuk, mely tornyos architektúrájával, terméskő utánzataival középkorias építészeti felfogást tükröz, és jó

²²⁵ Rózsák tere 17.

²²⁶ Rózsák tere 23.

²²⁷ Köztársaság tér 2. TANÁCSI IRATOK, 122/1899.

²²⁸ Aurel Filimon 17. TANÁCSI IRATOK, 3397/1901.

²²⁹ MAN 2009, 238, 249.

²³⁰ Călărășilor 34. TANÁCSI IRATOK, 2451/1902.

²³¹ Arany János utca 6. TANÁCSI IRATOK, 3198/1901.

²³² MAN 2009, 519.

²³³ Kogălniceanu utca 5. és 7. szám.

formaérzékű építész közreműködésére utal.²³⁴

A homlokzat tehetős megrendelőre vall, ám Éltető József mészárosról keveset tudunk. Tagja volt a helyi mészáros ipartársulatnak, 1892-ben ő képviselte a testületet és a várost Baross Gábor kereskedelmi miniszter temetésén a fővárosban.²³⁵ 1893. december 11-én Kathonay Gyula kereskedővel együtt szavazás útján lett a törvényhatósági bizottság tagja.²³⁶

1902 nyarán két gyermeke a Marosba fulladt,²³⁷ szeretteit feleségével, Csernáth Eszterrel és életben maradt öt gyermekével gyászolta,²³⁸ a szörnyű tragédia emléke évtizedek múlva is élt a közemlékezetben.²³⁹ Leányuk, Anna, Bányai Sándorné életének 25. évében, 1908-ban hunyt el.²⁴⁰

1898-ban Éltető Kossuth utca 81. szám alatti telkét a 261. hrsz. alatt írták össze, a Csillag-közre néző hátsó rész a 262. helyrajzi számot kapta.²⁴¹ A kataszteri térkép már feltünteti az új házat, az udvar végében melléképület jelenik meg, a Csillag-köz felől pedig szerepel a Soós Pál által épített kis ház is.²⁴² 1900-ból fennmaradt engedélyezési iratok szerint Éltető istállót és kocsiszínt építtetett Pünkösdi Ferenc kőműves terve szerint.²⁴³ A ház hamarosan gazdát cserélt: 1911-ben Belényesy Sándor honvédszázados bírta,²⁴⁴ akárcsak 1919-ben.²⁴⁵ Ő készítette a csatornázást is 1911 nyarán, Lenarduzzi János közreműködésével.²⁴⁶

A zárt sorú beépítésben álló ház főhomlokzatának ritmusát a magas, vakolt lábazat fölött hét nyílástengely szabja meg. A homlokzatot vörös dísztegla burkolja, a széleken és a rizalitban vakolt armírozással. A hat ablak közül a középső kettő enyhe rizalitban ugrik előre, mindeniket profilozott, záróköves vakolatkeret övezi, könyöklőjük alatt a széleken álkonzolokkal. A rizalit két ablakának díszítése erőteljesebb: kannelúras toszkán pilaszterek keskeny architrávot tartanak, fölöttük vájatolt álkonzolokon fogsordísszel ékes, szegmensíves oromzat. Az architráv fölötti frízrészt téglalap alakú tükrök által közrefogott rozetták tagolják. A további ablakok fölött egyszerűbb, középen akrotérionnal díszített, fogsordíszes szemöldökpárkányok húzódnak. Az ablakok nyílászárói T osztatúak, tagolt vízszintes tokosztóval, lábazatról induló, kannelúras, jón fejezetes féloszloppal díszített ütközőléccel. A félköríves kocsibehajtót magas lábazatról induló, gyűrűs tagolású, toszkán féloszlopok veszik közre, melyek tört ívű szemöldökpárkányt hordanak. Orommezejét egy volutákkal és füzérrel ékes, barokkos kártusba foglalt női maszk tölti ki, melyet rozettákkal és akantuszlevelekkel ékes voluták fognak közre (21. kép). A kapuzat két szárnyból és félköríves záródású felülvilágítóból áll, utóbbit indákból és stilizált növényi motívumokból álló rács tölti ki. A szárnyakat egy-egy gyöngysoros, profiléces tükrök tagolja, alsó egyharmadát fektetett téglalap alakú, rozettás rátét, felső kétharmadát kovácsoltvas ráccsal védett nyílás tölti ki. A koronázópárkányt keskeny architráv, fektetett téglalap alakú padlásszellőzőkkel megnyitott fríz és a középrizalitban fogsordísszel kiemelt, testes geiszon alkotja. Az épületet ipari cseréppel héjazott nyeregtető fedí.

22. Női maszk Éltető József házának kapuja felett, 2015
/ Women's mask above the gate of the house of József Éltető, 2015

²³⁴ Trébely utca 1. A házat Radó Sándor tervezte.

²³⁵ Budapest 16. 131. (1892. május 11.) 4.

²³⁶ Marosvidék 23. 59. (1893. december 17.) 243.

²³⁷ Magyar Polgár 25. 151. (1902. július 4.) 5.

²³⁸ OSZK, GYÁSZJELENTÉSEK.

²³⁹ ÖKRÖS 1937, 24.

²⁴⁰ OSZK, GYÁSZJELENTÉSEK.

²⁴¹ TÖRZSKÖNYV 1898, 14.

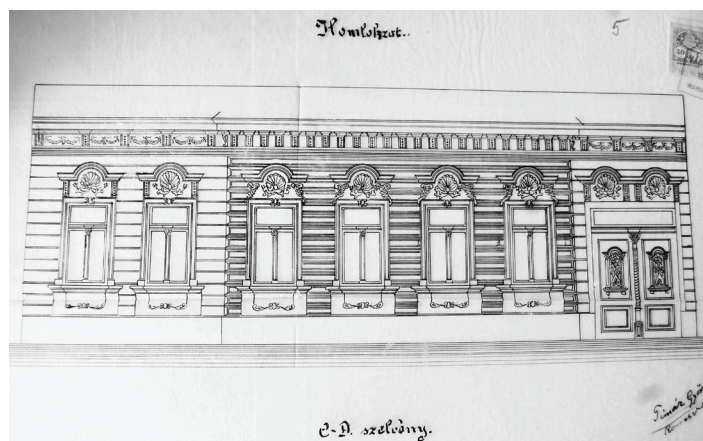
²⁴² BELTERÜLET C3.

²⁴³ TANÁCSI IRATOK, 2100/1900.

²⁴⁴ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, 64v.

²⁴⁵ TELEKLAJSTROM 1919, 33.

²⁴⁶ TANÁCSI IRATOK, 5217/1911.

23. Csiky Miklós házának átalakítási terve, 1900 /
Conversion plan of the house of Miklós Csiky, 1900
(SJAN Mureș, Consiliul orașului, 4222/1900)

dett pince lejárata. Az udvari homlokzatok ajtóit kétrétegű, kétnyílós, három-három mélyített tükörrel tagolt asztalosmunkák. Az ablakok kapcsolt gerébtokos, kifelé-befelé nyíló, hatosztatú, négynyílós szerkezetek, szárnyaikat sarokpántok és zsanérok rögzítik, alsó nyílóikat gyémántkváderes lábazatról induló, fejezetes pilaszterek mintázó ütközőlécek választják el. A szobák igényes, füles kerettel ellátott, kétszárnyú ajtókat őriznek, szemöldökükben gyémántkváderes frízzel, gyöngysorral és egyenes párkányzattal. Szárnyaik alsó harmadát profiléccel keretezett, mélyített pannók tagolják, áttört felső részük üvegezett. Az utca felőli második helyiségben az épülettel egyidős, hármastagolású, széles lábazatból, téglatest alakú törzsből és kiugró párkányból álló barna csempekályha áll.²⁴⁷

Az L alaprajzú épület utca felőli szárnyának udvari homlokzatát a kapualj egyenes záródású nyílása, a helyiségek megközelítését szolgáló, falazott pillérekre épített, kovácsoltvas mellvédes folyosó és az erről nyíló két bejárat tagolja. Az udvari szárny nézetét egy ajtó, két ablak, egy előreugró ácsolt fatornác, ezt követően pedig ablak, ajtó és az udvari illemhely kettős bejárata határozza meg. A tornác gerendavázis szerkezetű, kovácsoltvas mellvédekkel, a tető alatt végfűtő, áttört mintás, fűrészelt elemekkel. Ez a terasz két oldalról a teljes homlokzaton végigszaladó közlekedőfolyosón, szemből pedig egy utólagos vaslépcsőn közelíthető meg. A tornác mellett indul a szegmenstető donga és poroszcsüveg boltozattal fe-

Csiky Miklós háza (Călărașilor 80.)

A telken ma álló historizáló ház előzménye sem lehetett teljesen jelentéktelen épület: 1850-ben Rozenbaum Adolf sebész,²⁴⁸ 1869-ben Csiki Márton tulajdona, bérelője pedig a későbbiekben tehető kereskedővé emelkedő Kathonay Gyula.²⁴⁹ 1872-ben Csiki albérelője már Bányai Domokos mézsáros családja volt.²⁵⁰ 1877-ben hallunk először arról, hogy a ház a Csiky Miklósé, ekkor költözött kisfiával és annak dajkájával a Bányaiék helyére.²⁵¹ A következő évtizedekben is ez maradt az otthonuk, atyját, a 90 éves aggyastyánként elhunyt Lázárt is innen temették 1897-ben.²⁵² 1898-ban a Kossuth Lajos utca 83. szám alatti széles telek²⁵³ bal oldalán az utcavonalba építve téglalap alaprajzú lakóház állt, folytatásában keskenyebb épületek húzódtak a telek végéig. Mögötte a 260. helyrajzi szám alatti, a Csillag-közsze széles nyitással néző kert szintén a Csiky tulajdona volt.²⁵⁴

A régi épület reprezentatív bővítésének gondolata a századfordulón érlelődött meg Csiky Miklósban: 1900 áprilisában kérte új háza építési engedélyét, az építkezési bizottság májusban pedig jóvá is hagyta a négy szobát, előszobát magába foglaló, bádofedeles, a szomszéd felől tűzfalal építendő, földszintes ház kivitelezését. Kivitelezője Tímár György volt.²⁵⁵ Az ekkor készült helyszínrajzon a Flesch Adolf városi főmérnök által kijelölt, L alaprajzú lakóház a telek bal oldalán már meglévő udvari épületekhez csatlakozott. A szignálatlan tervrajz (23. kép) is átépítésre utal: a hossztenge-lyével az utcára merőleges három szobás házat bővítették az utcavonalban egy tágas (5,95×7,35 m) helyiséggel, mögötte előszobával, mellette fedett kocsibehajtóval. A régi épület határfalát tűzfalal

²⁴⁷ A leírás a Mihály Melinda által 2015 áprilisában végzett terepbejárás során készült dokumentáción alapul.

²⁴⁸ NÉPSZÁMLÁLÁS 1850, Nro. 52, 67.

²⁴⁹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1869, Nro. 52, 317–320. A ház három szobából, konyhából, kamrából állt.

²⁵⁰ ÖSSZEÍRÁS 1872, 13.

²⁵¹ TANÁCSI IRATOK, 2210/1878.

²⁵² Közérdek 9. 36. (1897. szeptember 5.) 2. Özvegye, Iszay Anna 1916-ban, életének 98. évében hunyt el. TBK, GYÁSZJELENTÉSEK, 387.

²⁵³ Aki egyébként az ekkori 77. szám alatt is rendelkezett ingatlannal, vö. TÖRZSKÖNYV 1898, 13.

²⁵⁴ BELTERÜLET C3.

²⁵⁵ TANÁCSI IRATOK, 4222/1900.

építették újjá. A kapun áthaladva és balra fordulva az udvarra egy ablak és egy ajtó, majd a hosszanti szárnyban két ablak és egy ajtó nyílik, az ajtókhöz kis lépcsők vezetnek. Az utca felőli szárny bejárata mögötti előszobából az új főhomlokzati terem (talán nappali), illetve a régi ház középső helyisége közelíthető meg. Az új terem-ből ajtó vezet a régi épület főhomlokzati szobájába, mely mögött a helyiségek egymásba nyílnak, az utolsóból ajtó vezet az udvarra. Az utcai szárnyra lapos nyeregte-tőt, az udvarira félnyeregte-tőt terveztek. Az udvari szárny mögötti régi épületek funkcióról nem őriznek adatokat az engedélyezési iratok.

24. Csiky Miklós háza. Flórián Csaba felvétele, 2002 / House of Miklós Csiky. Image by Csaba Flórián, 2002

A terven a 2+4+1 kiosztású főhomlokzat középső szakasza enyhe rizalitban emelkedik ki. A homlokzat jobb szélén a kocsibehajtó, a többi tengelyben ablakok nyílnak. A négytengelyes középrizalitot hosszan elnyúló, tagolt szegélyű mélyített tükrök, két oldalát egyszerűbb vakolatsávok tagolják. Az ablakok szalagkeretesek, golyvázott könyöklőpárkányaik alatt stukkós köténydísszel. A félkörívben megtört szemöldökpárkány alatt méretes kagylódísz és növényi ornamentika látható. A koronázópárkány frízét a rizalitban sűrű gyámkövek, kétoldalt pedig gyámok közé helyezett kettős füzérek tagolják. A rajz megjeleníti a kapu asztalosszerkezetét is: a két keretbetétes szárny fejezetes, pikkelydíszes ütközőlécben találkozunk, lent egy-egy téglalap alakú betéttel, fent félköríves záródású, aediculás keretelésű áttört nyílásokkal, melyeket indás kovácsoltvas rács tölt ki. A szárnyak fölött nyújtott téglalap alakú felülvilágító látható.

Csiky Miklós²⁵⁶ erzsébetvárosi örmény kereskedőcsalád sarja volt.²⁵⁷ Apja, Lázár már a század derekán Marosvásárhelyen élt, 1870-ben Miklós fia ottani sorozását kérte Erzsébetváros helyett,²⁵⁸ s erre 1872-ben végül választott otthonukban került sor,²⁵⁹ ettől függetlenül kapcsolataik az örmény anyavárossal még sokáig megmaradtak.²⁶⁰ 1875-ben apa és fiú már közösen működtetett üzletet az új vásárhelyi városháza alatti egyik boltban,²⁶¹ a későbbiekben sátra is volt a piactéren.²⁶² A Fogarasi-házban működő igényes női divatáru-boltjukra fél évszázad múltán is emlékeztek a marosvásárhelyiek.²⁶³ Miklós első feleségét, Teréziát 1876-ban veszítette el,²⁶⁴ 1880-ban házasodott újra,²⁶⁵ ez évben vegyes- és divatkereskedést is bejegyeztetett,²⁶⁶ 1899-ben alapítója lett Sándor János első erdélyi nádszövő gyáranak,²⁶⁷ majd igazgatósági tagja a Székely Gyermekjáték- és Faárugyárnak.²⁶⁸ Részt vett a város közéletében is, tanácsosa volt a helyi római katolikus egyházközségnek, tagja a kereskedelmi- és iparkamarának, valamint a törvényhatósági bizottságnak. 1913. szeptember 15-én hunyt el.²⁶⁹ Özvegye, Szentgyörgyi Laura évtizedekkel élte túl férjét, 1942-ben halt meg.²⁷⁰

²⁵⁶ Neve többször szerepel *Csiki* formában is, de a család általában a *Csiky* írásmódot használta, így teszünk mi is.

²⁵⁷ Ám nem a 18. században Marosvásárhelyre telepedett Csiki Márton népes famíliájának leszármazottja.

²⁵⁸ TANÁCSI IRATOK, 1890/1870.

²⁵⁹ TANÁCSI IRATOK, 153/1871, 1064/1872.

²⁶⁰ TANÁCSI IRATOK, 4533/1879.

²⁶¹ TANÁCSI IRATOK, 394/1875.

²⁶² TANÁCSI IRATOK, 4674/1882.

²⁶³ Biás István: Városunk kereskedelmi életéből (1872). *Az Ellenzék* 10. 194. (1922. december 23.) 2.

²⁶⁴ OSZK, GYÁSZJELENTÉSEK. Felesége a tekintélyes helyi kereskedő, Csiki Márton lánya volt. A marosvásárhelyi rk. plébánia esketési anyakönyve (1857–1890), 78. ANYAKÖNYVEK, Nr. 874.

²⁶⁵ A marosvásárhelyi rk. plébánia esketési anyakönyve (1857–1890), 100. ANYAKÖNYVEK, Nr. 874.

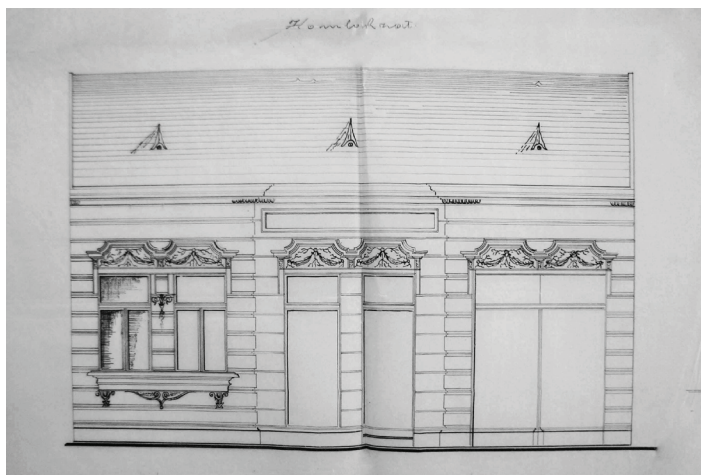
²⁶⁶ *Központi Értesítő* 5. 98. (1880. december 10.) 1.

²⁶⁷ *Központi Értesítő* 24. 55. (1899. július 2.) 948.

²⁶⁸ *Központi Értesítő* 28. 88. (1903. november 1.) 1604.

²⁶⁹ TBK, GYÁSZJELENTÉSEK, 391; vö. *Magyarország* 20. 222. (1913. szeptember 19.) 8. Előzőleg eltemette több felnőttkorú gyermekét: 1902-ben leányát, Erzsikét, 1912-ben a Kolozsváron élő Miklóst. OSZK, GYÁSZJELENTÉSEK.

²⁷⁰ TBK, GYÁSZJELENTÉSEK, 392.

25. Mónus Márton házának főhomlokzati terve, 1902 /
Plan of the main façade of the house of Márton Mónus,
1902 (SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 8116/1902)

tották, az utcai és udvari szárny tetőterét beépítették, a belső tereket korszerűsítették, eltávolították az eredeti nyílászárókat és csempekályhákat. Napjainkban irodaház. Az egykori tulajdonosok jóvoltából számos, a munkát megelőző fotó áll rendelkezésünkre. A 2002-ben készült fényképen (24. kép) látható, kopott főhomlokzat nagyjából a száz évvel azelőtti állapotot tükrözheti, a tervhez képest csak kisebb eltérések mutatkoznak: a felületet mindenhol vízszintes sávok tagolják, leszámítva a simára vakolt ablakmellvédeket – a kötények stukkóinak az ezredfordulón nincs nyoma. Lényeges eltérés azonban, hogy a szemöldökmezőket nem kagylók, hanem leveles-indás stukkóval övezett, szárnyakkal ékes kártusok töltik ki. A középrizalit koronázópárkányának frízében a terv által előírt gyámsor húzódik, a két oldalsó szakasz konzoljai közé azonban a kettős füzérek helyett egyszerűek készültek. A tetőt 2003-ban még az eredeti bádoghéjazat fedte, két, igényesebb megmunkálású tetőablakkal, a terv áttört kapuzata helyett lent gyémántkváderes metszésű, felül szegmensíves párkánnyal zárt, tömör kapuszárnyak készültek.

Az udvari homlokzatok eredeti nyílászáróit 2007 táján készült családi képek dokumentálják: jól látható az 1900-ban épült, utca felőli szakasz T osztatú, fejezetes díszléccel kialakított ablaka, és főként a figyelemre méltóan igényes kivitelű, korinthuszi fejezetes pilasztort mintázó ütközőléccel és fogoros-szalagműves szupraportával ellátott, kétszárnyú bejárati ajtaja, melynek párja az udvari szárnyon is felfedezhető. Több szoba zöld, illetve fehér mázas kályhával volt ellátva, ezek közül egy zöld mintás csempéből rakott, neobarokk jellegű volutás párkánnyal zárt, orommezéjében kártussal ékes példányt a családi fényképek is megörökítettek.

2012 táján, a felújításkor a lábazatot márványszerű, sötétszürke lapokkal burkolták, fölötté a teljes homlokzatot szürkére festették, megőrizve a vízszintes sávozást. A nyílástengelyekben egyenes záródású, felső sarkaikban a tervvel ellentétben lekerekített, vakolatkeretes, golyvázott könyöklőpárkánnyal ellátott ablakok nyílnak, a terv által előírt félköríves szemöldökpárkánnyal. A szemöldökmezőket indás, kacsos díszítésű, szárnyakkal közrefogott kártust magába foglaló ornamentika tölti ki, ezeket restaurálták vagy utángyártották, ugyanis egy 2012-es felvételen a kapuzat fölöttieket leszámítva nem találhatók a helyükön. Az egyenes záródású, felső sarkaiban a tervvel ellentétben íves kialakítású kapunyílás szárnyai 2013-ban készültek, láthatóan a korábbi mintájára. A kapuzat orommezéjében, az összekapcsolt, kettős félköríves szemöldökpárkány alatt az ablakok stukkói köszönnek vissza. A koronázópárkány képszekéjében a középrizalitban sűrű kiosztású gyámsor húzódik, a szélső szakaszokban gyámok váltakoznak füzérdíszekkel. Az épület bádoghéjazatát cserépre cserélték. Az udvari homlokzatot és a belsőt radikálisan átalakították, a tetőteret beépítették, az irodaház igényeinek megfelelően korszerűsítve azokat.

A Kossuth utcai ház már Miklós halála előtt, 1910-re Izmael Ferenc örmény kereskedő tulajdonába került,²⁷¹ ő volt a tulajdonos 1911-ben és 1919-ben is.²⁷² Női- és férfidivat áruháza a Széchenyi tér 34. szám alatt működött a háború előtti években.²⁷³ 1927-ben hunyt el, ám ekkor már a Teleki (Agriculatorilor) utcában lakott,²⁷⁴ a Kossuth utcai házban testvére, id. Izmael Márton élt, akit 1930-ban innen temettek.²⁷⁵ Archív képek tanúsága szerint az udvari szárnyat a 20. század közepső harmadában meghosszabbították, utóbbi és a hozzá toldott épület találkozásánál pedig egy kiugró, íves alaprajzú bővítményt emeltek.

Az épületet 2012 körül felújították. A főhomlokzat eredeti kiképzését megtar-

²⁷¹ RK IRATOK, 4783/1910.

²⁷² HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, I, 64v; TELEKLAJSTROM 1919, 33.

²⁷³ NAPTÁR 1912, 47.

²⁷⁴ TBK, GYÁSZJELENTÉSEK, 920.

²⁷⁵ TBK, GYÁSZJELENTÉSEK, 922.

Mónus Márton háza (Călărașilor 90.)

Az egykori Kossuth utca 97. szám alatti telek 1898-ban még a Gödert Györgyé volt, bal oldalán egy utcavonalas beépítésű, téglalap alaprajzú ház állt.²⁷⁶ 1902-ben már Mónus Márton kőművesmester bírta, aki novemberben engedélyeztette a roskadozó épület elbontását és egy, előterjesztett kérvénye szerint négy lakrészből álló, földszintes ház építését. A város építkezési bizottsága még abban a hónapban engedélyt adott a cserépfedelű lakóház, illetve a zsindegyel fedett fa árnyékszék és faskamra kivitelezésére.²⁷⁷ Mónus Márton kőművescsaládból származó, keresett helyi mester volt 1892–1907 között,²⁷⁸ számos kiváló, ma

26. Mónus Márton háza, 2015 / House of Márton Mónus, 2015

is a városkép díszére váló historizáló munkája közül Holczer Gyula (1896), Marosi Kálmán (1898)²⁷⁹ vagy Petrás Géza (1899) házáat emeljük ki; Kiss József ácsmesterrel közösen ikerházat is épített az Arany János utcában (1898),²⁸⁰ de testvérevel olyan jelentős középítkezéseket is felvállalt, mint a Fa- és Fémipari Szakiskola (1896–1897).²⁸¹ Nem lehet kétséges tehát, hogy saját házáat is maga tervezte és építette, 1902. november 4-én tulajdonosként, egyben kivitelezőként szignálva a tervet.

A tervlapon az új épület főhomlokzata, alaprajza, illetve hossz- és keresztmetszete látható (25. kép). A főhomlokzat terve a megvalósult változatnál jóval szerényebb. Három szakaszra oszlik, a két szélső enyhe rizalitban előreugrik, ezeket markánsabb, profilozott vakolatsávok tagolják, míg a középső egyszerű sávozást kapott. A baloldalt nyíló két ablakot gyámokon nyugvó, kettős tört oromzat kapcsolja össze, a szemöldökökben füzérdísszel. Közös könyöklőpárkányuk alá és a két ablak közé csigavonalas stukkódíszeket rajzoltak. Azonos szemöldökdísszel rendelkezik a középre tervezett üzlet két nyílása – keskeny kirakat és bejárat – és a kapuzat is. A kirakat fölött cégtábla elhelyezésére alkalmas, mélyített mezőt alakítottak ki. A koronázópárkányt egy tojássorral bővített, tagolt geiszon alkotja. A tetősíkot három padlásablak töri meg.

Az alaprajz L alakú. Az utcára két helyiség néz, a telek bal oldalán egy 59,75 m hosszú, félnyeregteretűvel fedett udvari szárny található. Az utca felőli lakrész előtt oszlopos tornác húzódik: két, a boltból megközelíthető szobát, kamrát és egy, a tornácról nyíló helyiséget foglal magába. Az udvari szárnyban kialakított további négy lakrész már csak szoba-konyhás, egy-egy kamrával, a tornác végében ötüléses árnyékszékkel. A lakrészek közé egy pincebejárat és három padlásfeljáró ékelődik. (Megjegyezzük, hogy a funkciókat egyébként nem jelölő terven szereplő lakrészek és helyiségek száma nemigen feleltethető meg az építkezési bizottság jegyzőkönyvében foglaltaknak, ahol kilenc szobát, négy konyhát, négy kamrát tartalmazó házat engedélyeznek.) A gazdasági udvarba sertésólakat s faskamrákat szántak.

1906. március 31-én Mónus Márton a lakóház folytatásában egy faváz, téglafalú-cserépfedelű, műhelyt, raktárt, színt és istállót tartalmazó épület kivitelezésére kapott engedélyt. Kérvénye szerint ez „fakéreg gyártására szolgáló gép és annak hajtására alkalmazandó benzinmotor befogadására, műhely gyanánt lesz használva”. Az építkezési bizottság elsősorban a gyúlékonyabb istálló és szín tűzbiztonságára nézve fogalmazott meg előírásokat.²⁸² A terv – melyet maga Mónus Márton jelzett, ő volt az építkezés bejelentett szakértője is – nemcsak a helyiségek rendeltetését jelölte, de feltüntette a gépek formáját és elhelyezését is. A meglévő udvari szárny végéhez csatolt téglalap alaprajzú, tűz-

²⁷⁶ Mögötte a kert a 250. helyrajzi szám alatt szintén a Göderté volt. Törzskönyv 1898, 13; BELTERÜLET B3.

²⁷⁷ TANÁCSI IRATOK, 8116/1902.

²⁷⁸ IPARENGEDÉLYEK B I. (1884–1922), 23.

²⁷⁹ ONIGA 2016, 272–273.

²⁸⁰ TANÁCSI IRATOK, 1333/1898.

²⁸¹ Székely Hírlap 1. 47. (1896. június 11.) 3.

²⁸² Az istálló tömör falakból épüljön, a szomszéd felől cementtel falazva, a héjazat tűzálló legyen, a szénatartó padlást pedig tűzfal válassza el annak többi részétől. TANÁCSI IRATOK, 1742/1906.

27. Oromzat Mónus házának ablakai felett, 2015 / Gable above the windows of Mónus's house, 2015

falas, félnyeregvetős, hat helységet magába foglaló, 5 m széles, 20 m hosszú épület első terében egy „zárt raktár” kapott helyet, nagy méretű, kétszárnyú ajtóval. A következő, kétaablakos térben a „vágó gép” működött, majd egy, az udvarról ajtón át megközelíthető helyiségben a fűrészt, mögötte, a tűzfal felől, külön helyiségben a benzinegység állt. Ezt az udvar irányába teljes szélességében nyitott színt, végül pedig az istálló követte. A helyszínrajz szerint a telek végében kisebb kertnek is jutott hely, Breckner Vilmos szomszédos szappangyárának udvara ekkor már benyúlt a Mónusék telke mögé.

A csatornarendszert 1912 áprilisában fektette le Koós Géza lakatos, vízvezeték-szerelő.²⁸³ 1911-ben a telek még mindig a Mónusé,²⁸⁴ de 1919-re a tőszomszédban évek óta szappangyárat működtető Breckner Vilmos tulajdonába került; Mónus és neje ekkor már Breckner túloldali szomszédságában, a 101. szám alatt bírt telket (melynek 810 négyszögöl alapterülete messze a legnagyobb volt a környéken).²⁸⁵

Az L alaprajzú lakóépület udvari szárnyának 1902-ben tervezett szoba-konyhás lakrészeit nyilván bérbe adták volna. Ám a későbbiekben maga Mónus Márton is itt lakott,²⁸⁶ bizonyára az utca felőli több szobás lakásban (talán ennek köszönhető a tervmódosulás, mely szerint itt végül nem üzleteliséget alakítottak ki). Az udvarban 1906-ban emelt épület Mónus új vállalkozásának adott otthont: 1907. március 13-án „fogvájó, fakéreg, esztergályozott tömegáruk, szobapadló, parketek, kefefák és ezzel kapcsolatos szerszámfák” gyártására váltott ki ugyanis engedélyt,²⁸⁷ lemondva az építőiparról,²⁸⁸ előzőleg 1906-ban jelentős állami gépsegélyt szerezve a vállalkozás beindításához.²⁸⁹ Gyára asztalosszerszámok, szerszámnyelvek nagy választékát kínálta.²⁹⁰ Cége 1911-ben egyesült a Farkas testvérek üzemével – ez a Híd utca 7. szám alatt 1901-től cipőtalpszeg, 1903-tól fagyapot gyártására szakosodott²⁹¹ –, és gőzfűrészt, fa- és asztalosáru gyárként működött két évig. 1913-ban mind Mónus, mind Farkas Hermann lemondott iparáról,²⁹² Farkas azonban 1914. január 10-én azonos profilú, új

²⁸³ TANÁCSI IRATOK, 3634/1912.

²⁸⁴ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, I. 65r.

²⁸⁵ TELEKLAJSTROM 1919, 33.

²⁸⁶ NAPTÁR 1912, 73.

²⁸⁷ IPARENGEDÉLYEK C I. (1886–1922), 10.

²⁸⁸ IPARENGEDÉLYEK B I. (1884–1922), 23.

²⁸⁹ KÁDÁR–PÁL-ANTAL 2002, 144.

²⁹⁰ NAPTÁR 1910, 105.

²⁹¹ IPARENGEDÉLYEK C I. (1886–1922), 7, 8.

²⁹² IPARENGEDÉLYEK C I. (1886–1922), 13. A vállalkozást 1914-ben törölték a cégjegyzékből.

céget hozott létre a Híd utca 7. szám alatt.²⁹³ Mónus 1916-ban malom működtetésével próbálkozott, ekkor már új telkén, a Kossuth utca 101. szám alatt.²⁹⁴

A szalagtelken, zárt sorú beépítésben álló, földszintes ház kivitelezett főhomlokzata (26. kép) a tervezettől több vonatkozásban eltér: plasztikusabb dekorációt kapott, bejárat helyett középen két ablak látható, az eltérő tagolású homlokzatsíkok sem valósultak meg, a teljes frontot simára vakolták. A homlokzati plasztika érdekes elegyet képez: a század első éveiben a városban divatos és a Mónus munkáin igen gyakori, kiforrott neobarokk formák uralják, ám ezek tisztán szecessziós virágmotívumokkal egészülnek ki. A fröcskölt lábazat alacsony, a könyöklőket összekötő övpárkány is mélyen húzódik, a homlokzat nyomott arányainak megfelelően. Balról jobbra haladva egy-egy közös oromzattal koronázott ablakpár, valamint a kapuzat nyílik. Az ablakok egyenes záródásúak, lekerekített felső sarkokkal, ezeket egykor pilaszterek szegélyezték, melyeknek csak a kompozit fejezetei őrződtek meg. Ezek fölött szecessziós ihletésű, bimbódíszes virágkötegek simulnak az ablakok felső sarkaira, felettük többszörösen tört, fent volutákban összeérő, barokkos szemöldökpárkány látható (27. kép). A rácsos tagolású orommezőben egy gyümölcsfüzérékkel és levelekkel övezett kártusba szecessziós tulipándísz mintáztak. A kapu fölött is ez az oromzati kompozíció ismétlődik.²⁹⁵ A koronázópárkány tagolt architrávból, széles, tagolatlan frízből és geiszonból áll. A lapos nyeregretető cseréphéjazatát a közelmúltban vörös lemezre cserélték, két tetőtéri ablak töri át.

A főhomlokzati ablakok nyílászáróit mára kicserélték, ám az ezredforduló utáni fotókon még jól láthatóak a T osztatú, profilozott vízszintes tokosztóval, fejezetes ütközőléccel kialakított, mives asztaloszerkezetek. Máig fennmaradt azonban a kapu figyelemre méltó asztalosmunkája. A két szárny horizontálisan hármastagolású: az alsó és felső regiszterben a téglalap alakú betéteket gyémántkváderes rátétek díszítik, az áttört középrészt akantuszfejezetes pilaszterek által hordott párkányzatból álló neoreneszánsz aedícula keretezi. A pálcákból álló kovácsoltvas rácsot növényi motívumokat és köröket mintázó rátétek díszítik. Az eredeti kilincs és vasalatok is megőrződtek.²⁹⁶ A tagolt, fogsordíszes vízszintes osztópárkány fölötti felülvilágító két íves záradékú, áttört, dróthálós nyílója vájatolt ütközőléccben találkozik.

Következtetések

A feltárt építéstörténeti adatok és a fennmaradt emlékek egybehangzóan arról vallanak, hogy a vizsgált környék építészeti fénykorát az 1900 körüli évek jelentették: sem előzőleg, sem azt követően nem zajlott itt annyi művészettörténetileg értékelhető építkezés, mint akkoriban – a tendencia akkor is egyértelmű, ha több, itt álló ház korai története egyelőre még tisztázatlan. Minden jel arra utal, hogy a 19. század derekára a vizsgált utcarész szerényebb házakkal épült be. Az első L alaprajzú építkezések a feltárt forrásokban Lázár János (1860) és Szabó József (1871) ügyvédek nevéhez fűződnek (bár nem ártana ismerni a század végén a Feuerstein testvérek által bírt ház,²⁹⁷ vagy Barátosi Szabó Antal házának korai történetét sem), hasonló sémát követett özvegy Pataky Elekné háza is (1891).²⁹⁸ Szerényebb beépítettségre utal az 1881-es építési szabályrendelet is, mely a környéket kivette a szilárd anyagból való építkezésre kötelezett belterületből (ennek végső pontját a Csillag-köz torkolata képezte).²⁹⁹ Az intézkedés helyénvalóságát az 1892. augusztus 11-i tűzvész kérdőjelezte meg, mely több telken is pusztított, amint azt Gál Elekné, Bányai Béla, Patrubbyék esetében a források tételesen is igazolják. Egyúttal előkészítette a századforduló reprezentatívabb építkezési hullámát is, melynek kiemelkedő emlékei, Bányai Béla (1896), Éltető József (1897), Csiky Miklós (1900), Katzer Jakab (1902), Mónus Márton (1902), majd Milhoferék (1905), Patrubby Gergely (1907) és Godt Adolf (1912) házai, máig az utcakép meghatározó elemei.

²⁹³ IPARENGEDÉLYEK C I. (1886–1922), 17.

²⁹⁴ IPARENGEDÉLYEK E I. (1884–1917), 1916/69.

²⁹⁵ Sarkairól már az ezredfordulót követően hiányoztak a virágmotívumok.

²⁹⁶ A jobb oldali szárny nyílásából hiányzik a fémrács és az egyik pilasztertörzs. A rács az ezredfordulót követő években készült fényképeken még a helyén volt.

²⁹⁷ A mai 54. szám alatti épület. TANÁCSI IRATOK, 1909/1892.

²⁹⁸ A dolgozatunkban részletesen nem tárgyalta építkezést a Nagyszentkirály utca végén zajlott, a 105. szám alatti pusztát telken (a mai 98 számmal lesz azonos). Lobenschuss Ágost tervét 1891. június 3-án tárgyalta az építkezési bizottság, a zsindellyel fedett, kapulajjal épült ház négy szobát, fürdőt, éléskamrát foglalt magába. TANÁCSI IRATOK 4184/1891.

²⁹⁹ ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET 1881, 1–6.

28. Utcakép. Török Gáspár felvétele, 1990 / Street view, 1990. Image by Gáspár Török

Az utca itt tárgyalt részén a dualizmus korára a telekrendszer is kialakult. Amint láttuk, a telkek végében formálódó Rózsa-közhöz vezető utat még 1804-ben nyitották meg, a két világháború között pedig a Beszterce utca létrejöttével az utcahálózat is elérte mai kiterjedését. A dualizmus korában fokozódott a hosszú szalagtelkek osztódása és Csillag-köz felőli végük beépülése. Ez a sikátoros környék sokáig elhanyagolt volt, 1876-ban a süppedékes, járhatatlan köz feltöltésének, kövezésének igénye merült fel,³⁰⁰ 1884-ben Jelinek Antal városi mérnök készített tervet a rendezéséhez, melyre úgy tűnik, sor is került.³⁰¹ Pompéry térképe szerint a köz ezen oldalának beépítettsége a század végén még szórványos volt. Az ekkor épülő házak jellegéről Radák Ádámné U alaprajzú (1898), vagy Szócs Miklós szoba-konyhás lakrészeket magába foglaló favázaz építménye (1899)³⁰² árulkodik. A környék épületállománya az időszak végéig szerény maradt, az egyetlen valódi építészeti kvalitásokat felmutató emlék – nem is akármilyen, hanem a Toroczkai Wigand Ede által tervezett *Legényemberek háza* – 1914-ben épült Patrubbyék telkére.³⁰³

A Kossuth utca itt vizsgált szakasza tehát a századfordulón vált építészeti értelemben városiasabbá. A szalagtelkek határvonalában, utcavonalas-fésűs beépítésben álló, téglalap alaprajzú házakat fokozatosan az egyik szárnyukkal az út felé forduló, L alaprajzú utódaik váltották fel, egyre kiterjedtebb szakaszokon képezve zárt utcafrontot. A megnövekedett homlokzatfelületek azután pompás megnyilvánulási lehetőséget kínáltak a historizmus egyre igényesebb díszítőprogramjai számára. A zárt soros beépítés fokozatosan alakult ki: a szomszédos házakkal először csak a téglából falazott kapuépítmények érintkeztek. A kapuzatok sorát szépen jelzi az 1898-as felmérés is az itt tárgyalt utca-rész belső szakaszán, a mai 74. számtól a Csillag-köz torkolatáig.³⁰⁴ Barokk kori előzményeiket jelzi, hogy a Csillag-köz túlsó sarkán álló emeletes ház udvarát már 1822-ben ilyen kapuzaton át lehetett megközelíteni. A falazott kapuzatok a későbbiekben fedett kapualjakká alakultak át, amint a padlás-terek a bejárat fölé is kiterjedtek – ez a jelenség dokumentálható Keszler Ede (1889), Csiky Miklós (1900), Patrubby Gergely (1907), majd Godt Adolf (1912) bővítésénél. Utóbbi három esetben tervekkel alátámaszthatóan egy-egy utca felőli helyiség beiktatása is hozzájárult az L alaprajz kiteljesese-

³⁰⁰ TANÁCSI IRATOK, 3845/1876.

³⁰¹ TANÁCSI IRATOK, 5727/1884.

³⁰² A Csillag-köz, de az egész környék urbanisztikai helyét jelzi, hogy az új évszázad hajnalán ezt még engedélyeztetni is lehetett. TANÁCSI IRATOK, 3018/1899.

³⁰³ KESERÜ 2016, 300–301.

³⁰⁴ Az egyetlen kivételt ekkor még Katzer házának hamarosan szintén teljesen beépülő frontja képezte.

déséhez. A kiforrott változatok már kifejezetten ilyen terv szerint épültek, két (esetleg három) utca felőli szobával és kocsibehajtóval: korai példája ennek Szabó József (1871) ilyen Pataky Elekné háza (1891), de gyakoriakká inkább a századforduló körül váltak, Bányai Béla (1896), Éltető József (1897), Katzer Jakab (1902) vagy Mónus Márton (1902) háza esetében.

A századforduló éveiben a gyökeresen átalakuló homlokzati dekoráció is hozzájárult az utcakép városiasodásához. Lázár János háza (1860) eredeti homlokzatáról sajnos nem tudunk képet alkotni, de fennmaradt Szabó József szomszédos homlokzatterve (1871): Kerekes Péter kőműves rajza egyszerű, már-már közhelyes építészeti tagozatok által jellemzett, szerény eszköztárat mutat fel, mely leginkább egyfajta, a céhes keretek által konzervált kései klasszicista formanyelvként írható körül. A negyedszázad múlva megélenkülő építészeti tevékenység stílustörténeti szempontból már jóval sokrétűbb. Bányai Béla házának díszes homlokzata, akárcsak Éltető József homlokzatának dísztéglá felületei, a neoreneszánsz megoldásokra emlékeztetnek. Csiky Miklós házának kagylódíszei, de főleg Katzer Jakab és Mónus Márton házának szemöldökdíszei 1902-ből már a városban némi késéssel terjedő neobarokk mutatós épületplasztikai megvalósításai, utóbbi volutás párkányai pedig szecessziós ihletésű virágokkal kiegészülve utalnak az új stílus eljövételére. Milhoferék emeletes homlokzata (1905) szerkezetében a historizáló hagyományokat, dekoratív részleteiben a bécsi szecesszió világát idézi. Az egyetlen valódi szecessziós homlokzat, a Godt Adolfé, az 1910-es évek ízlésével összhangban, már főként a stílus geometrizáló válfájának minimalizmusát tükrözi. Meg kell tehát állapítanunk, hogy a századfordulón – éppen a Bernády polgármestersége előtti években – jelentkező éles ízlés- és minőségbeli váltás főként az érett historizmus jegyében zajlott, a szecessziós jelenségek szórványosak maradtak. A kivitelezés színvonala több esetben jóval felülemelkedik a földszintes lakóház típusával asszociált kisvárosiasságon, szemléltetve a historizmus egyre rutinosabb helyi mesterei által a század legvégére elért építészeti színvonalat.

A vizsgált emlékek zöme tehát lakóház, melyek alaprajzi elrendezése érett formájában L alakú, az utca felől két (szélesebb teleknél három), az udvari szárnyban pedig tetszőleges számú helyiséggel, az utóbbiakat néhol korábbi fázisokból maradt épületek pótolják. A megközelíthetőséget általában a belső járószint magasságában végigfutó tornác biztosítja. Az érett változatoknál a szárnyak találkozásánál két irányba történő közlekedést biztosító előszoba jelenik meg (Éltető, Bányai, Csiky, Patrubby, Godt), annál is inkább, mert a kapualj melletti szoba több esetben a tulaj foglalkozásához kapcsolódó, részben nyilvános helyiség – az alaprajzi feliratok szerint Keszler házánál dolgozószoba, Bányainál iroda, Godtnál bolt –, ám ahol nem ez volt a helyzet, ott is célszerű lehetett a vendégek felé nyitott szalon, nappali forgalmát különválasztani a magánélet számára fenntartott szobákétól. Pataky Elekné házánál (1891) a főhomlokzati szárny szobái két traktusban helyezkedtek el, ezeket követte az udvari szárnyban a konyha és a kamra; az utcára néző két helyiség mögé kerülő két szoba rossz megvilágítása egyben a megoldás hátrányait is szemlélteti. Néhány szerencsés esetben a terveken a funkciókat is feltüntették (Keszler, Éltető, Bányai): ezek egységesen nappalit, ebédlőt, hálót és gyerekszobát jelölnek a család által lakott terek sorában, melyek a szárny végében háztartási helyiségekkel (konyha és

29. Utcakép. Török Gáspár felvétele, 1990 / Street view, 1990. Image by Gáspár Török

tartozékai) egészülnek ki. Az árnyékszék rendszerint a tornácról közelíthető meg,³⁰⁵ ám Bányai Béla házában már belső klozetet és fürdőszobát találunk; Godténál az 1910-es években ez szinte magától értetődő. Bányaiéknál a konyhától független egységként jelenik meg a cselédszoba is.

Eredeti funkcióját tekintve a vizsgált házak többsége középpolgári családi lakóház. Ez magyarázza azt is, hogy az építészeti urbanizáció fokmérőinek is tekinthető emeletek nem váltak jellemzővé a környéken – a házsor szinte teljes egészében földszintes maradt. A családi lakóigényeket ugyanis 4–6 nagyobb földszinti helyiség bőségesen kielégítette, a szalagtelkek mélysége pedig szükség esetén lehetővé tette a bővítést is. A kivételt Milhofer Pál és Kauders Mór szeszgyárosok és alkoholkereskedők emeletes háza képezi: itt a nagyobb felületigényt az eltérő rendeltetés – a földszintet elfoglaló kiterjedt raktár- és üzlethelyiség – magyarázza (az emeleten két lakosztállyal). A korban ez maradt az utcán kifelé haladva az utolsó emeletes ház – a páros oldalon napjainkban is az. Bár a korszakra jellemző többszintes bérházak ezen a környéken is felbukkantak – gondoljunk az Iskola utca sarkán Petrás Géza (1899) és mellette Csiki Zoltán házára (1910) –, szigetszerűek maradtak, és az utca belvárostól távolabbi részein már nem jelentek meg. Szerényebb bérlemények ettől még persze léteztek a környéken – a szalagtelkeken hátrafelé szaporodó toldások helyet kínáltak az ilyenek számára is a súlyos lakáshiánnyal küszködő városban.³⁰⁶ Mónus Márton, úgy tűnik, kifejezetten bérbeadás céljával tervezett szoba-konyhás lakrészeket háza udvari szárnyába. Hasonló lehetett Szőcs Miklós elképzelése is 1899-ben, amikor a 89. szám alatti telek Csillag-közi végébe szoba-konyhás egységeket magába foglaló faváz, rőzsefónású házat terveztetett.³⁰⁷ Bár az utcafront ennek jelét nem mutatja, az udvarokban ipari funkciók is megjelennek: Mónus gépesített ffeldolgozó műhelyt, mellette Breckner Vilmos szappangyárat működtetett; az egyelőre nem teljesen világos, hogy Milhoferék udvarán csak raktározták, vagy gyártották is az italokat.

Mivel tanulmányunk az utca egy korlátozott szakaszát és azon belül is csak az építészettörténeti értékű emlékeket vizsgálja, nem vállalkozhatunk messzemenő társadalomtörténeti összefüggések kibontására. Annyi kijelenthető, hogy a 19. század második felében változik a környék lakóinak társadalmi összetétele, és az itt tárgyalt építészeti átalakulás ennek a lenyomata, de a folyamat tudományos értékű kutatása további források bevonását igényli. Láthattuk, hogy 1860-ban Lázár János főbíró jogász fia építkezett a környéken, a házat megvásárló Keszler főhadnagy a város vagyonos gyárosának fia. A szomszédban Szabó József ügyvéd emelt hasonló házat 1871-ben, későbbi birtokosa Csiky Miklós örmény kereskedő volt. A néhány házzal odébb lakó Patrubby Gergely birtokos, vármegyei törvényhatósági bizottsági tag és fia, Miklós bankigazgató szintén a 19. századi város gazdasági életében meghatározó örmény család tagjai. A két legmutatósabb homlokzat megrendelői az egyébként rokoni szálak által is összekapcsolt Éltes József és Bányai Béla mészárosok, a városi törvényhatósági bizottság tagjai. Mónus Márton keresett építési vállalkozó, aki a későbbiekben faipari vállalkozásba kezd. Katzer Jakab kereskedő és Godt Adolf bádgosmester a gyarapodó zsidó középosztályt képviselik építetőink sorában, Milhofer Pál és Kauders Mór a szeszgyártás terén tevékeny vállalkozók. Megrendelőink köre tehát kiválóan tükrözi a dualizmus kori marosvásárhelyi középosztály sokszínű világát. Építészeti örökségük egyelőre még dacol az idővel, és bő évszázad múltán is meghatározza az utcaképet.

IRODALOM

BĂLAȘ, R. – KOCSIS F.

2003 *370 de zile de teroare. Târgu Mureș.*

BENKŐ K.

1869 *Marosszék ismertetése.* Kolozsvár.

2001 *Marosvásárhely szabad királyi város leírása 1862-ben.* S. a. r. Pál-Antal S. Marosvásárhely.

³⁰⁵ Szabó József háza 1871-ben korai kivételt képez, itt a terv szerint a belső térsorból lett volna megközelíthető.

³⁰⁶ BRAUN 1909, 513–527.

³⁰⁷ Ezt ráadásul gond nélkül engedélyezték is. TANÁCSI IRATOK, 3018/1899.

- BEYER F.
1929 *A marosvásárhelyi ág. hitv. ev. egyház keletkezése és százéves története.* Marosvásárhely.
- BIRÓ J.
1938 *A gernyeszegi Teleki kastély.* Budapest.
- BRAUN R.
1909 Adatok a vidéki munkásság életéhez. *Husadik Század* 10. 513–527.
- COLAN, I.
1928 *Viața și opera lui Ioan Barac.* București.
- CSEPREGHY A. – CSEPREGHY H.
2002 *Üdvözet Marosvásárhelyről. A hajdani Marosvásárhely régi képes levelezőlapokon.* Marosvásárhely.
2010 *Képeslapon üzen a múlt.* Marosvásárhely.
- EOE, IV.
1878 *Erdélyi országgyűlési emlékek, IV. 1597–1601.* Szerk. Szilágyi S. Budapest.
- ÉPÍTÉSI SZABÁLYRENDELET
1881 *Hatósági szabályrendeletek: I. A M.-Vásárhely Sz. Kir. Város területén előforduló építkezésekre nézve; II. A tűzbiztonság érdekében; III. A köztisztaságra nézve.* Marosvásárhely.
- ETA
1855 Borsos Sebestyén krónikája 1490–1583. Folytatta Nagy Szabó Ferenc 1580-on kezdve 1658-ig. In: *Erdélyi történelmi adatok, I.* Szerk. Mikó I. Kolozsvár, 1–168.
- FODOR I.
1938 *Mit tettek régi hitfeleink a várbeli templomtorony gombjába?* Marosvásárhely. (Fodor István monográfiai gyűjteménye, III. 2.)
2015 *Marosvásárhelyi krónikás füzetek, I.* S. a. r. Sebestyén M. Marosvásárhely.
- GÁLFI E.
2019 „Az Köpeczi nemzetség ez várasón becsületben volt.” Avagy polgár-nemes szembenállás Marosvásárhelyen a 16. század második felében. In: Berekméri Á. R. et al. (szerk.): *Székely századok. Emlékkönyv Pál-Antal Sándor 80. születésnapjára.* Marosvásárhely, 191–199.
- IDŐTÁR V/1.
2015 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, V/1. 1291–1899. Pótlások, kiegészítések, javítások az Időtár I–II. kötetéhez.* Marosvásárhely.
- IMREH S.
1885 *Mit tettek régi hitfeleink a marosvásárhelyi várbeli ref. torony gombjába a XVII. században? A közönség tudomására juttatja Imreh Sándor nyomdász és ref. egyházi kebli tanácsos.* Marosvásárhelyt.
- KÁDÁR Zs. – PÁL-ANTAL S.
2002 *A székelyföldi erdészet és faipar. Történeti kronológia.* Marosvásárhely.
- KERESZTES Gy.
2000 *Marosvásárhely szecessziós épületei.* Marosvásárhely.
- KESERÜ K.
2016 Toroczkai Wigand Ede marosvásárhelyi épületeiről, védelmük érdekében. In: Orbán J. (szerk.): *Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben.* Kolozsvár–Marosvásárhely, 277–305.
- KESZEG V.
2006 *Egy Hir adás a' Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok.* Marosvásárhely.
- MAN, I. E.
2009 *Târgu-Mureș, istorie urbană, II. Din anul 1850 până la primul război mondial.* Târgu Mureș.

- 2010 *Târgu-Mureș, istorie urbană, III. Perioada interbelică*. Târgu Mureș.
- NAGY P. T.
2011 *Az 1929-ben kiadott Magyar zsidó lexikon személysoros adatbázisa*. Budapest.
- NAPTÁR
1910 *Székelyföldi Képes Naptár az 1910-ik évre Marosvásárhely sz. kir. város és Maros-Torda vármegye czimtarával*. Szerk. Szilveszter F. Kiadótulajdonos: Weiszberger S. Marosvásárhely.
1912 *Székelyföldi Képes Naptár Marosvásárhely szab. királyi város cím- és lakjegyzékével*. Kiadótulajdonos Weiszberger S. Marosvásárhely.
- ONIGA E.
2016 Vázlat Dósa László (1855–1917) életútjához és építészeti tevékenységéhez. In: Orbán J. (szerk.): *Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben*. Kolozsvár–Marosvásárhely.
- ORBÁN B.
1870 *A Székelyföld leírása, IV. Marosszék*. Pest.
- ÖKRÖS Á.
1937 *Egy emberöltő*. Târgu-Mureș.
- PÁL-ANTAL S.
1997 *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára / Indicatorul istoric al străzilor, pasajelor și piețelor din Târgu Mureș*. Marosvásárhely.
2009 *Marosvásárhely története, I. A kezdetektől 1848-ig*. Marosvásárhely.
- RÜSZ-FOGARASI E.
2014 *Erdélyi testamentumok, V. Kora újkori marosvásárhelyi végrendeletek 1568–1689*. Marosvásárhely.
- SIMON ZS.
2004 Monumente de limbă maghiară din secolul al XVI-lea în arhiva municipiului Târgu-Mureș. *Anuarul Arhivelor Mureșene* 3. 275–288.
- TELEKLAJSTROM
1919 *Maros-Vásárhely sz. kir. város telekérték-adójának kivetési lajstroma az 1919-ik évre*. Marosvásárhely.
- VIGH K.
1996 *Marosvásárhelyi helynevek és földrajzi közszavak*. S. a. r. Pál-Antal S. Csíkszereda.

FROM THE HISTORY OF A FORGOTTEN ROW OF HOUSES. CONSTRUCTIONS ON THE OUTER SECTION OF THE LAJOS KOSSUTH STREET AT THE TURN OF THE 20TH CENTURY
(Summary)

The study presents the previously unknown history of a row of houses preserved in the outer part of today's Călărașilor Street in Târgu Mureș but known as Lajos Kossuth Street at the turn of the century, with special focus on the architectural development of a quarter century just before the First World War. The construction history of ten houses, which even today represent striking elements of the street view, is explored based on archival sources.

Though the street leading to the Mureș River existed most probably already in the early modern period, the outer part of the street was finally built-in only in the period of the Austro-Hungarian Empire. Thus, the houses discussed here are mainly monuments that represent the Historicism, which vigorously bloomed in the years before the turn of the century. The façade sculpture of Béla Bányai (1896) and the decorative brick cladding of the house of József Éltető (1897) remind of mainly Renaissance Revival solutions. The shell decoration on the house of Miklós Csiky (1900) and the window gables of Jakab Katzer and Márton Mónus (1902) were inspired by the repertory of Baroque Revival forms, which spread in the town with some delay. The storey façade of Pál Milhofer and Mór Kaudersz

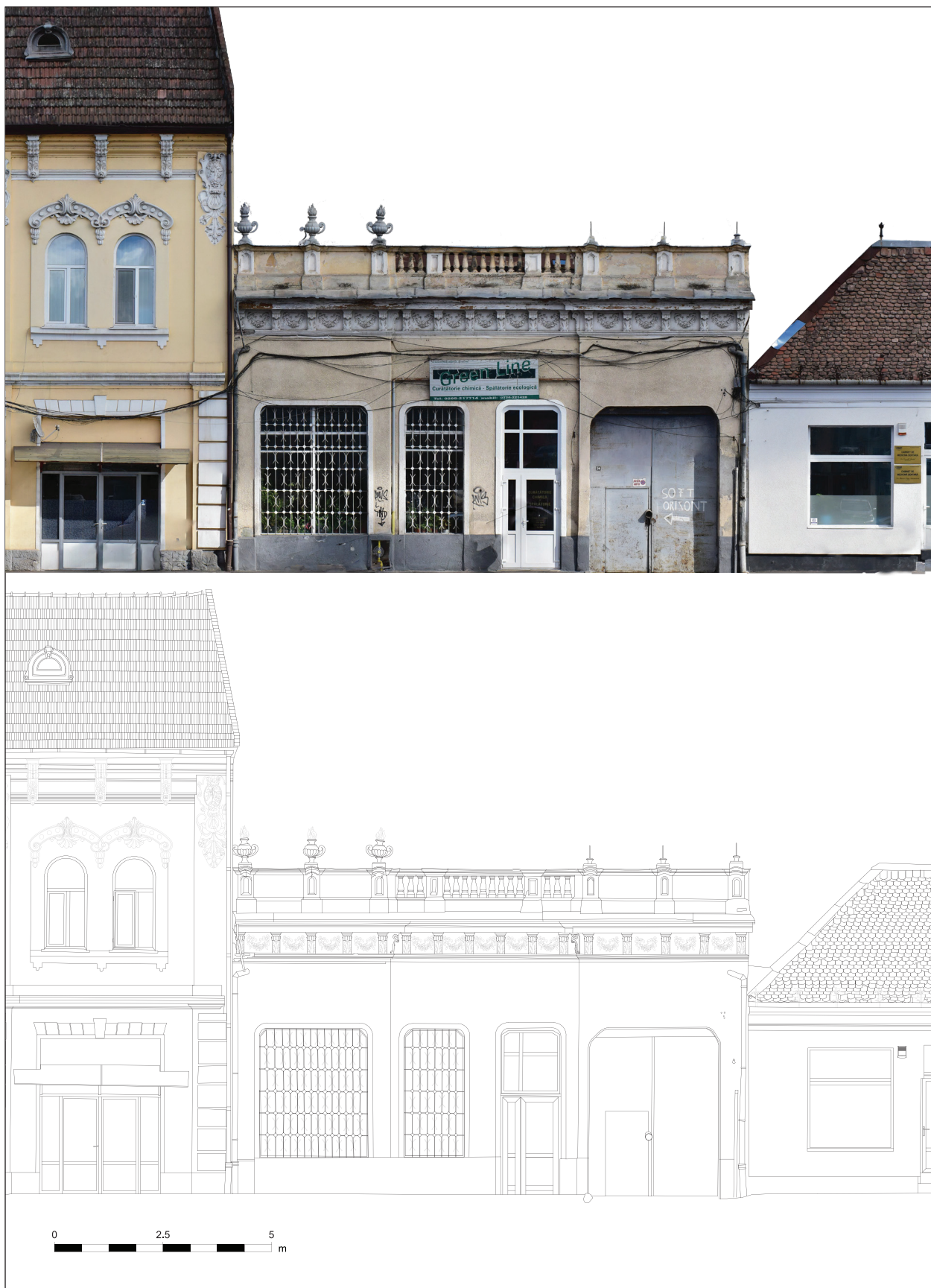
(1905) recall the traditions of Historicism in their structure and the world of the Vienna Secession in their decorative details. The house of Adolf Godt (1912) reflects the simplicity of the geometric Art Nouveau. The level of execution in most cases is specifically good. With the exception of one of the houses the others have only ground floor and most of them functioned as family houses. Their ground plan layout in their mature form is L-shaped with two or three rooms overlooking the street and a wide gateway, and in the courtyard wing any number of rooms.

The range of clientele reflects the multicolored world of the middle class of Târgu Mureș from the Austro-Hungarian period: in 1860 the son of János Lázár, bearing the same name, built a house in the region, and Ede Keszler, first lieutenant, who had bought the house from him, was the child of a wealthy owner of a distillery. Landowner Gergely Patrubby, member of the county legislative committee and his son Miklós, bank director, were the members of an Armenian family which played an important role in the economic life of the town, just as the merchant Miklós Csiky. The patrons of the two most spectacular façades, Éltető and Bányai, were master butchers. Márton Mónus was a well-known building contractor, who later started a wood industry enterprise. Merchant Jakab Katzer and tinsmith Adolf Godt represented the growing Jewish middle class among those, who constructed houses in this area. Pál Milhofer and Mór Kauders were active entrepreneurs in the field of spirits manufacture.

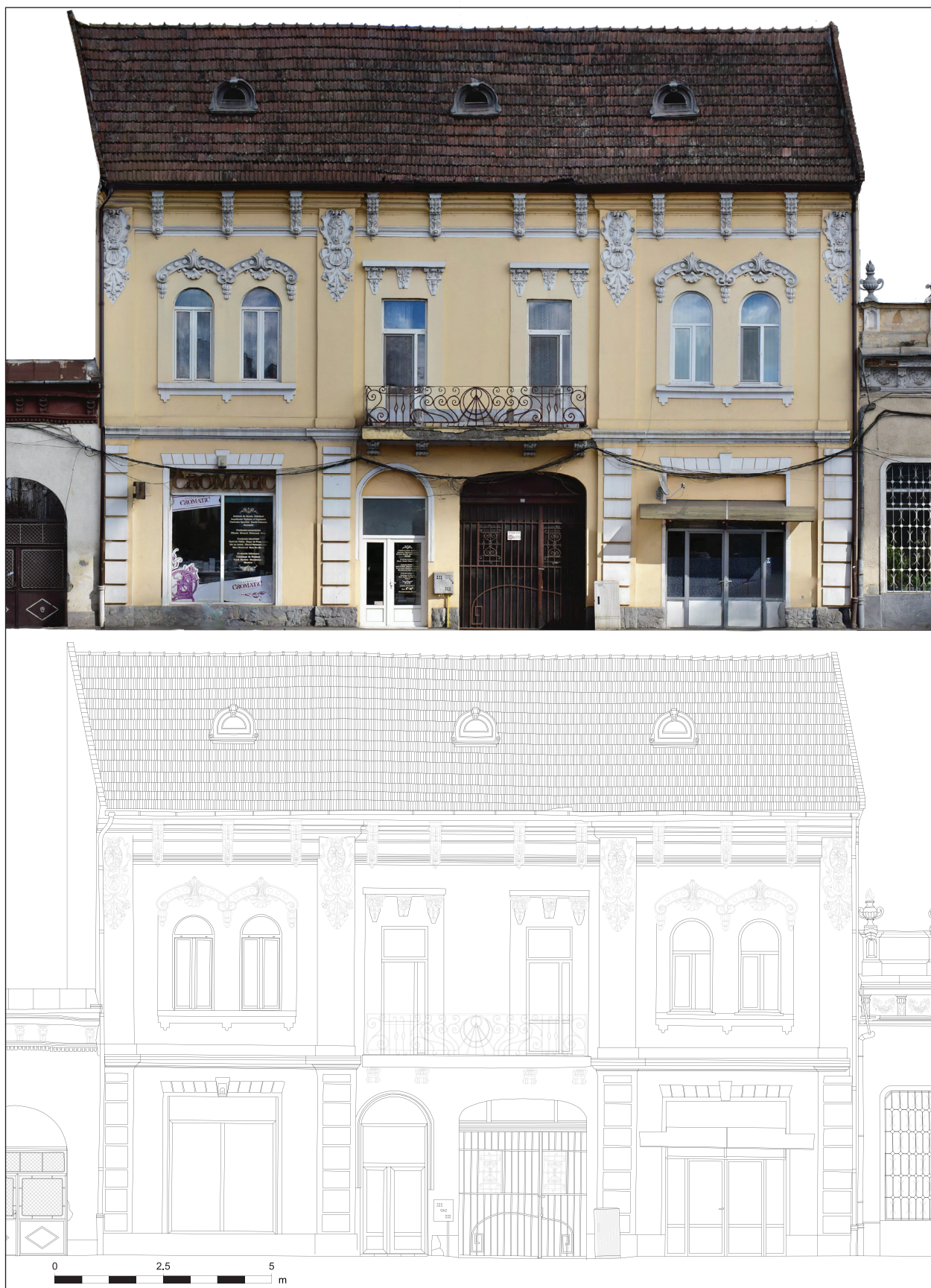
In spite of their architectural qualities the attention of the national monument protection did not extend to these buildings, which means that they are not protected neither on a national nor on a regional or local level. None of them is enlisted in the list of monuments and moreover, nor does the demarcated townscape ensemble extend to this section. Thus, these houses defy time, their condition is constantly deteriorating, demolitions are regular in this area just as the unauthorized interventions. Hopefully our results will enforce their place in public consciousness and monument registers as important local monuments of Historicism and Art Nouveau of the townscape.

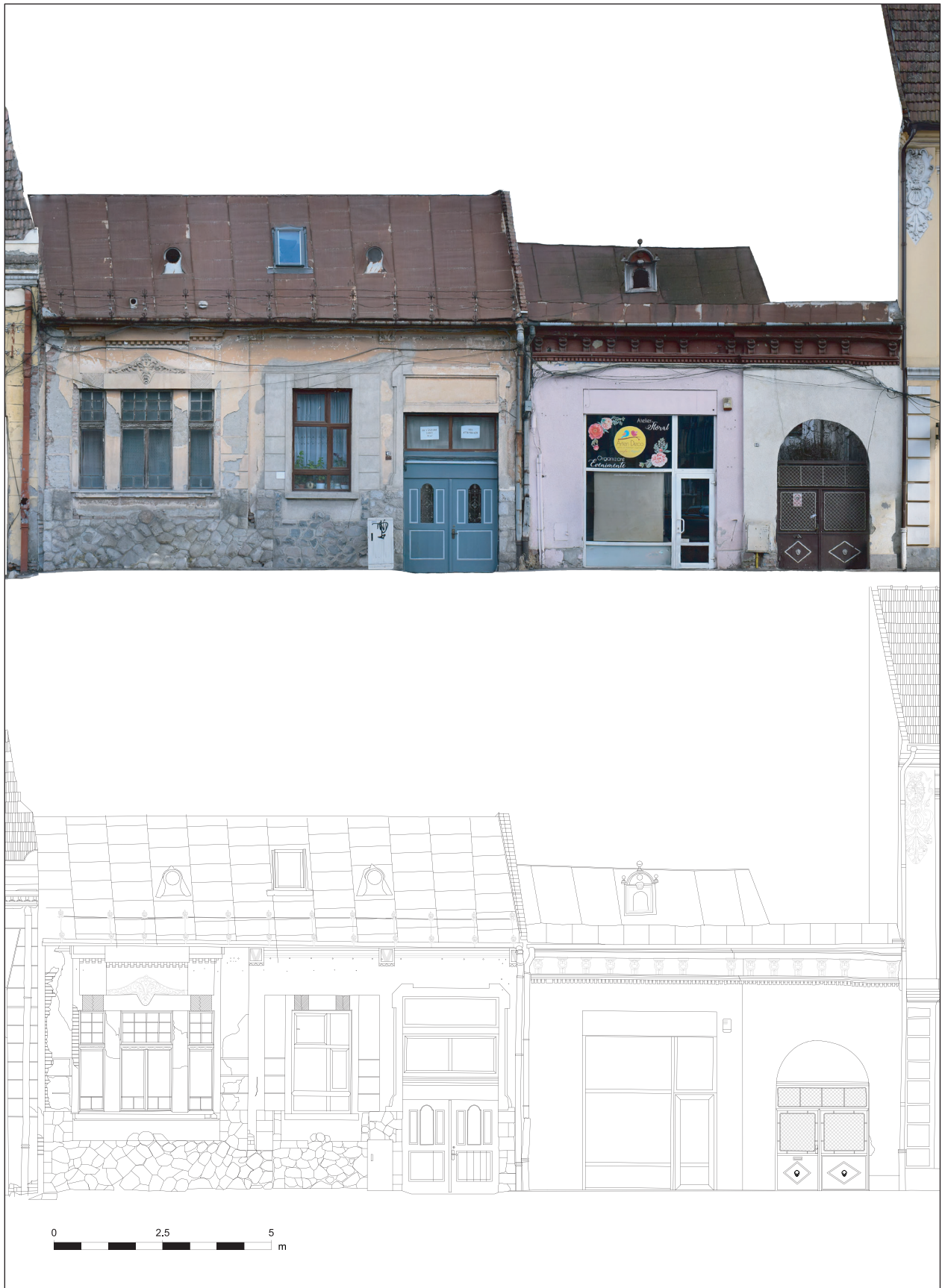
1. tábla. Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 54.
Pl. 1. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 54.

2. tábla. Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 56.
Pl. 2. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 56.

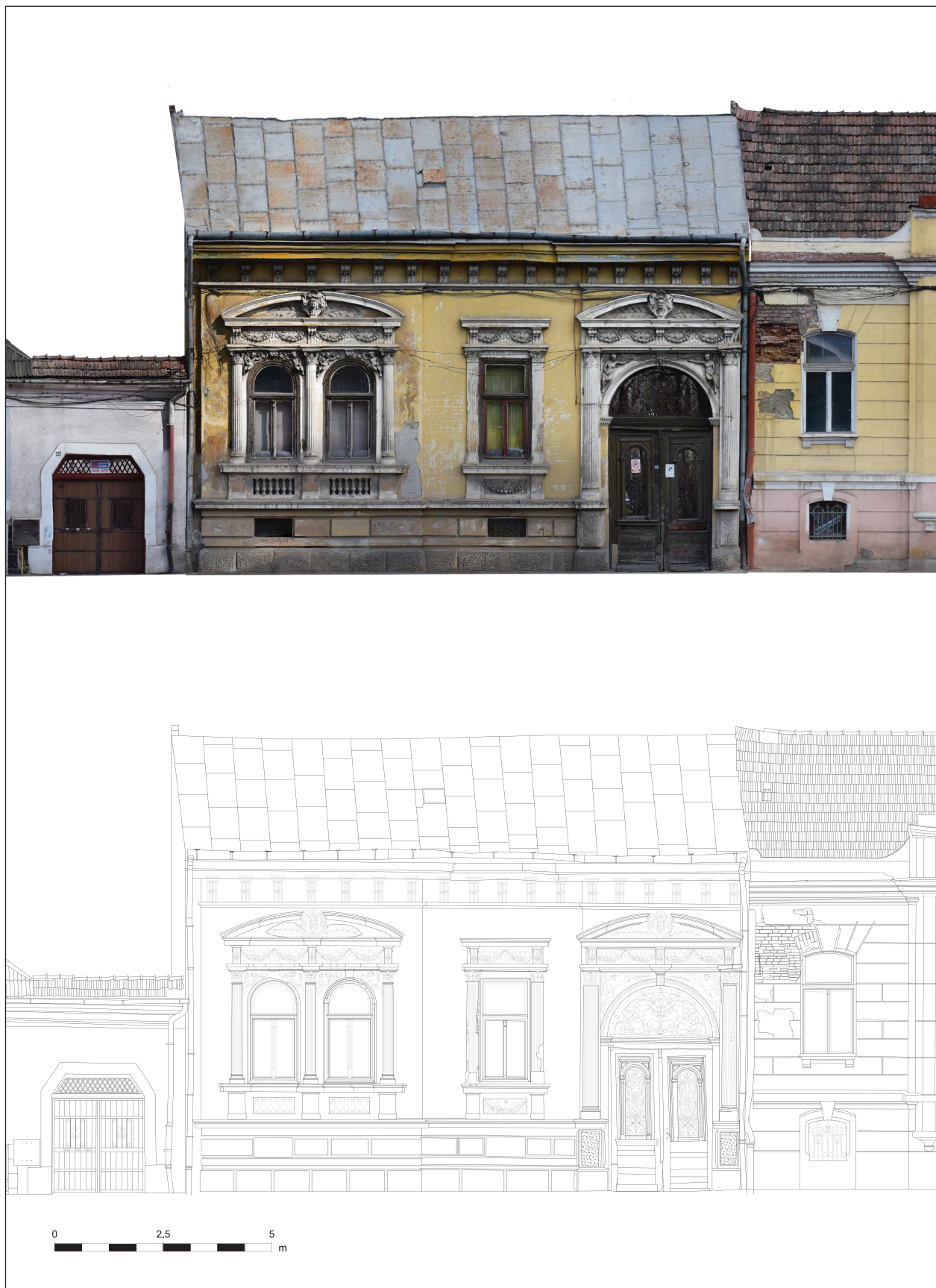
3. tábla. Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 58.
Pl. 3. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 58.

4. tábla. Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 62–60.
Pl. 4. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 62–60.

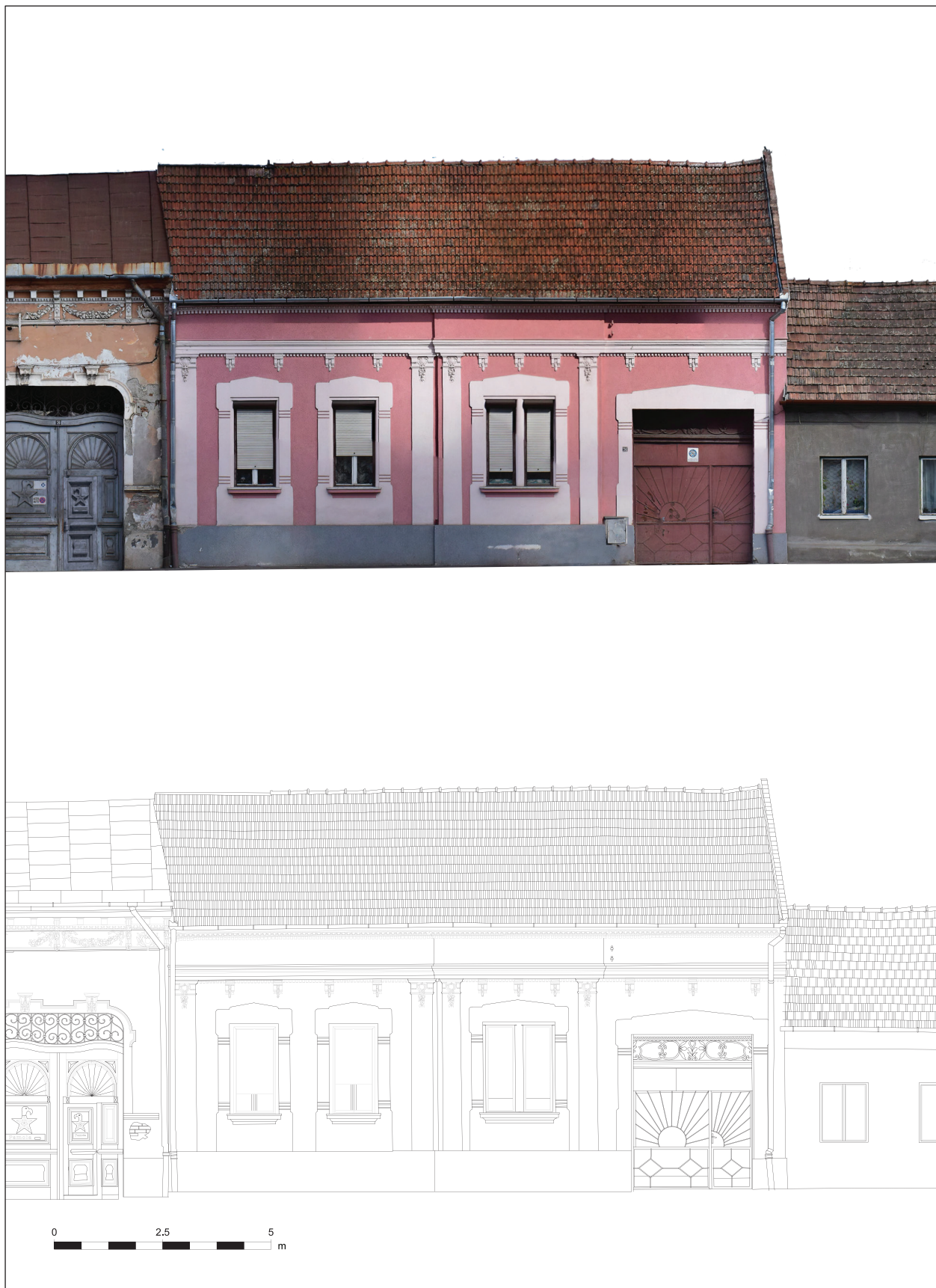
5. tábla. Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 64.
Pl. 5. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 64.

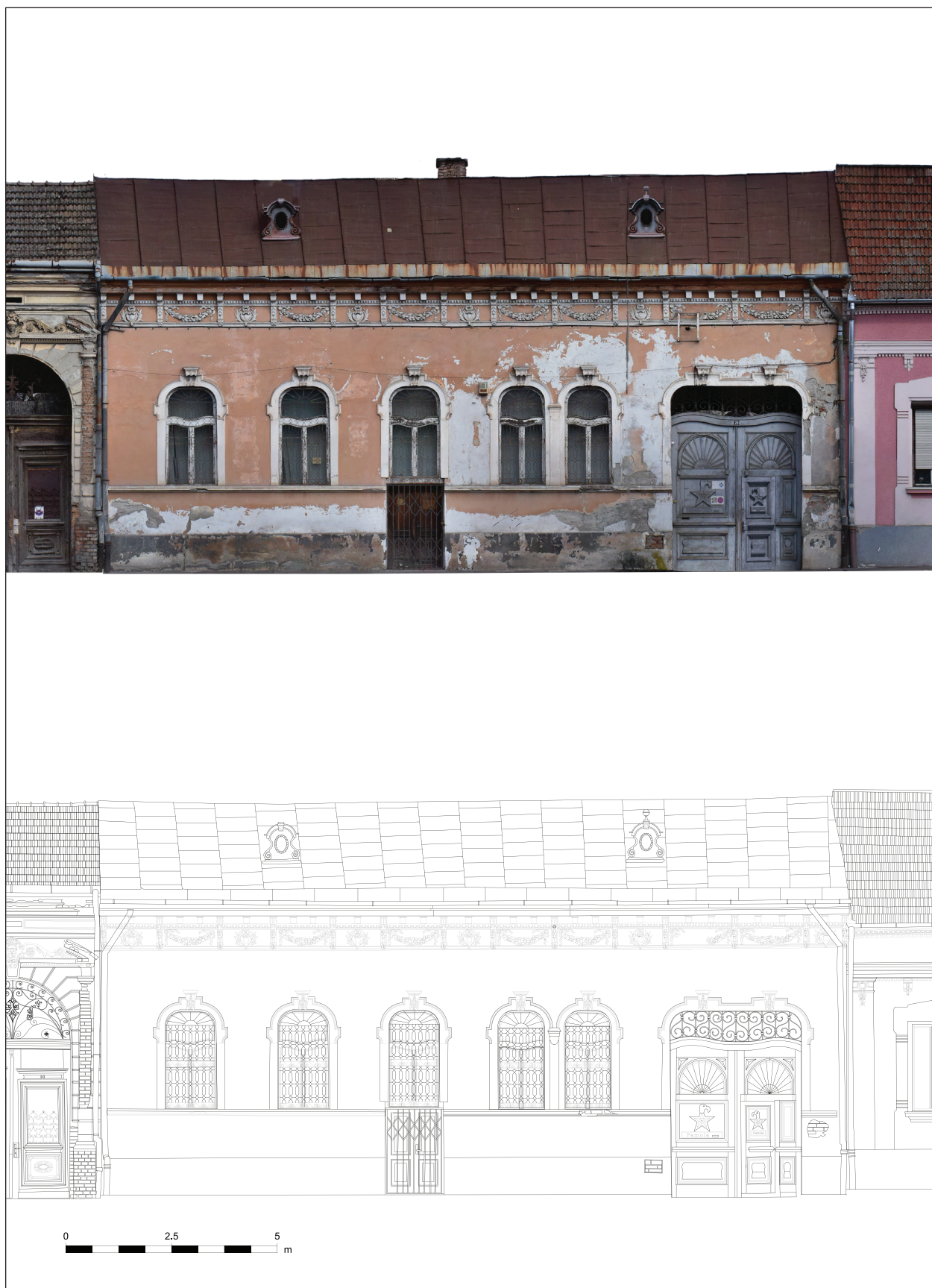
6. tábla. Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 66.
Pl. 6. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 66.

7. tábla. Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 72-70-68.
Pl. 7. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 72-70-68.

8. tábla. Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 74.
Pl. 8. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 74.

9. tábla. Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 76.
Pl. 9. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 76.

10. tábla. Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 78.
Pl. 10. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 78.

11. tábla. Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 80.
Pl. 11. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 80.

12. tábla.Călărașilor (Kossuth Lajos) utca 80-54 sz.
Pl. 12. Călărașilor (Kossuth Lajos) Street nr. 80-54.

SZECESSZIÓS ÉS „MAGYAROS” STÍLUSÚ LAKÓHÁZAK AZ EGYKORI KÖR UTCÁBAN MAROSVÁSÁRHELYEN¹

FÖLDI IMELGA

Az 1906–1913 közötti időszakban összesen tíz, a szecesszió és a „magyaros” törekvések jegyében épült lakóházat emeltek a marosvásárhelyi Kör (ma Cuza Vodă) utcában, mindössze néhány lépésnyire az akkor épülőfélben levő és a város századfordulós építészetében kiemelkedő szereppel bíró Városházától és Kultúrpalotától.² Jelen tanulmány a lakóházak építéstörténetének bemutatására vállalkozik, kitérve a velük kapcsolatos stíluskérdésekre, illetve az utcakép változására és a környék modernizációjára.

Kulcsszavak: századfordulós építészet, szecesszió, magyaros stílus, urbanizáció, modernizáció

Keywords: Belle Époque architecture, Art Nouveau, “Hungarian” national style, urbanization, modernization

Az egykori Kör utca: utcanév és utcakép változásai

A mai Cuza Vodă utca déli része (hozzávetőleg a Liviu Rebreanu és a Libertății utcák által határolt szakasz) 1862-ben Dinnyeföld elnevezéssel szerepel a forrásokban, északi része (a mai Szabadság utca és a Mátyás király tér közötti szakasz) pedig Serház és Serfőző utcaként. 1887-ben a Dinnyeföld és a Serház utcákat összevonták, és az így létrejött, egybefüggő utca a Kör nevet kapta. 1910-ben a Kör utcát felosztották és átnevezték: déli szakasza (korábbi Dinnyeföld) a IV. Béla király útja lett, az északi pedig (korábbi Serház) a Lajos király útja. Az első világháború után a két utcát ismét összevonták, és a második bécsi döntést követő éveket leszámítva 1920-tól napjainkig Alexandru Ioan Cuza nevét viseli.³

Vallányi Pompéry Elemér budapesti mérnök 1896–1899 között készített kataszteri felmérése alapján a századfordulós Kör utcára a viszonylag egységes, szalagtelkes kiosztás volt jellemző. A telkek utcára néző részében álltak az utcavonalas beépítésű lakóházak, mögöttük az udvar és a gazdasági épületek, ezeket pedig hosszan elnyúló kert (veteményes, gyümölcsös) vagy szántóföld követte.⁴ Ebben az időszakban – a városi tanácshoz benyújtott építési engedély iránti kérelmek alapján – kizárólag földszintes, jellemzően két- vagy háromszobás, zsindefedeles, udvari árnyékszékkel ellátott lakóházak épültek az utcában. A zsindefedél kijavításának engedélyezésére vonatkozó kérelmek gyakorisága alapján arra következtethetünk, hogy a már álló lakóházak többsége is zsindefedeles volt. Hasonlóan sok esetben találunk új gazdasági épületek emelésére vagy a már meglévők (szénacsúrok, istállók, szekérszínek, faskamrák, gabonátárolók, pajták stb.) javítására vonatkozó kérelmet.

A Kör utca rurális jellegű lakóházainak tervezői és kivitelezői általában szerényebb helyi mesterek voltak. Jellemző példája ezeknek ifj. Papolczi István 1900-ban, Antalffy János „kőműves mester” terve alapján épített, mára elbontott háza (1. kép).⁵ Papolczi az 1912-es marosvásárhelyi lakcímjegy-

¹ A tanulmány a Marosvásárhely Műemléki Topográfiaja projekt keretében folytatott kutatások eredményeit összegzi.

² A szecessziós kifejezés a nyugat-európai stílusirányzatokhoz kapcsolható formanyelv alkalmazására, míg a magyaros a nemzeti formanyelv és Lechner Ödön hatására, illetve a stilizált népművészeti előképekre visszavezethető díszítésre vonatkozik. Vö. ROZSNYAI 2015, 14–15.

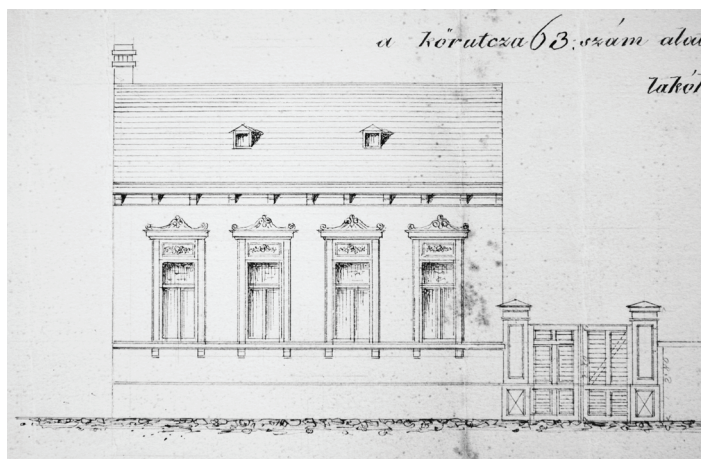
³ PÁL-ANTAL 1997, 93.

⁴ BELTERÜLET B4, B5.

⁵ TANÁCSI IRATOK, 1602/1900.

1. Papolczi István házának főhomlokzati terve, 1900 /
The main façade plan of István Papolczi's house, 1900
(SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 1602/1900)

2. Marosi Ödön elbontott házának főhomlokzati
terve, 1902 / The main façade plan of Ödön Marosi's
demolished house, 1902 (SJAN Mureş, Consiliul oraşului,
4250/1902)

Az első újszerű, szecessziós és magyaros stílusú épületekkel egy időben, a 20. század elején továbbra is számos historizáló házat emeltek a Kör utcában. Példaként említhetjük Felméri Frigyes 1906-ban és Szabó József 1912-ben épült lakóházát. Felméri Frigyes bórdíszmű, bőrdísz-, nyereg- és szíjgyártó iparos 1906 februárjában fordult a városi tanácshoz a „puszta telkén” tervezett építkezés engedélyezése ügyében.¹⁰ Az 1906 őszére elkészült, öt szobából, két konyhából és két kamrából álló ház nem rendelkezett fürdőszobával, a két árnyékszék a fűtőkamrák mellett helyezték el. A műformáitól mára teljesen megfosztott lakóház terveit Bustya Lajos helyi vállalkozó készítette. Az engedélyezési dokumentációban két homlokzatrajz is fennmaradt. Az első, 1906. február 20-án készült terv egy öttengelyes, rendkívül díszes, már-már túlszűfolt ornamentikájú homlokzatot ábrázol (3. kép). A gazdagon tagolt keretezésű, egyenes záródású ablakok szemöldökmezőjét szatírmaszkok díszítik. A kapu szemöldökmezőjében hasonló, ám nagyobb méretű szatírmaszok látható. A második, február 25-én készült terv homlokzatának tengelykiosztása az elsővel azonos, csupán az ornamentika eltérő (4. kép). Az egyenes záródású ablakok köténye füzérdíszes, könyöklőpárkányuk profilozott. A keret-

zékben földművesként szerepelt.⁶ Az utcavonalas beépítésben álló, földszintes, szoba-konyhás, zsindefedeles lakóház egyszerű, háromtengelyes historizáló homlokzattal készült. A homlokzat lábazatát az első tengelyben bejárati ajtó szakította meg, mozgatható szárnyal és felülvilágítóval ellátott, egyenes záródású ajtaját félpálcátagos vakolatkeret díszítette. A profilozott szemöldökpárkányt két konzol tartotta. Az övpárkány a két egyenes záródású ablak könyöklőpárkányát is helyettesítette, vakolatból kialakított keretezése megegyezett a kapuéval.

A 19. század végén azonban már épültek a környék polgárisodását jelző házak is. Példaként említhető Marosi Ödön Kör utca 63. szám alatti,⁷ mára elbontott lakóháza,⁸ melynek terveit Jelinek Antal nyugalmazott városi mérnök készítette, 1902 márciusában (2. kép).⁹ Az L alaprajzú, három szobából, konyhából és kamrából álló lakóház nem rendelkezett fürdőszobával, az árnyékszék a telek végében helyezkedett el. A historizáló, négytengelyes homlokzat kialakítása visszafogott volt, ám ornamentikájának kivitelezése igényes. A könyöklőpárkányokat is helyettesítő profilozott, összefüggő övpárkányról indultak az egyenes záródású ablakok keretszárai, melyek szemöldökmezője a terveken elnagyolt díszítést kapott. A szemöldökpárkányt két voluta közé fogott palmetta díszítette. A homlokzatot kettős koronázópárkány zárta le, melyet volutás konzolok tartottak.

⁶ NAPTÁR 1912, 76.

⁷ BARABÁS 2016, 244. Ma Cuza Vodă utca 28.

⁸ A Google Utcakép alapján a lakóházat 2012 után bontották le, helyén 2014-ben már állt az emeletes épület.

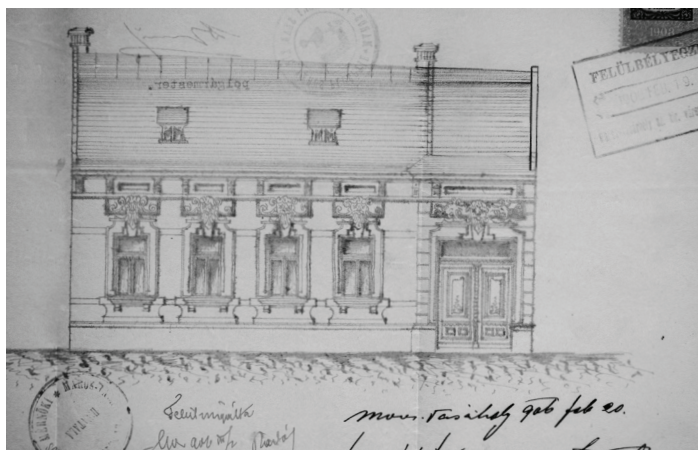
⁹ Marosi Ödön saját kezűleg írt építési engedély iránti kérelme alapján Soós Pál vállalta a kivitelezést, mely 1902 nyarán már folyamatban volt. Az építkezés befejezésének időpontja nem ismert. TANÁCSI IRATOK, 4250/1902.

¹⁰ TANÁCSI IRATOK, 1548/1906.

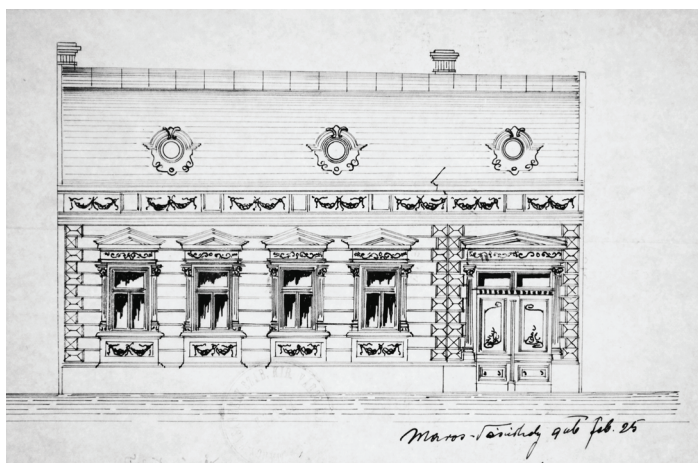
szárazakat lábazattal, kannelúras törzzsel és volutás fejezettel alakított pilaszterek alkotják. Az ablakokat háromszögű oromzatok zárják. Az ötödik tengelyben nyíló kapu keretezése az ablakokéval azonos. Bár Radó Sándor városi mérnök mindkét tervet felülvizsgálta, a városi tanács csak az első tervet tárgyalta és hagyta jóvá. De bizonyára a második terv alapján kiviteleztek a homlokzatot, mivel az építkezési bizottság helyszíni szemlélén felvett jegyzőkönyvben a következő feltétel szerepel: „Utczai homlokzatul a benyújtott módosított terv fogadtatik el.”

Szabó József marosvásárhelyi kerekes 1912. március 5-én fordult a városi tanácshoz a IV. Béla király útja 22. szám alatti telkén tervezett építkezés – egy lakóház, valamint egy kerekes- és egy kovácsműhely – engedélyezése ügyében.¹¹ A két szobából, egy konyhából és kamrából álló lakóház tervlapját – mely az alap-, metszet- és homlokzatrajzot ábrázolja, illetve a kovács- és a kerekesműhely alaprajzát – Kuszka József helyi „kőműves mester” szignálta. A kivitelezés során, eltérve a városi tanács által jóváhagyott homlokzatrajzától, díszesebb ornamentikát alkalmaztak. A klinkertéglával burkolt, kéttengelyes homlokzat a 2002-es felújítás ellenére is őrzi fő elemeiben eredeti tömegét és ornamentikáját. Két egyenes záródású ablakának kerete kettős tagolású: a széles, vakolt keretszárazakat egy-egy, széleiben ívesen leszelt, mélyített tükör díszíti, közvetlenül a nyílást pedig vékony félpálcátágok keretezik. A csigamotívumos konzolok által hordott szemöldökpárkányokon sarokakrotérionok fogják közre a szembeforduló volutákra állított kagylódíszeket. A szemöldökmezőket vízszintes sávokkal összekötött korongok díszítik. Fennebb lemeztagokból álló párkány határolja a klinkertéglával burkolt felületet, amit egy széles, simára vakolt szakasz, majd egy újabb keskeny párkány követ. Zárópárkány nincs, a csigavonalas, akantuszlevéllel felfuttatott és rozettával díszített, igényes kivitelű konzolsor közvetlenül az ereszt támasztja alá.

A Kör utca városiasodásának következő állomását az egykori Bíró-féle gyümölcsöskert parcelálása jelentette. A Pompéry-féle 1896–1898-as kataszteri felmérés és a hozzá tartozó törzskönyv a mai Cuza Vodă, Plevna, Tudor Vladimirescu és Iuliu Maniu utcák által határolt területen gyümölcsöskertet jelöl.¹² A 840-es helyrajzi szám alatti nagy méretű, 21 252 négyszögölnyi (hőzavetőleg 7.6 hektár) telek tulajdonosa Bíró Ferenc volt, akinek lakóháza a szomszédos telken (838 hrsz.) állt, 108 négyszögölnyi kerttel (839 hrsz.). Bíró Ferenc örökösei – dr. Bíró Aladár ügyvéd, Bíró Ármin postatiszt és Bíró Ákos – 1910 decemberében kérvényezték a Mészáros Antal városi mérnök által kidolgozott telekfelosztási terv jóváhagyását a városi tanácsnál. A gyümölcsöskert és a Poklos patak túlsópartján fekvő területek parcellázásának célja új házhelyek kialakítása és eladása volt. A jelen tanulmányban tárgyalt lakóházak fele az egykori gyümölcsöskert helyén áll.

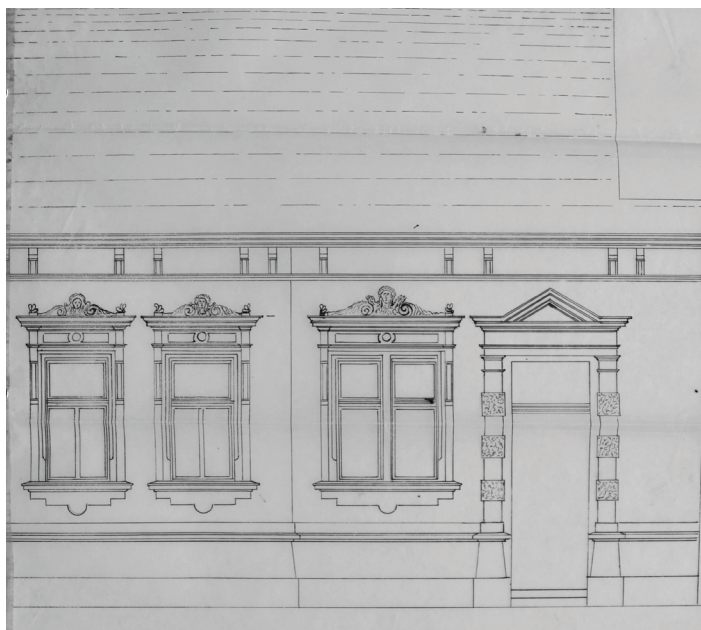
3. Felméri Frigyes házának első főhomlokzati terve, 1906 / The first main façade plan of Frigyes Felméri's house, 1906 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 1548/1906)

4. Felméri Frigyes házának második főhomlokzati terve, 1906 / The second main façade plan of Frigyes Felméri's house, 1906 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 1548/1906)

¹¹ TANÁCSI IRATOK, 2404/1912.

¹² BELTERÜLET B5, TÖRZSKÖNYV 1898.

5. Pünkösti Ferenc házának főhomlokzati terve, 1906 /
The main façade plan of Ferenc Pünkösti's house, 1906
(SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 513/1906)

Pünkösti Ferenc háza (Cuza Vodă 59.)

Pünkösti (más forrásokban Pünkösdi¹³) Ferenc marosvásárhelyi kőművesmester 1906. január 16-án fordult a városi tanácshoz a Kör utca 40. szám alatti telkén tervezett építkezés – egy földszintes, részben alapincézett, téglafalú és cserépfedelű új lakóház felépítése, valamint a kocsibehajtó áthelyezése a telek Külső Tábor utcai oldalára – engedélyezésének ügyében.¹⁴ Az építkezési bizottság kötelező helyszíni szemléje nyomán a városi tanács február 16-án megtagadta az engedély kibocsátását, a következő indokokra hivatkozva: a szerkezeti falak méretei, az „egyesített” fedélszék és födém szerkezet, az utcai traktus metszetrajzának hiánya, a „nem megfelelő homlokzat”, valamint Kiss József szomszéd (Kör utca 38.) tiltakozása a tervezett ház közelsége miatt. Bár a „nem megfelelő homlokzat” terve nem maradt fenn, a jegyzőkönyv hátoldalára felmásolták a városi tanács ülésén

elhangzott indoklás kivonatát, melyből kiderül, hogy a tervezett városháza közelségére hivatkozva utasították el a Pünkösti által benyújtott tervet, és írták elő egy „díszesebb” homlokzat kialakítását: „Azon kívül tekintve, hogy az új tanácsház jövő évben való felépítésével a Kör utca ezen része a városnak egyik legfontosabb helye lesz, az ép. szab. rend. 29 §. alapján csakis díszes a környezetnek megfelelő homlokzat engedélyezhető.” A városvezetés tehát – az érvényben lévő építési szabályrendelet alkalmazása mellett – számolt az épülő városházával és az ebből fakadó reprezentációs igényekkel. Hasonlóan jártak el néhány évvel később a környék fejlődésére és városrendezési szempontokra hivatkozva. A városi tanács visszautasította Major Sándor ácsmester 1911. március 1-jén kelt kérvényét, hogy a már említett Kiss József (Pünkösti szomszédja) telkén fafeldolgozó üzemet létesíthessen. Az indoklás a következő volt: „városrendezési szempontból nem tartotta megengedhetőnek [a városi tanács – sz. m.], hogy az óriási anyagi áldozatok árán épített díszes városházával átellenben az egész környék fejlődését veszélyeztető ács és tűzifa telep létesíttessék.”¹⁵

Pünkösti 1906. február 25-én kelt kérvényében – melyhez három tervrajzot, azaz egy helyszínrajzot, egy kiegészített alap- és metszetrajzot, valamint egy új homlokzatrajzot csatolt – igényelte ismét az építkezési engedélyt. A tanács február 27-én kibocsátotta azt, a következő feltételek teljesítésére kötelezve az építetető: a szerkezeti falaknak az előírt vastagsággal történő felépítése, hófogórács alkalmazása, a padlószint megemelése, illetve a kijelölt utcavonal betartása. Az elkészült lakóház használatbavételi engedélyét a tulajdonos 1906. augusztus 8-án kérvényezte, és augusztus 10-én kapta meg.

A második építési engedély iránti kérelemhez csatolt helyszínrajzon szerepel az 1896–1898-as, Pompéry-féle kataszteri felmérésen is megjelenő három kisebb udvari épület és az utcavonalas sarokház. A helyszínrajz szerint a három kisebb épület közül az első funkciója konyha volt, míg a másodiké kamra, közéjük pedig egy kétfülkés árnyékszék ékelődött. A harmadik egység a telek végében – felirata alapján – eredetileg istálló volt, ám kamrává alakították át. A telek észak-keleti sarkán elhelyezkedő lakóház három szobából állt.

A kérvényhez csatolt második tervrajz az utcavonalas beépítésű, mára elbontott sarokház és a tervezett új lakóház alaprajzát és metszetét ábrázolja. A tervek alapján a régi ház mindössze kisebb átalakításokat hajtott volna végre az építetető: az utolsó, udvarra néző szobát egy válaszfal osztja

¹³ NAPTÁR 1912, 78.

¹⁴ TANÁCSI IRATOK, 513/1906.

¹⁵ RENDŐRSÉG IRATAI, 21. cs. (1913) 29.

ketté, hogy egyik felében konyhát alakíthassanak ki. A telek északi oldalának egy részét a város kisajátította, valószínűleg közterület-rendezési céllal, az egykori lakóház helyén ma a járda húzódik. A telek délnyugati részére tervezett, utcavonalas beépítésű, L alaprajzú, új lakóház összesen tizenegy helyiséget foglal magába az alaprajz szerint: egy fedett, udvarra néző teraszt, négy lakószobát, egy konyhát, egy kamrát, egy fűskamrát, két árnyékszéket és egy ismeretlen funkciójú helyiséget. Két lakószoba ablakai néznek az utcára, az összes többi helyisége pedig a belső udvarra, illetve a zárt teraszra.

A kérvényhez csatolt harmadik terv egy négytengelyes, historizáló homlokzatot ábrázol (5. kép). Hangsúlyos lábazatát tagolt párkány zárja le. Az első-második tengely azonos kialakítású ablakainak tagolt szemöldökpárkányát a sarkokon egy-egy akrotérion határolja, középtengelyét pedig két voluta közé ékelt női büszt díszíti. A harmadik tengely kettős ablaka csupán méretében tér el az előző kettőtől. A negyedik tengelyben nyíló kapu keretszárait alkotó két pilaszter törzse rusztikázott, szemöldökpárkányát timpanon zárja le. A frízt párban álló, volutás konzolok tagolják. Bár a városi tanács jóváhagyta a historizáló homlokzatot, valószínű, hogy a kivitelezés során tértek el a tervtől, és új tengelykiosztást, illetve díszítést alkalmaztak. A korszakban egyáltalán nem szokatlan jelenség a már jóváhagyott tervektől való eltérés. Példaként említhető Marosi Ödön egykori Hajós utcai,¹⁶ Jelinek Antal városi mérnök által 1894-ben tervezett lakóháza: a homlokzat tengelykiosztása megfelel a tervben foglaltaknak, az ornamentika azonban eltér.¹⁷ Nem valószínű, hogy egy későbbi időpontban eszközölt átalakítás eredménye lenne a máig fennmaradt homlokzat.

A bemutatott terveken nem szerepel a tervező vagy a kivitelért felelős vállalkozó aláírása, szignója. A helyszínrajzon, terveken megjelenő feliratok és az építési engedély iránti kérelem kézírása megegyezik, valószínű tehát, hogy a terveket maga az építtető, Pünkösti Ferenc kőművesmester készítette.

Az utcavonalas, zárt sorú beépítésben álló sarokházat földszintes lakóházak határolják. A háromtengelyes főhomlokzaton párkánnyal lezárt lábazat fut végig. A homlokzatsíkból enyhén kiemelkedő első két tengely egyenes záródású, azonos kialakítású ablakainak plasztikus keretét növényi és virágornamensek alkotják. A három indából álló, mákgubóval, levelekkel és margarétákkal díszített keretszárak gyökérzetből indulnak. A keretszárak a szemöldökmezőben fészekké fonódnak össze, melyben egy naturalisztikusan megformált galambpár látható, egy korong előtt (6. kép). A harmadik tengelyben lévő kettős ablak keretének díszítése ezzel egyező. A homlokzatot lezáró frízt kannelúrázott felületű, virágdíszes konzolok és a padlás fektetett téglalap alakú, szalagdíszes keretű szellőzőablakai tagolják.

6. Galambpár Pünkösti házának főhomlokzatáról / A pair of doves from the main façade of Pünkösti's house

Marosi Ödön házai (Cuza Vodă 34. és 36.)

Marosi Ödön a századfordulón Marosvásárhely legtehetősebb polgárainak egyike volt, számos ingatlannal rendelkezett városszerte. 1886-ban alapította kereskedőcégét,¹⁸ 1887-ben a Zacherlin rovarirtószer egyik marosvásárhelyi forgalmazója a sajtóhirdetések szerint.¹⁹ 1889-ben már a Berger, Volk és Társa által gyártott konyak egyik forgalmazója volt,²⁰ 1890-ben pedig a monarchia

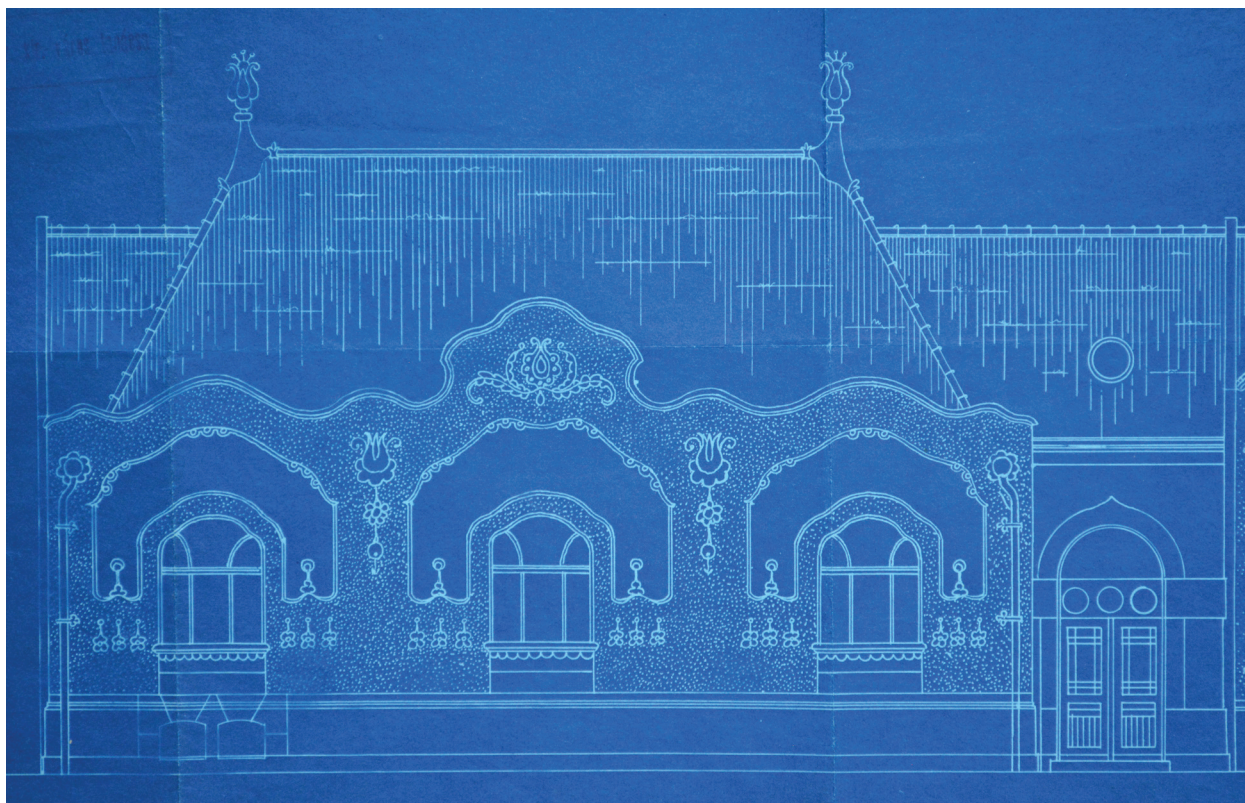
¹⁶ Ma Horea utca 43.

¹⁷ BARABÁS 2016, 244.

¹⁸ *Központi Értesítő* 11. 98. (1886. december 2.) 713.

¹⁹ *Kolozsvár* 1. 202. (1887. augusztus 30.)

²⁰ *Kolozsvár* 3. 71. (1889. március 23.)

7. Marosi Ödön Cuza Vodă 34. sz. alatti házának főhomlokzati terve, 1906 / The main façade plan of Ödön Marosi's house from 34 Cuza Vodă Street, 1906 (SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 3722/1907)

fontosabb városaiban lerakattal rendelkező Salignac vállalat konyakjának kizárólagos marosvásárhelyi importőre.²¹ 1899-ben a borellenőrző bizottság tagjává választották, a tagsági listán birtokosként szerepel.²² 1904-ben a városi közigazgatási bizottság közgazdasági előadójává nevezték ki, a beiktatásáról szóló hivatalos tudósításban nagybirtokosként említik,²³ tisztségét 1912-ig viselte.²⁴ Az 1896–1916 közötti időszakban megszakítások nélkül szerepelt a marosvásárhelyi virilisek listáján.²⁵ 1888 októberében vette feleségül Wagner Hermint.²⁶ 1889-ben csatlakozott a kiterjedt tagsággal rendelkező, budapesti székhelyű Természettudományi Társulathoz.²⁷ 1892-ben neve bekerült az Aranykönyvbe, adakozóként a Székelyudvarhelyen építendő unitárius templom számára.²⁸ Ugyanebben az évben a Marosvásárhelyi Kereskedő Ifjúsági Kört is támogatta 1 forinttal.²⁹ 1895-ben a Borszáken felépítendő új református templom adománygyűjtő bizottságának volt tagja.³⁰

1898-ban a Kör utca Tábor és Baross Gábor utcák által határolt szakaszán lévő telkek tulajdonosa – két kivétellel – Marosi Ödön volt. Az utcaszakasz alsó végén elhelyezkedő, 59. szám alatti ház (hrsz. 669) Ferenczi Lajosé volt, a szomszédos 61. szám alatti ház (hrsz. 668) pedig Fischer Mártonné Újhelyi Polixénáé. Marosi tulajdonában volt tehát a 63. (hrsz. 667), 65. (hrsz. 666), 67. (hrsz. 665), 69. (hrsz. 664), 71. (hrsz. 663) és 73. (hrsz. 662) szám alatti ház, továbbá a Kör és a Baross Gábor utca sarkán lévő, 1894-ben épült lakóház. 1911-ben is Marosi Ödöné volt a házsor, 1919-ben azonban csak feleségét tüntették fel tulajdonosként.

²¹ *Ellenzék* 11. 268. (1890. november 22.)

²² *Borászati Lapok* 31. 20. (1899. május 14.) 434.

²³ *Budapesti Közlöny* 38. 55. (1904. március 8.) 1.

²⁴ *Magyarország tiszti cím- és névtára* 31. (1912) 362.

²⁵ LÁSZLÓ 2010, 33.

²⁶ *Fővárosi Lapok* 25. 288. (1888. október 18.) 2118.

²⁷ *Természettudományi Közlöny* 21. 237. (1889. május 1.) 232.

²⁸ *Keresztény Magvető* 27. 5. (1892) 308.

²⁹ *Budapesti Hírlap* 12. 74. (1892. március 14.) 4.

³⁰ A védnökök között szerepelt Szász Domokos református püspök, illetve a báró Kemény és a gróf Bethlen család több tagja is. KOLOZSVÁR 9. 178. (1895. augusztus 6.)

8. Csatornaüst Marosi Cuza Vodă 34. sz. alatti házának főhomlokzatán / Detail of the main façade from Marosi's house, 34 Cuza Vodă Street

9. Ornament Marosi Cuza Vodă 34. sz. alatti házának főhomlokzatáról / Detail of the main façade from Marosi's house, 34 Cuza Vodă Street

Marosi 1906. július 1-jén fordult a városi tanácshoz a Kör utcai telkén tervezett építkezés – két földszintes, részben alapincézett, téglafalú és cserépfedelű, lakóház – engedélyezésének ügyében.³¹ Az építtető által írt kérvényen egy utólagos megjegyzés a lebontandó épületek tervét említi, ez azonban nem található az engedélyezési dokumentációban. Valószínűleg azokat az épületeket bontották le, melyek az 1896–98-as kataszteri felmérés térképén szerepelnek.³²

Az építkezési bizottság helyszíni szemlét követően a városi tanács kibocsátotta az építkezési engedélyt, a kiszállás alkalmával felvett jegyzőkönyvben felsorolt feltételek teljesítésére kötelezve az építtetőt. A feltételek az érvényben lévő szabályrendeletek alkalmazására vonatkoztak (falvastagság, árnyékszék és pöcegödör elhelyezése, kijelölt utcavonal betartása), illetve a két lakóház közé tervezett közös válaszfal helyett két, egyenként 45 cm vastagságú fal építésére. Az 1907 tavaszára elkészült lakóház használatbavételét a városi tanács 1907. április 30-án kelt határozatával engedélyezte.

A kérvényhez csatolt terveket, melyek kivitelezését a városi tanács 1906. július 25-én tartott ülésén engedélyezte, Keleti Béla szignálta. A tervlapon a két U alaprajzú lakóház kiosztása és közlekedési rendszere csaknem teljesen azonos, mindössze csekély méretkülönbséggel számolhatunk a 36. szám alatti lakóház néhány helyisége esetében. A kamra és a fürdőszoba kisebb alapterülete és nem teljesen szabályos alaprajza a telek szabálytalanságával magyarázható. Mindkét lakóház esetében egy utcáról nyíló, lépcsős folyosó vezet az előcsarnokba. Az előcsarnokból nyílik az illemhely, a konyha (melyhez kamra tartozott), a belső udvar és az előszoba, míg az előszobából a szalon és az ebédlő. Az ebédlőből egyaránt megközelíthető a nappali és a hálószoba. A hálószobából nyíló fürdőszoba szellőzőablaka a szomszédos, Marosi-féle lakóház (Cuza Vodă 36.) légaknájára néz.

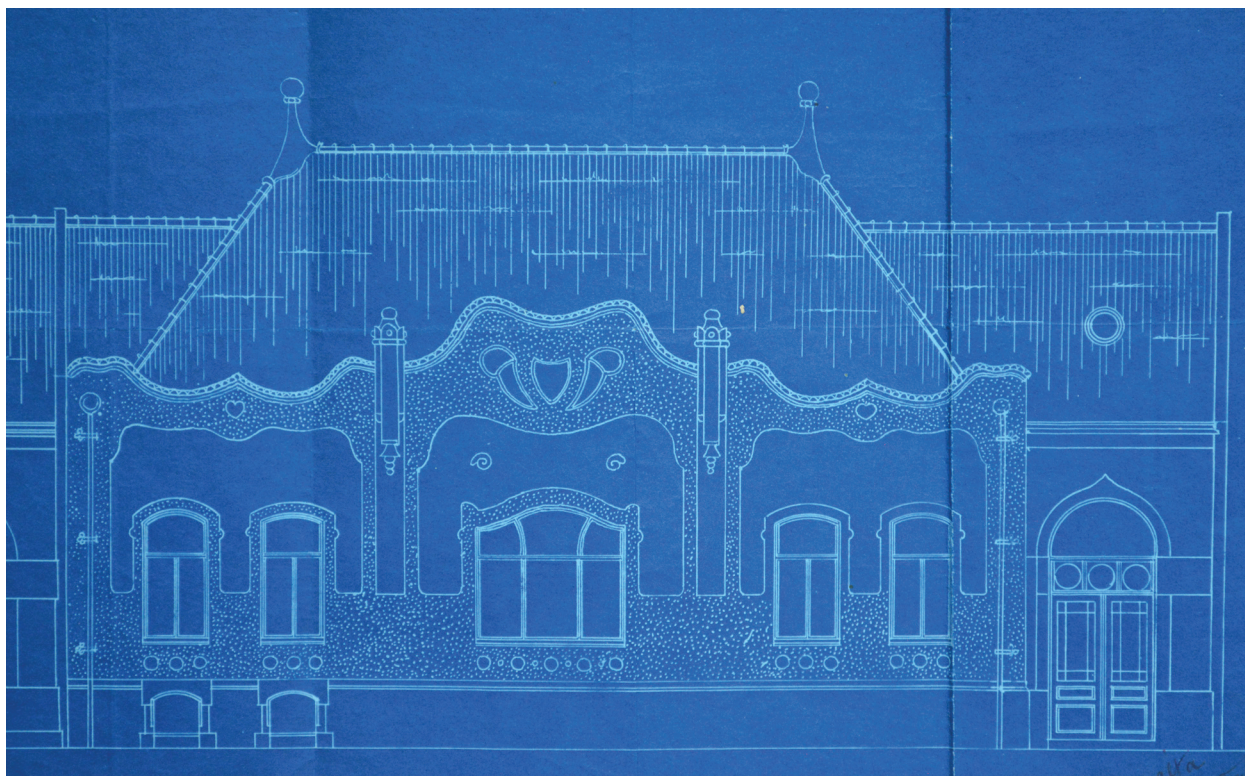
Az első lakóház³³ homlokzatraja (7. kép) és a homlokzat mai állapota között csupán kisebb eltérések figyelhetők meg, ami a kivitelezés során bekövetkezett változtatásokkal, illetve a későbbi felújítások alatt történt beavatkozással magyarázható. A terven a simára vakolt lábazatot párkány zárja le, és balról az első ablak tengelyében két pinceablak helyezkedik el. Az ablakok könyöklőpárkányának magasságában, az ívmező mindkét szára alatt három-három domború virágornamentum található. A félköríves lezárású kapu kerete számrhátíves. A homlokzatzsízítés hangsúlyos eleme a kőporos és simára vakolt felületek váltakozása, a népművészetből kölcsönzött virágornamentumok alkalmazása, illetve a homlokzaton végigfutó hullámmoromzat. A tetőgerinc két végén látható ornamentum szintén népművészeti előképekre vezethető vissza, hasonlóan a homlokzat díszítésének többi eleméhez.

Napjainkban a négytengelyes főhomlokzaton profilozott párkánnyal lezárt, újabban díszkövel burkolt lábazat fut végig. A lábazatot az első tengelyben az ablak bal oldalán néhány éve vágott ajtó, továbbá egy eredeti pinceablak töri meg. A három széles, hullámos lezárású ablak könyöklőpárkánya alatt hullámsoros szegély húzódik. Az ablakok felett hullámos szegélyű, vakolatba mélyített, széles sávok tagolják a felületet, melyek szárai lenyúlnak az ablakok felének magasságáig, alsó szegélyükön

³¹ TANÁCSI IRATOK, 3722/1907.

³² MAN 2009, 417.

³³ Egykor Kör utca 67, ma Cuza Vodă utca 34. szám.

10. Marosi Ödön Cuza Vodă 36. sz. alatti házának főhomlokzati terve, 1906 / The main façade plan of Ödön Marosi's house from 36 Cuza Vodă Street, 1906 (SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 3722/1907)

egy-egy népies motívumot ábrázoló, domború stukkóbetét helyezkedik el. Az ablakközök felső részét egy-egy részletgazdag, stilizált népies virágmotívum díszíti. A homlokzat két szélén lévő csatornaüstöket is stilizált, népies ornamensek keretezik (8. kép). A második tengely hullámoremzatát szintén egy részletgazdag, stilizált népies virágmotívum díszíti. A profilozott alsó elemből és gazdagon redőzött szalagdíszből képzett koronázópárkány követi az ereszvonál fölé magasodó oromzat hullámvonalát (9. kép).

A második lakóház³⁴ homlokzatának terve (10. kép) és mai állapota között is kisebb eltérések figyelhetők meg, ahogyan az előző esetében is. A terv hattengelyes homlokzatán simára vakolt, tagolt párkánnyal lezárt lábazat fut végig, melyet egy-egy pinceablak tagol az első két tengelyben. A vakolatdíszítés hangsúlyos eleme a kőporos és simára vakolt felületek váltakozása. Az ablakkötényekben korongok mélyednek a kőporos vakolatba. Az első két tengely szegmensíves záródású ablakainak ívét a kőporos vakolatréteg is követi. A harmadik tengely széles ablaka hullámíves záródású. A negyedik-ötödik tengely ablakainak kialakítása megegyezik az első két tengelyben lévőkével. A hatodik tengelyben nyíló bejárat kerete keleties jellegű számrhátívben záródik. A teljes homlokzaton végigfutó hullámoremzat három szakaszra tagolt. Az első és a harmadik szakaszt szív-motívum díszíti, mely egy számrhátív-szerű kiszögellés alatt helyezkedik el. A második szakaszt – melyet háromosztatú, ovális padlásszellőző tagol – egy-egy falsávról indított, nyolcszögű, zömök törzsön nyugvó, geometrizáló oromdíz fogja közre. A bejárat tengelyében kör alakú padlásablak töri át a fedélszéket. A tetőgerinc két végén egy-egy gömbben végződő csúcsdíz található.

Ma a harmadik tengely hullámíves lezárású ablakának kötényét a vakolatba mélyített kisebb és nagyobb korongok váltakozó sora, a vakolatkeretet két oldalán egy-egy csigamotívum díszíti. A hatodik tengelyben elhelyezkedő, félköríves lezárású bejáratú ajtó faszerkezete eredeti: a két mozgatható szárnyat egy-egy faragott keretbe foglalt szív díszíti, áttört felső részét pedig hullámos-virágdíszes vasrács. A rögzített felülvilágítót három kör töri át. Hasonlóan a 34. szám alatti Marosi-házhoz, a homlokzatot tagoló hullámos szegélyű falsávok szárai lenyúlnak az ablakok magasságának feléig. A homlokzat ablakokkal tagolt szakaszát közrefogó csatornaüstök virágdíszes kialakításúak. Az első-második, valamint a negyedik-ötödik tengely ablakközeinek magasságában a hullámos fémlamezzel díszített oromzat függönyív-szerűen kicsúcsosodik. A hullámoremzatot egy-egy falsávról induló és

³⁴ Egykor Kör utca 69, ma Cuza Vodă 36. szám.

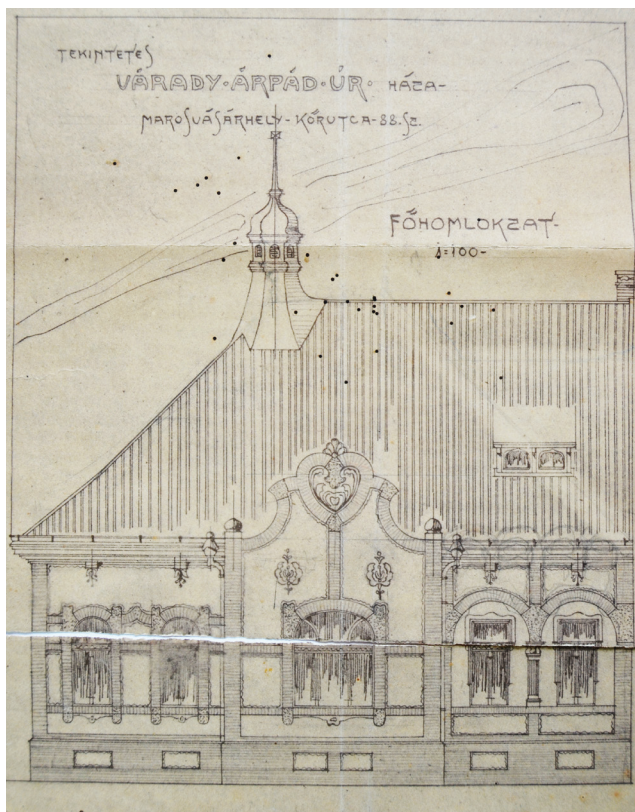
a koronázópárkányon túlemelkedő csúcsdíz keretezi. Az orommezőt áttörő, hullámos, stilizált szívmotívum alakú nyílásnak mára csak a pusztuló faszerkezete maradt fenn.

A Várady-villa (Cuza Vodă 97.)

Várady Árpád építőmester saját tervezésű háza nem ismeretlen az irodalomban, a város épített örökségét tárgyaló szerzők, téves keltezéssel ugyan, de megemlítik.³⁵ Építéstörténetének módszeres feltárására azonban mindeddig nem került sor. A levéltári források szerint Várady Árpád 1907. július 23-án fordult a városi tanácshoz a Kör utca 84. szám alatti telken tervezett építkezés – egy földszintes, részben alapincézett, téglafalú és cserépfedelű lakóház – engedélyezése ügyében.³⁶ Az építkezési bizottság augusztus 5-én megtartotta kötelező helyszíni szemlét, a kiszállás során felvett jegyzőkönyv szerint Várady Márton (a telek tulajdonosa, az építőmester édesapja) képviselte az építetőt, a kivitelezést felügyelő szakértőként pedig magát Várady Árpádot tüntették fel. A bizottság az építési engedély kibocsátásának feltételeként egy „vasrácsos kerítés” emelését szabta meg, illetve az építendő kerítés terveinek benyújtását a városi tanácshoz véleményezés végett. A dokumentáció nem tartalmazza ezt a kerítéstervet, elképzelhető tehát, hogy Várady csak később teljesítette a feltételt. A használatbavételi engedélyt a tulajdonos 1908. augusztus 17-én kérvényezte, kérésének az augusztus 31-én kibocsátott engedéllyel tették eleget.

A kérvényhez csatolt terveket – a lakóház alap-, metszet- és homlokzatraja –, melyek kivitelezését a városi tanács 1907. augusztus 6-án tartott ülésén engedélyezte, Várady Árpád készítette. A modern, három traktusos alaprajzon egy udvar felé nyitott, lépcsős előtér vezet az előszobába. Az előszobából balra Várady irodája, jobbra a szalon, szemben a második traktus java részét elfoglaló ebédlő közelíthető meg (utóbbi kettő között ajtóval), melyből hátrafelé egy újabb szoba nyílik. Az ebédlőből megközelíthető a harmadik traktusban lévő hálószoba, a főhomlokzati teraszra – a tervlapon loggia – néző ablakokkal. A hálóból hátrafelé nyílik a fürdőszoba egyik ajtaja, míg a másik a hálószobát a konyhával összekötő, a tervlapon átjáróként jelölt folyosóról. Az átjáró ablaka a légaknára néz, akárcsak az innen nyíló mellékhelyiségé. Az udvarra néző konyhából nyílik a kamra, ahol a padlásra vezető lépcső is helyet kapott. A konyha második ajtaját a belső udvarra néző hátsó teraszon nyitotta meg a tervező. Utóbbi az irodából is megközelíthető. Az udvarról induló lejárattal kialakított alagsorban kapott helyet a mosókonyha, a faskamra, a zöldség-, illetve a borospince.

A lakóház homlokzatraja (11. kép) és a mai állapot (13. kép) között lényeges eltérések figyelhetők meg. Az elkészült homlokzat díszesebb a tervezettnél, a kivitelezés során bekövetkezett változtatásoknak köszönhetően. Bár egy archív felvétel csak a lakóház udvari homlokzatának déli szakaszát ábrázolja, a főhomlokzatról látszó apró részlet – az oromzat téglaszalagos pilasztere és fejezete – alátámasztja a feltevést, hogy a kivitelezés során bekövetkezett, nem pedig utólagos módosítással számolhatunk (12. kép). A terven a klinkertéglával burkolt lábazatot négy, az ablakok és az arkádívek tengelyében elhelyezett, fektetett téglalap alakú falmélyedés tagolja. A homlokzat öttenegyes, a középsőt kis kiülési rizalit foglalja magába. Az első két tengely ablaka félköríves záródású, keretezésük téglaszalagos. A rizalit háromosztatú, kosáríves záródású ablakának keretezése szintén

11. Várady Árpád házának főhomlokzati terve, 1907 / The main façade plan of Árpád Várady's house, 1907 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 7746/1908)

³⁵ SIPOS 1999, 168–169; KERESZTES 2000, 153; MAN 2009, 416.

³⁶ TANÁCSI IRATOK, 7746/1908.

12. Várady Árpád háza, 1910 k. /
Árpád Várady's house, c. 1910

téglasszalagos, akárcsak a tervlapon „loggia” felirattal szereplő erkély árkádjainak félkörívei. A hálószoba erkélyre néző két, egyenes záródású ablakát enyhén ívelt vakolatsáv keretezi. A rizalit ablakának keretszárai fölötti mezőt egy-egy népies virágornamens díszíti. A homlokzatot gazdagon tagolt párkány zárja le, a rizalit középtengelyét íves záródású, stilizált szívotívummal díszített oromzat koronázza. Az árkádok fölött nyíló páros padlásablak nyílásai számarhátíves záródásúak. A tetőgerinc sarkát hagymakupolás bádogtorony díszíti. A terven a homlokzat vakolatdíszítésében nem kapott kiemelt szerepet a kőporos és simára vakolt felületek váltakozása, a téglasszalagos díszítés a hangsúlyos.

Az előkertes beépítésben, szabadon álló lakóházat dél felől a szomszéd kert határolja, északon pedig tűzfalal néz a Richter Gedeon Gyógyszergyár udvara felé. Főhomlokzata keleti tájolású, nem párhuzamos az utcavonallal. Az előkert és az utcavonal közötti rácsos, kőburkolatos lábazaton álló, fém kaspóval díszített pillérek között korabeli vaskerítés húzódik. A lakóház öttengelyes főhomlokzatát téglasszalagos lábazat díszíti, melyet egy-egy téglasszalagos keretű vakablak tagol ten-

gelyenként. Az ablakok köténye követi a vakablakok keretének ívét, egy-egy félpálcataggal keretezett falmélyedést alkotva. A könyöklők magasságában téglasszalagos párkány fut végig a teljes homlokzaton. Az első és második tengely szegmensíves záródású ablakának keretét vékony, sima felületű vakolatsáv alkotja. A sima vakolatsávon kívül, vele párhuzamosan, egy vastagabb, keretszerű kőporos sáv húzódik. A kőporos sávot egy hullámos szegélyű, kis kiülésű, két-két apró gömbbel és egy stilizált virágornamenssel díszített vakolatsáv veszi körül. A harmadik tengely kosárisíves záródású ablakának kerete téglasszalagos, a fülek és a zárókő felülete azonban kőporos. Az övpárkány és a hullámos ablakosztó magasságában a vakolatba vésett kör- és szívotívumok láthatók. A két árkádot két féloszlop és egy oszlop – mindhárom kompozit fejezetű – tartja. A két félkörívet kőporos vakolatsáv szegélyezi

Míg a terven egyenes koronázópárkány fogja közre a rizalit hullámoromzatát, a kivitelezés során a koronázópárkányt két hullámoromzattal helyettesítették, melyeket stilizált, népies virágornamens díszít. A középső, legmagasabb oromzat egy téglasszalagos keretbe foglalt, népies szívornamensben végződik, melynek belsejébe az építészeti szimbolizáló eszközöket mintáztak. Az oromzatokat téglasszalagos, virágdíszes kockafejezettel lezárt pilaszterek határolják. A kosárisíves ablak és az első árkádív tengelye között padlásszellőző látható a tetőn.

Az udvarra néző, öttengelyes déli homlokzatot balról jobbra haladva egy szegmensíves lezárású ablak, egy utólag vágott ajtó, egy újabb ablak, az előtér hullámíves bejárata és egy falfülke tagolja. A hullámoromzatos nyílás – mely mögött a lakóház egykori főbejáratához vezető folyosó helyezkedik el – fölött stilizált, népies levélornamens található. A falfülkében Árpád fejedelem pajzsra emelését, azaz Árpád vezér fejedelemmé választását ábrázoló falkép látható (14. kép). A hatalakos kompozícióban öt vezér emeli a magasba a pajzsra ülő Árpádot. A vezérek alakján erőteljesen megkopott a festék, öltözőkük megfakult, a kontúrok azonban élesek. Árpád alakjának több részlete élénkebb, így még látható köntösének díszes szegélye, a vállán átvetetett kacagány, a melldísz, a bal karján viselt pajzs és kardot tartó, magasba emelt jobbja. A falkép hátterét stilizált, népies ornamensek és koncentrikus körökben kirakott mozaikimitáció alkotja. Alkotója ismeretlen és az udvari homlokzatot ábrázoló terv sem maradt fenn, így a történetének feltárásához szükséges források nem állnak rendelkezésre. Előképe azonban kétségtávan Kovács Mihály *Árpád pajzsra emelése* című, második világháború alatt elpusztult festménye. Kovács olajképének központi eleme – a fejedelem pajzsra emelésének hat alakkal ábrázolt mozzanata – hű másolatként köszön vissza a felképről: az egyik pajzsot tartó vitéz anatómiailag vitatható módon ábrázolt térde is azonos. Kérdéses, hogy közvetlenül a korszakban igen népszerűnek számító festményről másolták a falképet vagy a számos reprodukció egyikéről. Kovács olajképe Tárkányi Béla költő, későbbi egri kanonok megbízásából készült 1853-ban Egerben,³⁷ 1854 februárjában pedig szerepelt a Pesti Műegylet kiállításán. A Műegylet a kiállí-

³⁷ *Vasárnapi Ujság* 40. 8. (1893. február 19.) 130.

13. Várady Árpád háza / Árpád Várady's house

tás évében a festmény könyvmatos másolatát ajándékozta tagjainak, ami megalapozta a kép népszerűségét.³⁸ Példaként említhetünk egy 1855-re datálható óráképet (szignója: „Bauer 855”) és egy 1863-as tájképipát is.³⁹ Az olajkép 1883-ban Tárkányitól a Nemzeti Múzeum képcsarnokába került. Az 1892-ben elhunyt Kovács Mihályról és munkásságáról a *Vasárnapi Ujság* 1893 februárjában közölt rövid összefoglalót, melyet – a festő fényképe után készült metszeten kívül – csupán az Árpád pajzsra emelését ábrázoló festményről készült metszettel illusztráltak.⁴⁰ A kép népszerűségét jelzi, hogy az 1902-ben alakult Pusztaszeri Árpád Egyesület – mely fő célját egy Árpád-émléktemplom felépítésében határozta meg a pusztaszeri apátság romjai fölött – tagsági gyűjtőívét Kovács festménye után készült metszettel illusztrálták, nem pedig a 1897. május 21-én felavatott ópusztaszeri Árpád-émlékművel (Kallós Ede szobrász és Berczik építész alkotása), mely nem nyerte el a társaság tetszését.⁴¹ 1907 végén, a fejedelem halálának ezredik évfordulója alkalmából díszes emlékkötetet adott ki a Franklin Társulat Thaly Kálmán támogatásával és kezdeményezésére, melyet Csánki Dezső szerkesztett.⁴² A gazdagon illusztrált kötetben két képen is megjelenik a pajzsra emelés témája: egy Kovács Mihály festményéről készült metszeten és Löschinger Hugó akvarelljén, melynek előképe Kovács festményének központi, Árpádot ábrázoló csoportja volt, csupán apróbb változtatást eszközölt a kompozícióban.

A Kör utcai ház falképének létrejötte valószínűleg szoros összefüggésben áll az építtető és az Árpád fejedelem közötti névrokonsággal. Emellett a lakóház terveinek elkészülte egybeesett a fejedelem halálának millenniumával, melyről számos alkalommal megemlékeztek. A korabeli sajtó rendszeresen közölt a témához kapcsolódó, történelmi-ismeretterjesztő jellegű szövegeket. Május 5-én a Magyar Tudományos Akadémia „ünnepi díszüléssel” emlékezett meg a kerek évfordulóról Budapesten,⁴³ az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület pedig a kolozsvári városháza nagytermében tartott „ünnepi közgyűlést”.⁴⁴ A fejedelem sírjának helye és az óbudai pálos kolostor romjain tervezett

³⁸ MIKÓ–SINKÓ 2000, 553.

³⁹ MÉSZÁROS 2010, 111; MIKÓ –SINKÓ 2000, 547.

⁴⁰ *Vasárnapi Ujság* 40. 8. (1893. február 19.) 129.

⁴¹ KOVÁCS 2004.

⁴² CSÁNKI 1907.

⁴³ *Magyarország* 14. 108. (1907. május 7.) 19.

⁴⁴ *Ellenzék* 28. 103. (1907. május 6.)

14. Árpád fejedelmet ábrázoló falkép Várady házának udvari homlokzatán / Mural painting depicting Árpád's election as the leader of the Hungarian tribes on Várady's house

Árpád-émléktemplom gyakori téma volt a korabeli sajtóban vagy éppen az Országgyűlésben. Wekerle László (1840–1918) például *Nagy-ezerév Árpád fejedelem sírja felett (907–1907)* címmel, Thaly Kálmánnak ajánlva írt könyvet.⁴⁵ Bár az Országgyűlés az építkezés előkészítésére már 1907-ben külön összeget szavazott meg (Ferenc József koronázási jubileumához kapcsolódóan),⁴⁶ a Schulek Frigyes által jegyzett tervek végül csak 1912-re készültek el,⁴⁷ maga az épület azonban sosem.

Valószínűleg az sem a véletlen műve, hogy Schneider Iván (1872–1916), akivel Várady Árpád közösen indult a marosvásárhelyi városháza tervpályázatán, 1907-ben nyílt levéllel fordult *Az Újság* szerkesztőségéhez, mellyel a „jubiláris »Árpád-bélyegek«” kiadására vonatkozó ötletét próbálta népszerűsíteni. A postabélyegek kivitelezéséről és szerepéről a következőket fogalmazta meg: „Pályázatot sem kellene azokra hirdetni, hanem rövidesen megbízni egyes művészeinket, metszetkészítőinket azzal, hogy teszem az amerikai Kolumbusz-bélyegek mintájára a Feszty-körkép egyes gyönyörű részeit, az áldozatot, a vezérek csoportját stb. a különféle értékű bélyegek részére megrajzolják. Egyetlenegy hónap leforgása alatt az új bélyegek készen vannak hirdetni Árpád dicsőségét, a magyar kultúra régiségét és előrehaladottságát, művészeink tehetségét, nyomdáink magas tökélyét, – ha mást nem, hát azt, hogy vagyunk!”⁴⁸

Marosi Ödön háza (Cuza Vodă 30.)

A két szomszédos, magyaros lakóház kapcsán már említett Marosi Ödön 1910 márciusában fordult a városi tanácshoz a Kör utcában

tervezett újabb építkezése – egy földszintes, részben alapincézett, téglafalú és cserépfedelű lakóház – engedélyezésének ügyében,⁴⁹ melyre aztán március 22-én bocsátották ki az építkezési engedélyt. Az építkezési bizottság helyszíni szemléje alkalmával felvett jegyzőkönyvben Várady Árpád szerepel „bejelentett szakértőként”, tehát a kivitelezés lebonyolításáért felelős vállalkozóként. Az elkészült lakóház használatbavételének engedélyezését a tulajdonos 1910. szeptember 11-én kérvényezte, kérésének a városi tanács a november 11-én kibocsátott engedéllyel tett eleget.

A kérvényhez csatolt terveket – alaprajz, homlokzatrajz és keresztmetszet – Várady Árpád készítette. Az alaprajzi elrendezés több hasonlóságot mutat a 34. és 36. szám alatti szomszédos, Keleti Béla által tervezett lakóházakkal, ezek bizonyára előképül szolgáltak. A tervlapon az utcáról nyíló, lépcsős folyosó egy előszobába vezet. Innen nyílik az illemhely, a konyha (a konyhából a kamra), a belső udvar, valamint az ebédlő. Az ebédlő és az innen nyíló szalon az utcára néznek. A szalonból ajtó vezet az ablakával a belső udvarra néző hálószobába, melyből a fürdőszoba nyílik.

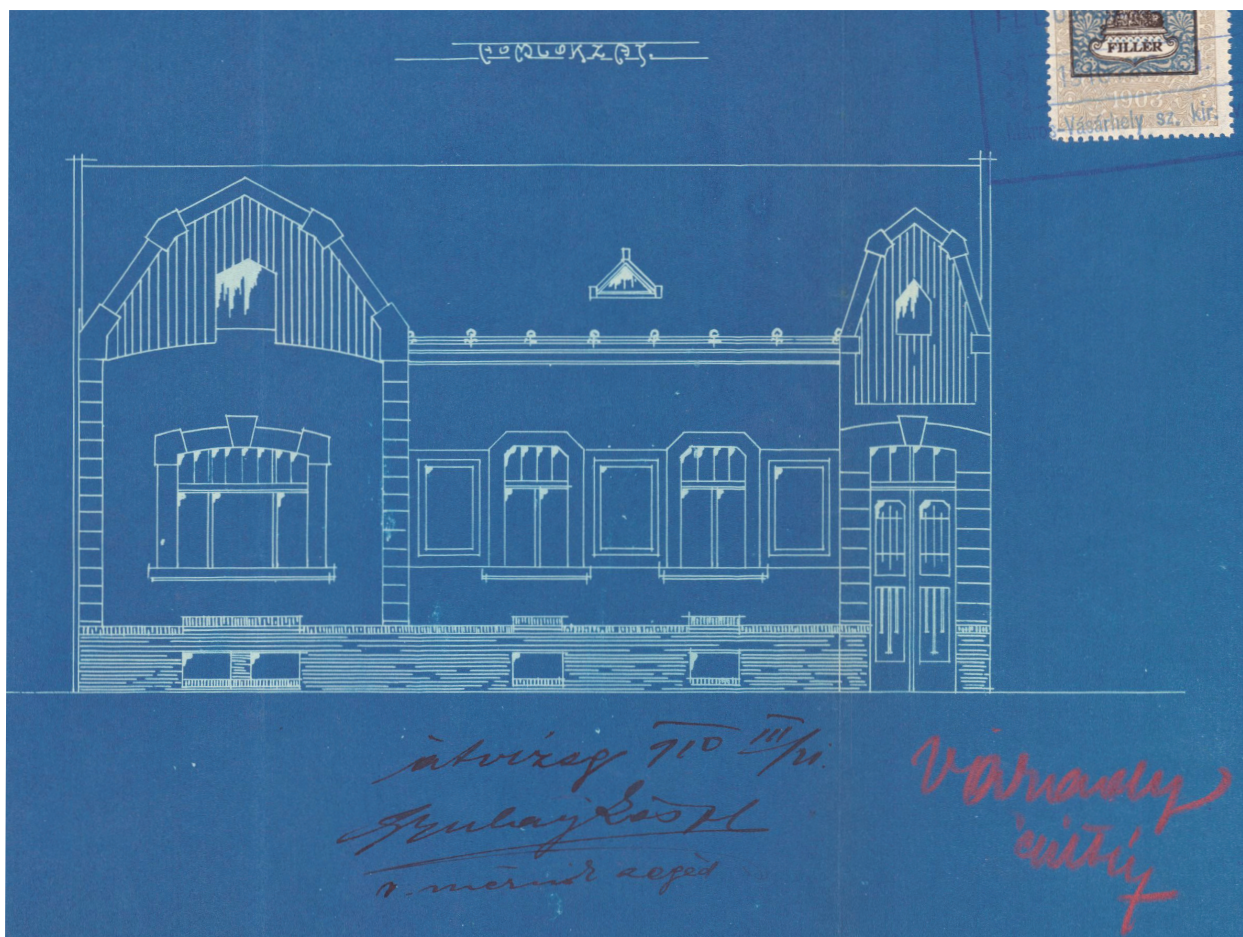
⁴⁵ WEKERLE 1907.

⁴⁶ *Képviselőházi irományok* 24. (1906), 841. 288.

⁴⁷ *Építő Ipar* 36. 27. (1912. július 7.) 264.

⁴⁸ *Az Újság* 5. 158. (1907. július 4.) 18.

⁴⁹ TANÁCSI IRATOK, 2178/1910.

15. Marosi Ödön Cuza Vodă 30. sz. alatti házának főhomlokzati terve, 1910 / The main façade plan of Ödön Marosi's house, 30 Cuza Vodă Street, 1910 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 2178/1910)

A homlokzatrajz négytengelyes (15. kép). A klinkertéglával burkolt lábazatot a homlokzat első tengelyében két pinceablak tagolja, míg a harmadik és a negyedik tengelyben egy-egy vakablak. Az első tengely háromosztatú, szegmensíves záródású ablakának és a negyedik tengely bejárati ajtajának keretét stilizált zárókő tagolja. A második és harmadik tengely ablakainak felső sarkait leszelték, ezeket kiterjedt, álló téglalap alakú, keretezett mezők kötik össze. Az első és ötödik tengelyben lévő ötszög oromzatot profilozott koronázópárkány kapcsolja össze. A két orommezőt függőlegesen rovátkolt vakolatdísz tölti ki. A tetőn háromszög alakú padlásablak látható.

A mai állapot néhány részletében eltér az eredeti tervtől, ami a kivitelezés során bekövetkezett változtatásokkal, illetve a későbbi beavatkozással magyarázható. A homlokzat síkjából enyhén kiemelkedő első tengelyt sávozott lizénák szegélyezik. A szegmensíves záródású, háromosztatú ablakot egyszerű könyöklőpárkány és sima felületű vakolatsáv foglalja keretbe. A második és harmadik tengely trapézban záródó ablakát is egyszerű vakolatsáv keretezi, tagolt könyöklőpárkánnyal. A homlokzatsíkból kissé kiugratott negyedik tengelyt is sávozott vakolatsáv szegélyezi. A bejárati ajtó faszerkezete és ablakrácsa eredeti, utóbbit kovácsoltvas sokszögek, egymásra merőleges lemezek és apró korongok alkotják (16. kép). Az első tengely trapéz alakú sarokornamensekkel keretezett oromzatát sima felületű vakolatsáv szegélyezi, az orommezőt egy ötszögű, vakolatkeretes falmélyedés díszíti. A homlokzatot a második és harmadik tengelyben profilozott koronázópárkány zárja le. A negyedik tengely oromzatának díszítése igazodik az első tengely oromzatának kiképzéséhez, itt azonban hiányoznak a sarokdíszek és az orommezőt díszítő falmélyedésnek nincs kerete.

16. Marosi Ödön házának bejárati ajtaja / The main entrance of Ödön Marosi's house

Nagy Jenő háza (Cuza Vodă 27.)

A már említett Bíró-féle gyümölcsöskert parcellázását követően Nagy Jenő marosvásárhelyi festő-mázoló vásárolta meg a IV. Béla király útjára nyíló 872/18 hrsz. új telket.⁵⁰ Valószínű, hogy azonos azzal a Nagy Jenővel, aki Nagy Dezsővel közösen végezte az 1907-ben átadott Városháza festő és mázoló munkáit.⁵¹ A levéltári források alapján Nagy Jenő 1911. augusztus 3-án fordult a városi tanácshoz a IV. Béla király úti „puszta telkén” tervezett építkezés – egy földszintes, részben alápincézett, téglafalú és cserépfedelű lakóház, valamint egy faskamra – engedélyezésének ügyében.⁵² Az építkezési bizottság helyszíni szemlét követően a városi tanács augusztus 16-án bocsátotta ki az építkezési engedélyt. A helyszíni szemlén felvett jegyzőkönyvben Klosz Bálint, helyi építési vállalkozó szerepel „bejelentett szakértőként”. Klosz a kényomatos terveket a másolat elkészülte után írta alá mint „vállalkozó”, így elképzelhető, hogy a terveket nem ő készítette, csupán a kivitelezést vállalta. Az elkészült lakóház használatbavételének engedélyezését a tulajdonos 1911. november 24-én kérvényezte, kérésének a városi tanács a december 29-én kibocsátott engedéllyel tett eleget.

A kiviteli dokumentációban összesen három, kényomatos tervlap maradt fenn, az épület homlokzatraja, a földszint alaprajza, illetve az alapozás és pince terve. A terven az U alaprajzú épület belső udvarára a második tengelyben nyíló keskeny kapualj vezet. Az udvari lépcsőn megközelíthető, hét helyiséget magába foglaló déli szárny bejárata egy előszobába nyílik. Innen ajtó vezet az első lakószobába, mely-

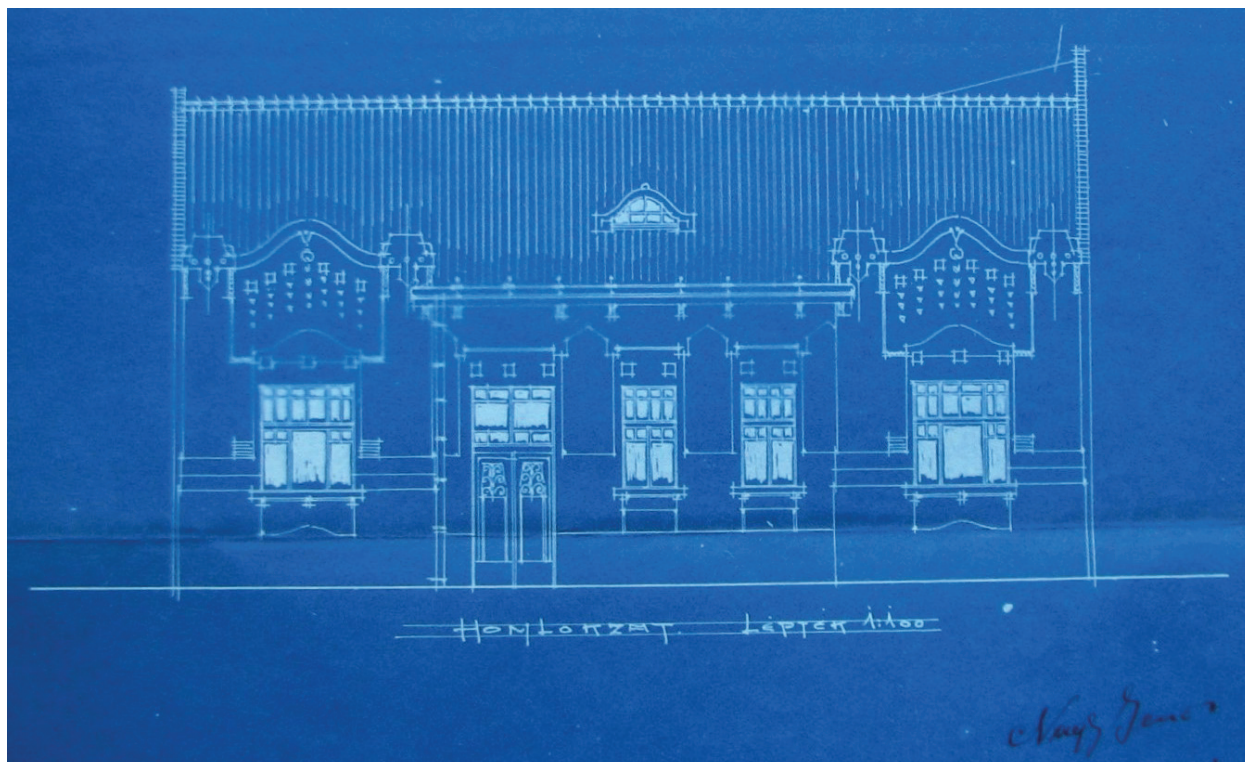
nek ablaka az udvarra néz, és ahonnan az utca felőli második lakószoba is nyílik. Az első lakószobából ajtó vezet az ablakával az előszobára néző fürdőbe. Az előszoba második ajtaja hátrafelé, a konyhába vezet, ahonnan a kamra is megközelíthető. Az illemhely egyetlen ajtaja az utcafronttal párhuzamos tornácról nyílik. A nyolc helyiséget magába foglaló, kéttraktusos északi szárny bejáratát egy nyitott, udvarra néző tornácra helyezte a tervező. A tornácról közelíthető meg az illemhely, az előszoba és az utcára néző bolthelyiség. Az előszobából balra a konyha, ebből pedig a kertre néző kamra nyílik. Az előszobából előre két külön bejáratú lakószoba helyezkedik el a második traktusban: a hátsó ablaka kertre néző (akárcsak az innen nyíló fürdőszoba), a második pedig az utcára.

A tervlapon szereplő öttengelyes homlokzat szimmetrikus kiosztású (17. kép). Hangsúlyos eleme a homlokzatsíkból enyhén kiemelkedő, két szélső tengely, melyeket a széles, négyzetes formájú ablakok, az attika-szerűen az ereszvonál fölé magasodó, geometrikus oromdíszek közé fogott hullámoromzatok, valamint a gazdagabb homlokzati dekoráció emel ki. A nagy méretű ablakokat alul ívelt kötény díszíti, és enyhén ívelt, vakolatból kialakított szemöldökmezőjük összekapcsolódik az íves orommező geometrikus díszítésével. A második-negyedik tengelyben, a bejárat által megszakítva, lábazat fut végig. A második tengelyben elhelyezkedő bejárati ajtó, valamint a harmadik és ne-

⁵⁰ TANÁCSI IRATOK, 380/1912.

⁵¹ KERESZTES 2000, 60.

⁵² TANÁCSI IRATOK, 7164/1911.

17. Nagy Jenő házának főhomlokzati terve, 1911 / The main façade plan of Jenő Nagy's house, 1911
(SJAN Mureș, Consiliul orașului, 380/1912)

gyedik tengely ablaka egyenes záródású, vakolatból kialakított keretezésük geometrikus díszítésű. A kis kiülési, első és negyedik tengely oromzatát profilozott koronázópárkány köti össze. A nyeregtető főhomlokzati síkjának középtengelyében az oromzatok formáját idéző padlásablak helyezkedik el. A terveken ugyan egy gazdagon díszített homlokzat jelenik meg, az ornamentika ábrázolása csupán hozzávetőleges, a részletek elnagyoltak.

A négytengelyes utcai homlokzat mai állapota és a tervek között számottevő eltérés mutatkozik. Az első tengely hullámoromzata hiányzik, csupán két vakolt fül és az eresztvonal fölötti eltérő cserepezés utal rá. A padlásablakot a homlokzatrajz alapján kiviteleztek. A terven megjelenő homlokzattípus szinte teljes egészében hiányzik, a felületet a későbbiek során felvitt jellegtelen, szürke kőporos vakolat uralja. A nyílászárók mellett a bejárati ajtó utal a homlokzat eredeti igényességére (18. kép). A kidomborított rozettával és gombokkal díszített kilincs és a rozetta formájú kilincspajzs, valamint az ajtószárnyak fölötti fűrészfogas faragás a historizmus, míg az ajtószárnyak két elnyújtott trapéz alakú ablaka, rajtuk a lírát formázó ablakráccsal, már a szecesszió formavilágát idézi.

Özv. Szöllőssy Józsefné Szabó Zsuzsa háza (Cuza Vodă 31.)

1911-ben, az egykori Bíró-féle gyümölcsöskert felparcellázását követően özv. Szöllőssy Józsefné Szabó Zsuzsa marosvásárhelyi lakos vásárolta meg a 872/16 hrsz. telket.⁵³ Özv. Szöllőssyné 1911 áprilisában fordult a városi tanácshoz a Kör utcai „puszta telkén” tervezett építkezés – egy földszintes, részben alápincézett, téglafalú és cserépfedélű lakóház, valamint egy fáskamra – engedélyezésének ügyében.⁵⁴ Az építkezési bizottság jegyzőkönyvében Várady Árpád szerepel „bejelentett szakértőként”. A városi tanács május 16-án bocsátotta ki az építési engedélyt. Az elkészült lakóház használatbavételét a tulajdonos 1911. szeptember 16-án kérvényezte, kérésének a városi tanács az október 21-én kelt engedéllyel tett eleget.

A kiviteli dokumentációban összesen két, kétnyomatos tervlap maradt fenn, az épület homlokzat- és metszatrajza, illetve a földszint alaprajza és az alapozás-alápincézés terve, melyeket a városi ta-

⁵³ TANÁCSI IRATOK, 380/1912.

⁵⁴ TANÁCSI IRATOK, 3734/1911.

18. Nagy Jenő házának bejáratí ajtaja, 2016 /
The main entrance of Jenő Nagy's house, 2016

nács az 1911. május 9-én tartott ülésén tárgyalt és hagyott jóvá. Bár a terveken nem jelenik meg a tervező neve, az U alaprajzú, közös válaszfallal rendelkező, két lakrészt magába foglaló lakóház kiosztásának és közlekedési rendszerének kialakítása több részletében is hasonlóságot mutat Várady Árpád saját tervezésű villájával, ami megerősíti azt, hogy a terv a kivitelező, Várady Árpád irodájában készülhetett.

A tervrajzon fedett kapualj vezet a zárt belső udvarra. A C alaprajzú, hátul kereszt-szárnnyal lezárt épület két lakást foglal magába. Az utcafrontos lakrész lépcsőn megközelíthető előszobájából előre egy tágas szoba nyílik, balra pedig két egymásba nyíló helyiség néz az utcára. Ebből a második szobából nyílik a fürdőszoba, melyet a terven egy átjáró folyosó köt össze a kissé hátrébb tolt, udvarról is megközelíthető konyhával. Az átjáró, az erről nyíló illemhely és fürdőszoba ablakai az általuk három oldalról közrefogott, a tűzfalban kialakított világítóudvarra néznek. Az előszobából nyíló köztes szobát egy-egy ajtó kapcsolja össze a második utcára néző szobával és az átjárófolyosóval. A megoldás, a tervrajz „átjáró” feliratával, valamint a mellékhelyiségek által közrefogott világítóudvar ötletével együtt, a Várady-villa alaprajzi elrendezésére emlékeztet.

A második lakrész bejárata előszobába vezet. Az előszoba bal oldalán helyezkedik el az udvarra néző konyha és a hozzá kapcsolódó kamra. Az előszoba udvari bejáratával szemben az illemhely kapott helyet, egy légaknára néző ablakkal. Az előszobából jobbra haladva az első lakószoba következik. Ablaka szintén a belső udvarra néz, és innen nyílik a lichthof ablakos fürdőszoba. Az első lakószobából közelíthető meg a második, udvarra néző lakószoba, melynek fala közös az első lakrészhez tartozó konyháéval.

A tervlap öttengelyes homlokzatán egyszerű lábazat fut végig. A homlokzatsíkból enyhén kiemelkedő első tengelyben nyíló kapu lezárása trapéz formájú, vakolatból kialakított keretezése egyszerű. A következő négy tengely ablakai hangsúlyos könyöklőpárkánnyal rendelkeznek, lezárásuk trapéz formát követ, egyszerű vakolatkerettel. Az ablakközöket azonos kialakítású, ötszög alakú vakolatmezők díszítik. A letisztult mértani formákkal díszített homlokzatot hangsúlyos, tagolt főpárkány zárja le.

Az utcai homlokzat mai állapota és a tervlapon megjelenő kialakítás közötti eltérések későbbi beavatkozások eredményei. Míg a terv kapubejáratának lezárása az ablakokéhoz hasonlóan trapéz formát követ, magassága pedig az ablaksoréval azonos, a mai bejárat jóval alacsonyabb, mivel a kapualj felső felében egy körablakkal megvilágított helyiséget alakítottak ki. A trapéz lezárású ablakokat simított felületű vakolatsáv keretezi. A bejárat bal oldalán egy lemezpárkány-csonk, valószínűleg egykori díszítő párkány maradványa látható. A mai állapot nem tükrözi a homlokzatrajz ornamentikáját, az ablakokat befoglaló felületnek ecsettel modellált vakolat, a bejárat tengelyének pedig a felületén elsimított höbörös vakolat kölcsönöz sajátos textúrát, mindkettő évtizedekkel későbbi.

19. Bocsánczy Márton házábanak bejárati ajtaja / The main entrance of Márton Bocsánczy's house

20. Bocsánczy Márton házábanak ablaka / Window from Márton Bocsánczy's house

Bocsánczy Márton háza (Cuza Vodă 37.)

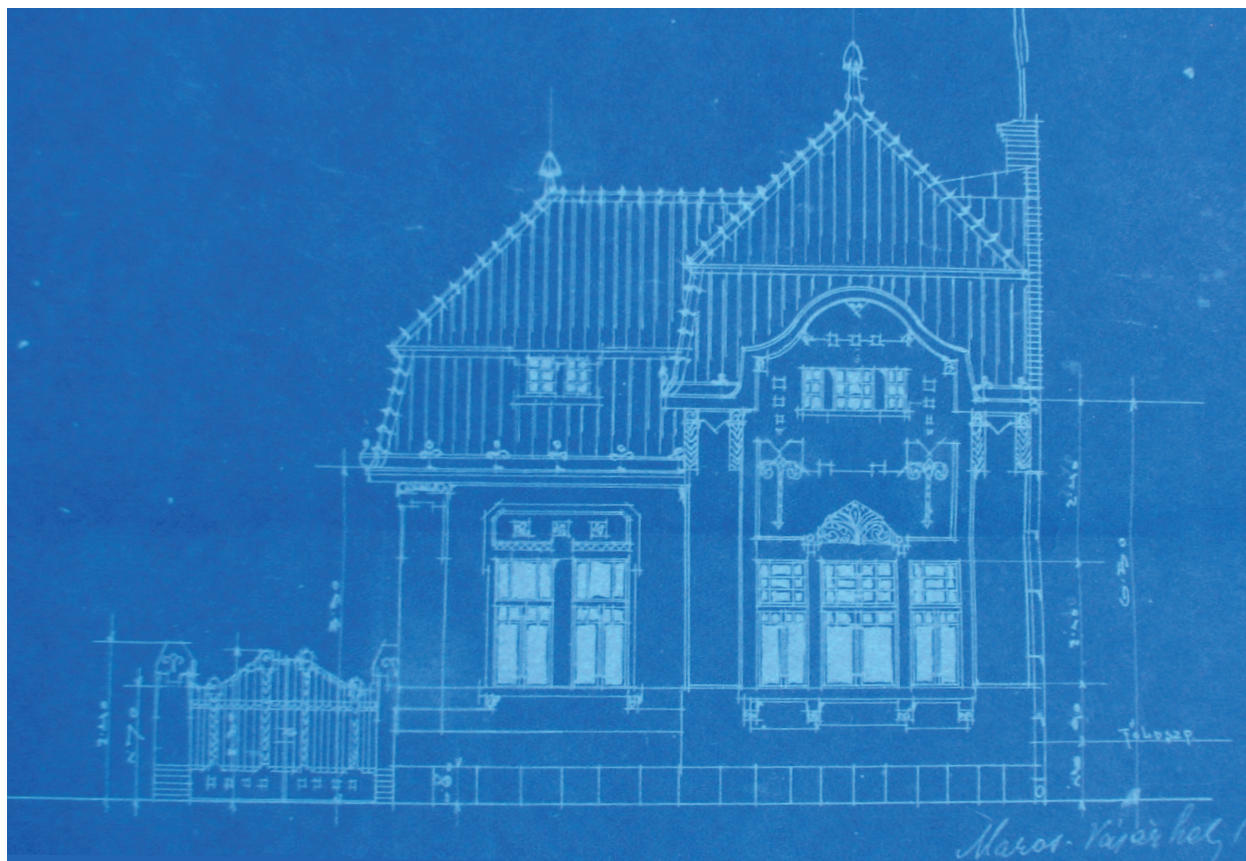
Az egykori Bíró-féle gyümölcsöskert felparcellázását követően a 872/13 hrsz. telket Bocsánczy Márton marosvásárhelyi kereskedő vásárolta meg 1911-ben.⁵⁵ Bocsánczy 1897-ben alapította méteráru kereskedését. Főtéri boltjában különféle vásznak, fehérneműk, függönyök, szőnyegek, de „teljes mennyasszonyi kelengyék” is kaphatók voltak. Bocsánczy 1911. május 24-én fordult a városi tanácshoz a IV. Béla király útján lévő „puszta telkén” tervezett építkezés – egy földszintes, részben alapincézett, téglafalú és cserépfedelű lakóház – engedélyezésének ügyében.⁵⁶ Az építkezési bizottság helyszíni szemlét követően a városi tanács június 22-én kibocsátotta az építkezési engedélyt. A szemle alkalmával felvett jegyzőkönyvben Bustya Lajos szerepel „bejelentett szakértőként”, tehát a kivitelezés felelőseként, így valószínűleg a tervek elkészítése is hozzá kapcsolható. Az elkészült lakóház használatbavételének engedélyezését Bocsánczy 1911. október 25-én kérvényezte, a városi tanács pedig december 14-én adta meg.

A kiviteli dokumentációból hiányoznak a lakóház tervei, helyükön egy elismervény található, a következő szöveggel: „A tervrajzot rövid használatra átvettem. Mv. 913. XII/3”. Az aláírás – „Csernáth” – alapján valószínűleg Csernáth István hivatali segédmérnök emelte ki a tervet 1913 decemberében, ám az nem került vissza a helyére.

Ma az öttengelyes homlokzaton terméskövel burkolt lábazat fut végig. A kis kiülésű első tengelyben nyílik a félköríves kapuzat, szerkezetében klasszicizáló kereteléssel: a keretszárak helyén a vakolatfelület kváderezett, az egyszerű vállpárkányokról induló, vakolt félköríves keretet sugárirányú sávozás díszíti. Zárókövét azonban már stilizált magyaros népi motívumok díszítik (19. kép). A négy egyenes záródású ablak keretelése a füles kialakítást idézi, a szárakon vállmagasságban függőlegesen rovátkolt mezőkkel díszítve, tört íves záródású szemöldökmezőjüket pedig stilizált népi szív-motívumok és levéldíszek töltik ki. A négy ablakot vállmagasságban kis kiülésű lemeztaggal lezárt, keskeny, homorú vakolatsáv köti össze. A szemöldököket a szárak vonalában egy-egy domború rozetta szegélyezi (20. kép). A homlokzatot a jobb szélén sarokarmírozást imitáló, kis kiülésű korongból induló, három függővel díszített pilaszter határolja, és gazdagon tagolt koronázópárkány zárja le. Összességében a homlokzat sajátos példája a helyi századfordulós építészetnek: bár ornamentikájában hangsúlyosak – az 1911-ben Marosvásárhelyen is megkésettnek számító – „magyaros” díszítőmotívumok, szerkezete a historizmus hagyományait követi.

⁵⁵ TANÁCSI IRATOK, 380/1912.

⁵⁶ TANÁCSI IRATOK, 4917/1911.

21. Bíró Ármin házának főhomlokzati terve, 1911 / The main façade plan of Ármin Bíró's house, 1911
(SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 9054/1912)

Bíró Ármin háza (Cuza Vodă 39.)

A Bíró-féle gyümölcsöskert felparcellázását követően az egyik örökös, Bíró Ármin postatiszt építkezett a 872/12 hrsz. telken. A tulajdonos 1911. szeptember 29-én fordult a városi tanácshoz a IV. Béla király úti (egykori Kör utca) „puszta telkén” tervezett építkezés – egy földszintes, részben alapincézett, téglafalú és cserépfedelű lakóház – engedélyezésének ügyében.⁵⁷ Az építkezési bizottság kötelező helyszíni szemléjét követően a városi tanács október 19-én kibocsátotta az építkezési engedélyt. A helyszíni szemle alkalmával felvett jegyzőkönyv szerint ifj. Csiszár Lajos volt a „bejelentett szakértő”, tehát a kivitelezés lebonyolításáért felelős vállalkozó. A lakóház használatbavételének engedélyezését a tulajdonos 1912. augusztus 9-én kérvényezte, a tanács azonban elmarasztalta, mivel az épület ajtóí és ablakai ekkor még nem voltak felszerelve, a falak nedvesek voltak, és a padozat sem készült el. Kérésének végül a városi tanács szeptember 30-án kibocsátott engedéllyel tett eleget. Az építkezés idején a telek a Bíró-örökösök közös tulajdonát képezte, Bíró Ármin csak rövid idővel a lakóház befejezése után vált hivatalosan a telek kizárólagos tulajdonosává.⁵⁸

A kiviteli dokumentációban három kényomatos tervlap – homlokzatrajz Csiszár szignójával, alaprajz és alapincézés terve, illetve a keresztmetszet és udvari homlokzat – maradt fenn, melyeket a városi tanács 1911. október 10-én tartott ülésén hagyott jóvá. A terven a kissé szabálytalan téglalap alaprajzú lakóház összesen tíz helyiséget foglal magába. A szomszédos ház tűzfalára néző, nyitott teraszra került az előszobába vezető főbejárat, innen nyílik az utcára néző nappali és ebédlő. Ajtó kapcsolja össze az ebédlőt és a teraszra néző hálósobát, utóbbiból nyílik a fürdő. Az ebédlőből egy „átjáró” elnevezésű és a légaknára néző folyosó indul. Innen az illemhely, a cselédszoba és a hálósoba is megközelíthető. A cselédszobából ajtó vezet a konyhába, ami közvetlen kijáratral rendelkezik az udvar hátsó részében elhelyezkedő második teraszra. A konyhából nyíló kamra ablaka a teraszra néz.

⁵⁷ TANÁCSI IRATOK, 9054/1912.

⁵⁸ TANÁCSI IRATOK, 380/1912.

22. Bíró Ármin házának kapuja / The front gate of Ármin Bíró's house

23. Bíró Ármin házának homlokzati részlete / Detail of the main façade from Ármin Bíró's house

A homlokzatrajzon megjelenik a ma is álló, zömök kapulábak közé fogott díszes, kovácsoltvas kapu (21. kép). Ábrázolásmódja kissé elnagyolt, ám a szabályos mértani elemek hangsúlyosak a díszítésében. A főhomlokzatot három pilaszter és a tömegformálás osztja két szakaszra: az elsőt két ablak tagolja, a másodikat széles hármás ablak töri át és kis kiülésű rizalitban kiemelve, íves oromzattal magasodik pavilonszerűen az ereszvonala fölé, tört tetővel hangsúlyozva. A lábazat kőlapokkal burkolt. A kapu felőli két ablak közös könyöklőpárkányát két konzol támasztja alá, közös keretezésük szintén mértánias, a szemöldökmezőt három négyzet alakú ornámens díszíti. A két pilaszter által közrefogott rizalit hármás ablaka alatt is összefüggő könyöklőpárkány húzódik, melyet négy konzol tart. A középső ablak szemöldökében hangsúlyos, ám csupán vázlatos indás díszítés, a két szélső fölött pedig magasabbra helyezett volutás ornámentek láthatók. A rizalitot lezáró hullámoremzatot három kis, egyenes záródású padlásablak töri át. Ezekből balra, az első két homlokzati ablak tengelyében két egyenes záródású tetőtéri ablak nyílik. Bár a homlokzatornamentika ábrázolása kissé elnagyolt, összetettsége és részletgazdagsága így is nyilvánvaló.

A terv és a homlokzat mai állapota között számottevő eltérés nem mutatkozik, a kisebb különbségek zömmel a kivitelezés során bekövetkezett változtatásokkal magyarázhatók. Az utcavonalas, szabadon álló lakóház északon tűzfalal épült, délen az udvarra néz. A tervlapon is megjelenő kovácsoltvas kaput két, felső részén legömbölyített kapuláb tartja, a két mozgatható szárnyal és gyalogkapuval ellátott vasszerkezet főként négyzet és háromszög alakú lemezekből áll (22. kép). Az épület déli sarkát falsíktól enyhén elemelkedő pilaszterpár szegélyezi. A fejezetek kialakítása a hagyományos oszloprendek geometrikus átértelmezésén alapul, ennek eredményeként két kubusos voluta, a tojásléces kimát helyettesítő kis gömbösor és három, kis kiülésű korong alkotja a díszítését. A fejezet két oldalán egy-egy vékony, szalagfonatos, színes mozaiksáv függ, melyek a pilaszter törzsének felső harmadáig érnek. Az első két, egyenes záródású ablakot összefüggő könyöklőpárkány kapcsolja össze. Vakolatkeretük szabályos szögekben hajlik, kubusos formákat alkotva. A két szemöldökmező alsó peremét egy-egy apró mozaikkörök közé fogott, vízszintes mozaiksáv díszíti. Az asztalosszerkezetek kétnyílósak, vízszintes osztóikat hullámszalag díszíti, fölötté sűrű négyzetes osztású, rögzített szárnyrésszel.

A rizalitot két sima törzsű pilaszter fogja közre, lábazatuknak egy vízszintes, sűrűn rovátkolt vakolatsáv felel meg, míg fejezetüket egy elnyújtott, kissé kubusos volutapár közé ékelt, stilizált népies virágmotívum díszíti. A nyaktagból szalagfonatos mozaiksáv indul. A rizalit hármás ablaka esetében két keskenyebb, egyszárnyú ablak fogja közre a nagyobb, két nyitható szárnyal rendelkező ablakot. Asztalosmunkájuk megegyezik az első két tengelyben lévővel, keretezésük azonban eltérő. Szemöldökükben egy elnyújtott U alakú, mélyített mezőbe helyezett, kiülő tükrökben középen dús, hullámzó levélmotívum látható, amit egy-egy hasonló, de elnyújtott levélmotívum fog közre. A kiülő tükrök több ponton négyzetesen bevágott, ezeket a mezőket összesen hat apró mozaikkorong tölti ki. A két szabályos volutával és stilizált virágmintával díszített, íves lezárású oromzat tengelyében lévő három, bemélyített mellvédés tetőtéri ablak a hármás ablak osztásához aránylik (23. kép). A házat manzárdtető fedi, melyet a rizalit vonalában pavilonszerű kialakítással, a két kapu felőli homlokzati tengelyében egy, az oromzattal harmonizáló, íves záródású, üvegezett ablak tör át.

Nemes Ferenc házai (Cuza Vodă 35. és Tudor Vladimirescu 21.)

Nemes Ferenc 1912. május 11-én fordult a városi tanácshoz a IV. Béla király úton, valamint a Tisza Kálmán utcában tervezett építkezés – két földszintes, részben alápincézett, téglafalú és cserépfedélű lakóház, illetve egy istálló – engedélyezésének ügyében. Az építkezési bizottság helyszíni szemlét követően a városi tanács június 14-én bocsátotta ki az építési engedélyt. A kérelemben és a helyszíni szemlén felvett jegyzőkönyvben is ifj. Csiszár Lajos szerepel „bejelentett szakértőként”. Bár a terveken nem szerepel a tervező aláírása, valószínű, hogy azok is Csiszár irodájában készültek. A ház használatbavételének engedélyezését a tulajdonos 1913. április 22-én kérvényezte, kérésének pedig a városi tanács április 29-én kibocsátott engedéllyel tett eleget.⁵⁹ Az alábbiakban a IV. Béla király útra néző házat mutatjuk be részletesebben.

A kiviteli dokumentációban négy, kényomatos tervlap – alaprajz, alapozás és alápincézés terve, metszetráaj és homlokzatráaj – maradt fenn, melyeket a városi tanács 1912. június 7-én

⁵⁹ TANÁCSI IRATOK, 5176/1913.

24. Nemes Ferenc Cuza Vodă utcai házának részlete / Detail of the main façade from Ferenc Nemes's house of Cuza Vodă Street

25. Nemes Ferenc Tudor Vladimirescu utcai házának részlete / Detail of the main façade from Ferenc Nemes's house of Tudor Vladimirescu Street

tartott ülésén tárgyalta és hagyott jóvá. A két lakóház alaprajza egyazon tervlapon található. A IV. Béla király úti ház egy kilenc helyiségből álló lakrészt és egy gazdasági épületrészt (kocsiszín, „zabos magtár”, istálló és faskamra) foglal magába. Az utcáról fedett kapubejáró vezet az udvarba. A lépcsővel ellátott, nyitott verandáról közelíthető meg az előszobába vezető főbejárat. Ez az előszoba köti össze a lakóház helyiségeit, a konyha és a kamra kivételével. Az előszobából nyílik tehát az első, udvarra néző szoba, melynek nyugati végződése félköríves, a másik két szoba, utcára néző ablakkal, a verandára néző hálószoba, valamint az illemhely. A hálóból és az egyik utca felőli szobából egyaránt ajtó vezet a fürdőszobába. Bár a konyha a hálóból is megközelíthető, főbejárata a verandán található, udvari ablakkal. A szintén udvari ablakos kamra a konyhából nyílik.

Az egykori Tisza Kálmán utcai⁶⁰ lakóház alaprajzi elrendezése hasonló megoldásokkal él. Az utcáról fedett kapubejáró vezet az udvarba. A verandáról nyílik a konyha és az előszoba, ahonnan – az egyik utcára néző szoba kivételével – a ház minden helyisége megközelíthető. Az előszobában található a konyha második ajtaja, a kamráé, az illemhelyé és az első utcára néző szobáé (a hozzá tartozó fürdővel), valamint az ebédlő. A trapéz alaprajzú ebédlő az udvarra néz, és innen nyílik a második utca felőli szoba.

A tervlapon a IV. Béla király úti lakóház négytengelyes homlokzatán terméskővel burkolt lábazat fut végig. Az első tengelyben az egyenes záródású, kétszárnyú kapuzat üvegezett felülvilágítóval rendelkezik. Szemöldökmezőjét két levéldíszes betét díszíti. A második és harmadik tengely egyenes lezárású ablakai fölött ismétlődik a díszítés. A homlokzatsíkból enyhén kiemelkedő, pilaszterek által szegélyezett negyedik tengelyben háromosztatú, egyenes záródású ablak nyílik. A fektetett téglalap alakú kartusokkal díszített ablakkötény fölött tagolt könyöklőpárkány húzódik. A szemöldökmezőt itt is levéldíszes betétek töltik ki. Karcsú pilaszterek alkotják a nyílások keretezését, összekapcsolva a lábazatot és a profilozott koronázópárkányt. Az ablakközöket ívelt, kőporos vakolatból képzett mezők díszítik. A negyedik tengelyt volutákkal szegélyezett, orommezőjében stilizált népies motívumokkal ékes oromzat hangsúlyozza.

A homlokzat mai állapota és az eredeti terv között több kisebb eltérés figyelhető meg, többségükben a részletmegoldások kivitelezés során történt újragondolásának eredményei. A kapu terven megjelenő asztalosmunkáját lecserélték, helyén garázs- és egyben bejárat ajtó áll, keretezése azonban fennmaradt: két oldalán az ablakkönyöklők magasságáig felfutó lábazati terméskőburkolatból két pálcstag indul és metsz egy kis kiülésű lemezpárkányt. A két metszéspontot a magyaros népi és úri hímzésmintákból merítő, stilizált virágmotívum díszíti. A pálcstag-párok közötti keskeny mezőt hasonló mintasor tölti ki, mely az ablakok felső harmadának magasságában megszakad. A kapu fölötti szemöldökmezőt két, kazettába foglalt, dús palmettamotívum díszíti. A két kazetta között kis méretű, ívesen zárt, vakolatba mélyített tükröt láthatunk.

A nyílásközöket a pálcstag-párok közé ékelte, felül ívesen tagolt vakolattükrök töltik ki. A két ablak szemöldökmezőjét szintén egy-egy méretes palmetta díszíti. A kapu és az ablakok regiszterében konzolszerű, háromszögű pajsra helyezett indadíszek sora helyettesíti a koronázópárkányt. A rizalittal kiemelt negyedik tengely ablakát a már bemutatott pálcstag-pár keretezi, szemöldökmezőjében egy egész és két félbevágott palmettát láthatunk. Az ablaknyílás két oldalát vakolatsávok díszítik, fölöttük ismét megjelennek a hullámos lezárású mélyített tükrök. A rizalitot lezáró hullámoromzat orommezőjében három, négyzet alakú lapokra applikált, stilizált virágornamens látható, fölöttük magyaros virágmotívum (24. kép).

A tervlapon a Tisza Kálmán utcai lakóház háromtengelyes homlokzatán egy terméskővel burkolt, párkánnyal lezárt lábazat fut végig. A kis kiülésű rizalittal kiemelt és egy-egy pilaszter által szegélyezett első tengelyben két kisebb méretű, egyenes lezárású ablak helyezkedik el. Könyöklőpárkányuk és kőporos vakolatból kialakított, ívelt lezárású keretezésük közös. A szemöldökmezőt egy-egy fektetett téglalap alakú kartus díszíti a nyílások tengelyében. A második tengely háromosztatú ablakának kötényében három fektetett téglalap alakú, koronggal díszített kartus látható, könyöklőpárkánya profilozott. A kőporos felületű vakolatkeret többszörösen ívelt. A harmadik tengelyben elhelyezkedő kapu két mozgatható szárnyal és egy üvegezett felülvilágítóval rendelkezik. A homlokzaton gazdagon tagolt koronázópárkány fut végig. Az első tengelyben lévő oromzatot két zömök oszlop fogja közre, az orommezőt kőporos vakolatmező és stilizált népi ornamentek díszítik (25. kép). Míg a terven a homlokzatszínt hangsúlyos eleme a kőporos és simára

⁶⁰ Ma Tudor Vladimirescu utca 21.

vakolt felületek váltakozása, a Poklos patakra néző mai homlokzatról ez a megoldás hiányzik. Az első tengelyt szegélyező pilaszterek fejezetére stilizált csiga- és szívmotívumos levéldísz került. A kapu fölötti dús, palmettaszerű levélornamensek kialakítása megegyezik a Cuza Vodă utca 35. szám alatti lakóházával. Eltérés csupán az enyhén elnyújtott korong alakú, levéldíszes stukkódíszek esetében mutatkozik.

Építészeti és stíluskérdések

Az egykori Kör utca stíluspluralizmusának talán legsajátosabb példája Pünkösti Ferenc lakóháza. Bár a tervező kiléte kérdéses, a városi tanács által jóváhagyott tervek minősége alapján valószínűsíthető, hogy maga Pünkösti, a helyi kőművesmester készítette őket. A Marosvásárhelyen egyedinek számító homlokzatornamentika – mely a terveken nem jelenik meg – a florális szecessziót idézi, míg a homlokzat tömegalakítása egyértelműen a historizmusra jellemző. Kérdéses tehát, hogy az igényes kivitelű épületplasztika kialakításában pontosan milyen szerep jutott Pünköstinnek: saját elképzelése valósult-e meg vagy egy épületplasztikára szakosodott mesteré.

A Városháza és Kultúrpalota „közelsége” – térben és stílusreceptióban egyaránt – kiindulópontként szolgálhat a Kör utcai lakóházakat érintő stíluskérdésekkel kapcsolatban. Bár a két épület nyilván nem szolgálhatott a lakóházak közvetlen előképeként az épülettípusok teljesen eltérő funkciója miatt, közvetett hatással azonban számolhatunk. A két középület befolyásolhatta a lakóházak homlokzati ornamentikájának stílusát, ahogy tervezőik ízlését és az ornamentikában alkalmazott formavilágot is. A homlokzatok tömege többé-kevésbé alkalmazkodott a historizmus hagyományaihoz, mindössze díszítésükben tekinthetők „magyarosnak” vagy szecessziósak. Utóbbi esetében főleg mértánias formák, geometrikus díszítőelemek alkalmazásával számolhatunk. A „magyaros” díszítőmotívumok esetében az előképek a népművészetre vezethetők vissza. Huszka József vagy Malonyai Dezső gyűjtése és gazdagon illusztrált munkái népszerűnek számítottak a korszakban, de a művészeti-építészeti szaksajtóban is gyakran jelentek meg népművészeti gyűjtések illusztrációi vagy ezek alapján készült, stilizált díszítőmotívumok. A *Magyar Iparművészet* 1899-es, júliusi számában „magyar díszítmények” elnevezésű ornamensekkel illusztrálták Huszka József A régi hazai ornamentika címmel írt válaszát Hampel József hasonló értekezésére.⁶¹ Lechner Ödön és a Lechner követőinek tekintett építészek – a Marosvásárhelyen jól ismert Komor és Jakab páros, illetve a Vágó fivérek vagy épp Lajta Béla – munkái is szolgálhattak ihletforrásként.

A Komor Marcell és Jakab Dezső 1905–1906-ban készült tervei alapján 1906–1908-ban kivitelezett Városháza tervpályázatán a Kör utcában több házat építő Várady Árpád is indult, Schneider Ivánnal közösen. A „Bem apó” jellegű, historizáló és kevésbé kiforrott pályatervet – melynek homlokzata a bíráló bizottság értékelése alapján „bár nagy apparátussal kigondolt, de alapjában véve kissé száraz és mégis túlhalmozott kiképzésű” – megvásárolták.⁶² A Városháza épületének kivitelezését Csiszár Lajos nyerte el,⁶³ akinek a nevével több lakóház (Bíró Ármin és Nemes Ferenc) kapcsán is találkozunk. Az 1908–1911-ben szintén a Komor–Jakab páros által tervezett és 1911–1913-ban felépült Kultúrpalotánál Csiszár és Várady közvetetten bár, de érintett volt a kivitelezésben. Az első, 1910 márciusában meghirdetett versenytárgyaláson mindketten indultak, és az összes kiviteli munkára nyújtottak be árajánlatot. Az árlejtést áprilisban megismételték – valószínűleg a Wayss G. A. és társa beton és vasbeton építési vállalat panasza nyomán, mivel az első kiírás több pontban nem volt megfelelő – és a kiviteli munkákat végül a Grünwald testvérek és a hozzájuk társult Schiffer Miksa nyerték el, ami Csiszárt felháborította.⁶⁴

Bár a tanulmány nem térhet ki részletesen a Kör utcában működő építészek és építőmesterek munkásságára, néhány adat felsorolása szükséges a kontextus vázlatos bemutatásához. Várady Árpád (1882–1967) a marosvásárhelyi ipariskolában kezdte, majd a budapesti Felső Ipariskolában folytatta tanulmányait.⁶⁵ A városháza tervpályázatán budapesti illetőségű építészekként indultak Schneider Ivánnal. Hazatérését követően a város egyik keresett vállalkozója lett, aki a lakóházépítészet mellett középítkezések kivitelezésében is egyre gyakrabban vett részt. A legtöbb esetben ifj. Csiszár Lajos

⁶¹ *Magyar Iparművészet* 2. 4. (1899. július) 149–157.

⁶² MAGYAR PÁLYÁZATOK 3. 6. (1905. szeptember 13.) 31.

⁶³ VÁRALLYAY 2010, 97.

⁶⁴ VÁRALLYAY 2010, 151.

⁶⁵ Lásd Szathmári Edina tanulmányát jelen kötet lapjain.

is szerepel a különféle árlejtéseken indulók listáján, és bár nem közösen pályáztak, az árajánlataik közötti különbség elenyésző.

Ifj. Csiszár Lajos (1876–1963) középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, majd 1892–1896 között a budapesti Állami Ipariskola téli építőipari tanfolyamán tanult.⁶⁶ 1896-ban elnyerte a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 300 forintos, külföldi tanulmányútra vonatkozó ösztöndíját.⁶⁷ 1897-ben már párizsi útvjáról tett jelentést a kamarának, bemutatva néhány rajzát is.⁶⁸ 1902 februárjában építőmesteri képesítést szerzett.⁶⁹ Egy sajtóhír szerint ugyanazon év augusztusában jegyezte el Váradi Irma tanítónőt Marosvásárhelyen⁷⁰ – a menyasszony nem más, mint Várady Árpád édestestvére.⁷¹ A párizsi École des Beaux-Arts-on kívül tanulmányútjai során eljutott Svájcba, Belgiumba, Angliába, Olaszországba és Németországba is.⁷² 1904 nyarán kapott építési engedélyt a Kör 84. szám alatti, „vágóhíddal szemben” lévő építőtelepén egy irodára.⁷³ Ez ugyanazon a telken épült fel, melyen három évvel később Várady Árpád saját lakóháza és egyben irodája is, a telek közös használatát nyilván a családi kötelékek magyarázzák. A két építész több szakmai szál is összekapcsolta: 1912-ben a szaksajtó arról tudósított, hogy a marosvásárhelyi Építőiparosok Szövetségének elnöke Csiszár volt, alelnöke pedig Várady és Pontet Sándor.⁷⁴ 1913-ban közösen indultak a székelykeresztúri főgimnázium kivitelezésére hirdetett versenytárgyaláson, melyen végül nem nyertek megbízást.⁷⁵ Csiszár pályájával kapcsolatban tehát több fogódzóval rendelkezünk. Külföldi tanulmányai és aktív szakmai szerepvállalása Marosvásárhelyen felkészültségét, képzettségét és nem utolsósorban helyi befolyását jelzik. Bíró Ármin háza, mely talán a legszínvonalasabb Kör utcai lakóház az első világháborút megelőző időszakból, az építészeti igényesség kiváló példája. A kazettába foglalt, palmetta-szerű, dús levélmotívumok – a homlokzatdíszítés hangsúlyos elemei a két Nemes-ház esetében és több marosvásárhelyi házon – a szakirodalom szerint valószínűleg egyiptomi utazására és az ókori Egyiptom díszítőművészetére vezethetők vissza.⁷⁶

Keleti Béla Kolozsváron felnőtt, a budapesti Ipartanodában 1887-ben diplomát szerzett mester.⁷⁷ A Marosi Ödön számára tervezett két, „magyaros” stílusú lakóház homlokzatán alkalmazott stilizált díszítőelemek népies jellegűek. Hasonló ornamensek jelennek meg a Keleti által 1905-ben tervezett főtéri Hirschmann-ház és az 1907 folyamán kivitelezett Feigenbaum-palota homlokzatán. Feigenbaum Vilmos helyi kereskedő kétemeletes, „modern stilben épült palotája” az építkezés során történt baleset révén került be a korabeli sajtóba.⁷⁸ Marosvásárhelyi munkái, köztük a két Kör utcai Marosi-ház, tehetséges, felkészült tervezőre utalnak.

Bocsánczy Márton több homlokzati részletében ugyancsak „magyaros” stílusú, tömegében azonban historizáló lakóháza esetében is kérdéses a tervező és a kivitelező személye. Bár a tervek lappanganak, valószínű, hogy ezek a kivitelért is felelős Bustya Lajos műhelyében készültek. Bustya a város tekintélyes és befolyásos vállalkozója volt: az 1898-ban létrejött Székelyföldi iparosok és kereskedők nyugdíjgyűjesületének alapító tagja,⁷⁹ 1899-ben csatlakozott a Magyar Iparművészeti Társulathoz,⁸⁰ a Székely Gyermekjáték és Faárugyár Rt. igazgatóságának tagja volt már az 1903-as megalakuláskor,⁸¹ a Függetlenségi és 48-as Párt jegyzője,⁸² a Bocsánczy-ház építésének évében pedig a marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara alelnökévé választották.⁸³ Több forrásban építő- és

⁶⁶ ORBÁN 2020.

⁶⁷ *Magyar Polgár* 10. 211. (1896. szeptember 17.)

⁶⁸ *Magyar Polgár* 10. 72. (1896. március 27.)

⁶⁹ *Építő Ipar* 26. 7–1310. (1902. február 16.) 35.

⁷⁰ *Budapesti Hírlap* 22. 220. (1902. augusztus 12.) 6.

⁷¹ Esküvőjükre 1902. november 15-én került sor. Orbán János közlése, református anyakönyvi adatok alapján.

⁷² GERLE-KOVÁCS–MAKOVECZ 1990, 43.

⁷³ TANÁCSI IRATOK, 4947/1904.

⁷⁴ *Építő Ipar* 36. 14. (1912. április 7.) 142.

⁷⁵ *Pesti Napló* 64. 111. (1913. május 11.) 58.

⁷⁶ GERLE-KOVÁCS–MAKOVECZ 1990, 43.

⁷⁷ ORBÁN 2019, 176–182.

⁷⁸ *Budapesti Hírlap* 27. 269. (1907. november 13.) 9.

⁷⁹ *Székely Nemzet* 16. 64. (1898. április 30.)

⁸⁰ *Magyar Iparművészet* 2. 6. (1899. november) 285.

⁸¹ *Központi Értesítő*, 28. 88. (1903. november 1.) 1604.

⁸² *Magyarország* 10. 291. (1903. december 5.) 5.

⁸³ *Budapesti Közlöny* 45. 67. (1911. március 21.) 1.

ácsmesterként is megjelenik: az ácsmesterség gyakorlására 1892-ben váltott iparendélyt, építőmesteri engedéllyel azonban 1911-ben sem rendelkezett.⁸⁴

Nagy Jenő festő-mázoló lakóházának jó minőségű, díszes kivitelű homlokzatraja kényomatos másolatban maradt fenn, melyet Klosz Bálint vállalkozó utólag, a másolat elkészülte után írt alá. Ebben az esetben is kérdéses tehát, hogy a tervező és a kivitelezést lebonyolító vállalkozó személye azonos vagy sem. A Klosz munkásságára vonatkozó forráshiányból fakadóan a kérdés egyelőre nem megválaszolható.

Összefoglaló

A 19. század végén még falusias jellegű Kör utca számottevő változáson ment át a 20. század első másfél évtizedében, új irányt szabva a környék urbanizációjának. A szalagtelkes kiosztás fellazult, a parcellázásokat követően az egykori szántóföldek, veteményesek és gyümölcsösök helyét modern lakóházak, iparosműhelyek vették át. Bár a modernizáció folyamata korántsem zárult le a hosszú 19. század végére, a mezőgazdálkodás fokozatosan háttérbe szorult, az iparosodás-polgárosodás határozta meg a környék építészeti fejlődését.

Az egykori Kör utcában összesen tíz, szecessziós és „magyaros” stílusjegyeket mutató lakóház épült 1906 és 1913 között, a Városháza és a Kultúrpalota közvetlen közelében és ezekkel megközelítőleg egy időben. Minden esetben jómódú helyi polgárok voltak a megrendelők. A tervezők-kivitelezők szintén helyi vállalkozók voltak, akik közül ketten – ifj. Csiszár Lajos és Várady Árpád – a Városháza és a Kultúrpalota tervpályázatában vagy kivitelezésében is érintettek voltak. Több lakóház esetében hangsúlyos a stíluspluralizmus, gyakran keverednek a historizmus és modern áramlatok elemei. A leggyakoribb jelenség a historizáló tömegalakítás és a modern homlokzatornamentika egyidejű alkalmazása (pl. Bocsánczy Márton lakóházán). A bemutatott épületek között egyaránt találunk döntően historizáló homlokzatokat néhány szecessziós elemmel díszítve (pl. Szabó József lakóháza), ám a történeti stílusok ornamenseinek modern újragondolására is akad példa (pl. Bíró Ármin háza). A Városháza (és később természetesen a Kultúrpalota) közelségéből adódóan a városvezetés a környezetbe illő, igényesebb homlokzatok kialakítására kötelezte az építtetőket, tervezőket. Az illetékes hatóság által engedélyezett tervek alapján azonban azt a következtetést kell levonnunk, hogy az igényes jelző nem jelentett egyet az új stílusirányzatok alkalmazásával: historizáló homlokzatokra is akad példa.

A stílusban újító lakóházak másik sajátossága valamivel prózaibb, ám annál fontosabb a kényelem és a higiénia szempontjából: az első világháborút megelőző időszakban a korszerűnek számító, itt bemutatott épületekben – a korai Pütkösti-ház kivételével – minden esetben fürdőszobát és lakáson belüli illemhelyet alakítottak ki, nyilván nem függetlenül a Bernády-kor nagy vívmányától, a közművesítéstől.

IRODALOM

BARABÁS K.

2016 Jelinek Antal, Marosvásárhely városi mérnöke (1872–1893). In: Orbán J. (szerk.): *Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 233–248.

CSÁNKI D.

1907 *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű. Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával*. Budapest.

GERLE J. – KOVÁCS A. – MAKOVECZ I.

2015 *A századforduló magyar építészete*. Budapest.

⁸⁴ 1911-ben ugyanis eljárást indított ellene a hatóság, mivel Bustya ekkor Veress László helyi kőművesmesterrel egy-, illetve kétemeletes lakóházat épített, ami törvénybe ütköző volt az akkor érvényben lévő szabályrendeletek értelmében, hiszen Bustyának csak ácsmunkák kivitelezésére, míg Veressnek csak földszintes épületek építésére vonatkozott az iparendélye. *Építő Ipar* 35. 38. (1911. szeptember 17.) 393–394.

KERESZTES GY.

2000 *Marosvásárhely szecessziós épületei*. Marosvásárhely.

KOVÁCS Á.

2004 Árpád-ünnep, Szent Istvánkor. *Mozgó világ* 30. 7. 21–53.

LÁSZLÓ L.

2010 Marosvásárhely legnagyobb adófizetői 1881–1916 között. *Erdélyi Múzeum* 72. 1–2. 30–41.

MAN I. E.

2009 *Târgu-Mureș, istorie urbană, II. Din anul 1850 până la primul război mondial*. Târgu Mureș.

MÉSZÁROS Á.

2010 Idő-kép zenekísérettel. Jellemző képtémák és ikonográfiájuk 19. századi képórákon. In: Tüskés A. (szerk.): *Ars perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája 2009*. Budapest, 109–114.

MIKÓ Á. – SINKÓ K.

2000 *Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Szerk. Mikó Á. – Sinkó K. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17. – szeptember 24. Budapest.

NAPTÁR

1912 *Székelgyörföldi Képes Naptár Marosvásárhely szab. királyi város cím- és lakjegyzékével*. Kiadótulajdonos Weiszberger S. Marosvásárhely.

ORBÁN J.

2019 *Istoricul casei Hirschmann și începuturile stilului secesion maghiar la Târgu Mureș. Marisia. Archaeologia, Historia, Patrimonium* 1. 163–188.

2020 A marosvásárhelyi építőipari tanfolyam és a századforduló helyi építészeti fellendülése. *Ars Hungarica* 46. 1. 51–65. (előkészületben)

PÁL-ANTAL S.

1997 *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára / Indicatorul istoric al străzilor, pasajelor și piețelor din Târgu-Mureș*. Marosvásárhely.

ROZSNYAI J.

2005 *Építőművészek Ybl és Lechner korában*. Budapest.

SIPOS L.

1999 *Marosvásárhelyi mesélő házak*. Marosvásárhely.

VÁRALLYAY R.

2010 *Komor Marcell, Jakab Dezső*. Budapest (2. javított kiadás).

WEKERLE L.

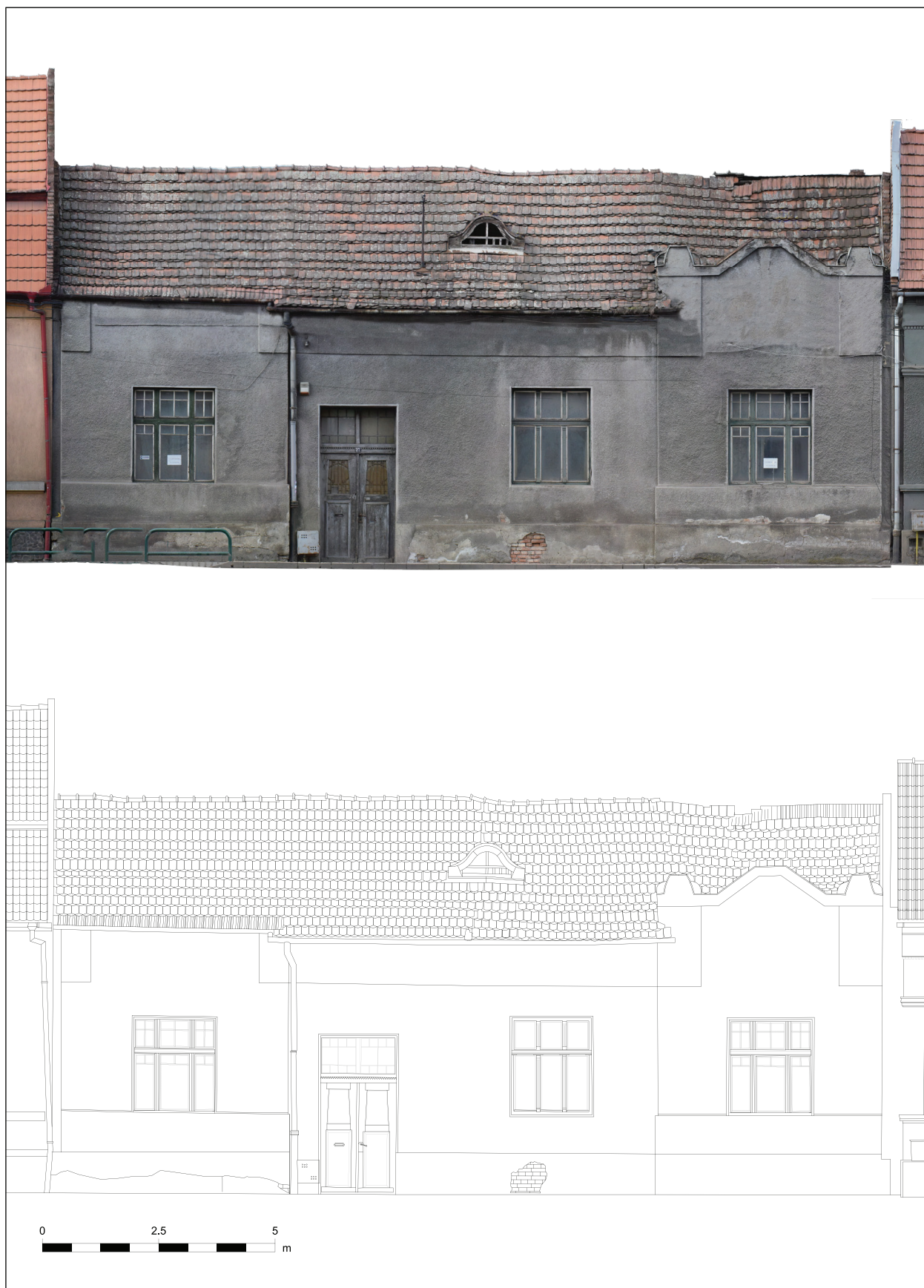
1907 *Nagyezerév Árpád fejedelem sírja felett (907–1907). Az Árpád-millennium-emlékművű illetékes helye a Fehéregyház romterülete (az óbudai „Viktória” gyárteleken)*. Budapest.

**RESIDENTIAL HOUSES BUILT IN ART NOUVEAU AND THE “HUNGARIAN” NATIONAL STYLE
FROM THE FORMER KÖR STREET IN TÂRGU MUREȘ**
(Summary)

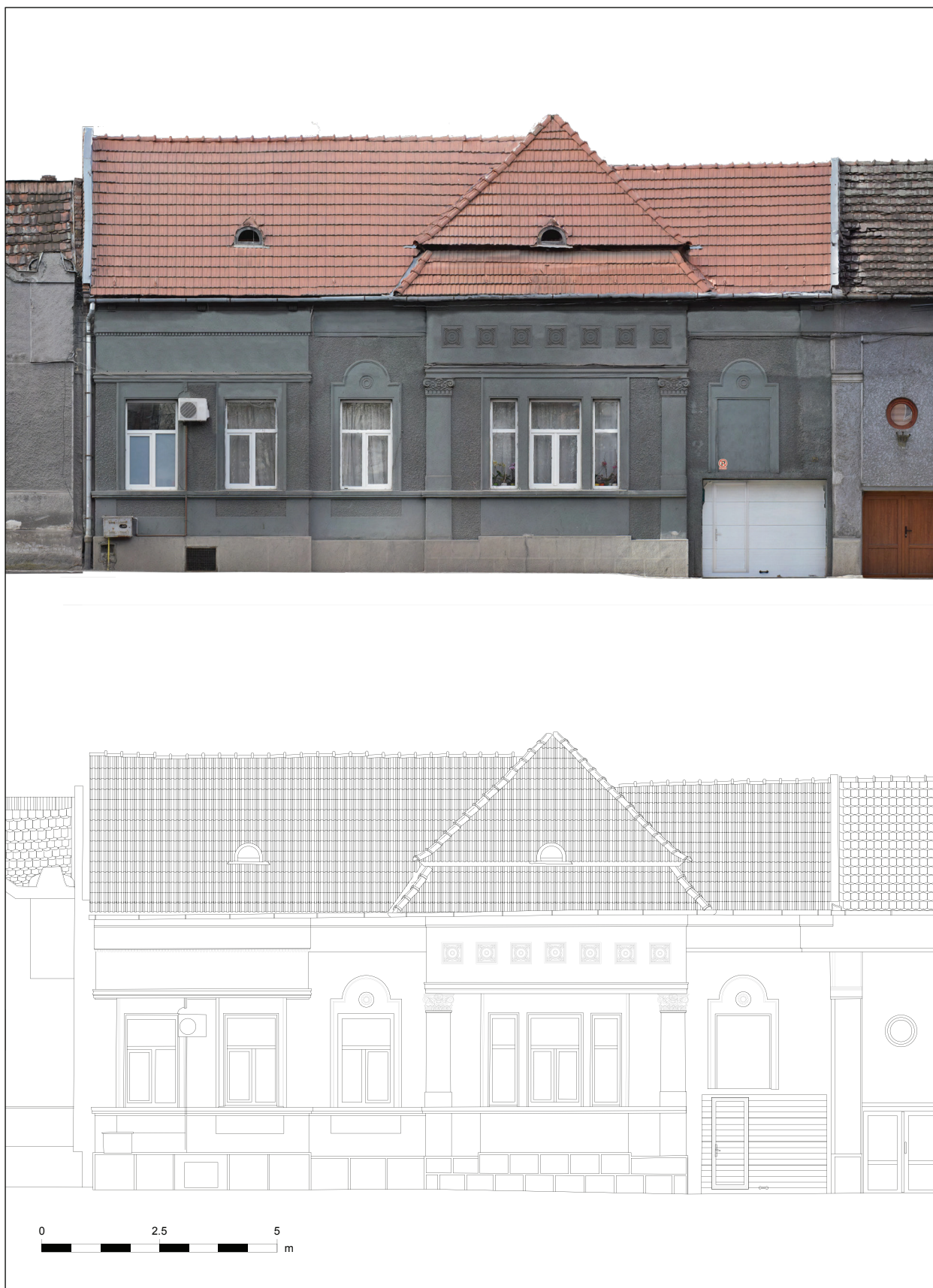
The former Kör Street (now Cuza Vodă Street), which had still a mainly rural characteristic at the end of the 19th century, underwent a significant change in the first one and a half decades of the 20th century, setting a new direction for the area's urbanization. The traditional land plot allocation based predominantly on farming slowly started to transmute, and the fields, vegetable gardens and orchards were replaced by more modern residential houses and craftsman workshops. Although the process of modernization was far from over by the end of the long 19th century, agriculture gradually receded into the background, while industrialization and changes in the social stratification determined the architectural development of the area.

A total of ten residential houses with Art Nouveau and “Hungarian” national style features were built in the former Kör Street between 1906 and 1913, in the immediate vicinity of the City Hall and the Palace of Culture and at approximately the same time. In all cases, the customers were well-endowed local citizens. The designers-constructors were also local contractors, two of whom – Jr. Lajos Csiszár and Árpád Várady – were also involved in the design-tender and the construction of the Town Hall and the Palace of Culture. In the case of several residential houses, diversity of architectural styles is emphasized, elements of revivalism and modern currents being often mixed. The most common phenomenon is the simultaneous application of mass-forming specific to revivalism and modern façade ornamentation specific to Art Nouveau or “Hungarian” national style (e.g. the house of Márton Bocsánczy with traditional Hungarian folk art patterns). Among the presented buildings we can find mainly traditional revivalist façades decorated with some Art Nouveau elements (e.g. the house of József Szabó with some geometrical decorative elements on the façade), but there are also examples of modern rethinking of the ornaments of historical styles (e.g. the house of Ármin Bíró). Due to the proximity of the City Hall (and later, of course, the Palace of Culture), the city's administrative body obliged the builders and designers to create more elaborate façades to fit in the milieu. However, based on the plans approved by the competent authority, we have to conclude that the expectations regarding the creation of more elaborate façades did not specifically mean the application of the new style trends: there are also examples of revivalist façades.

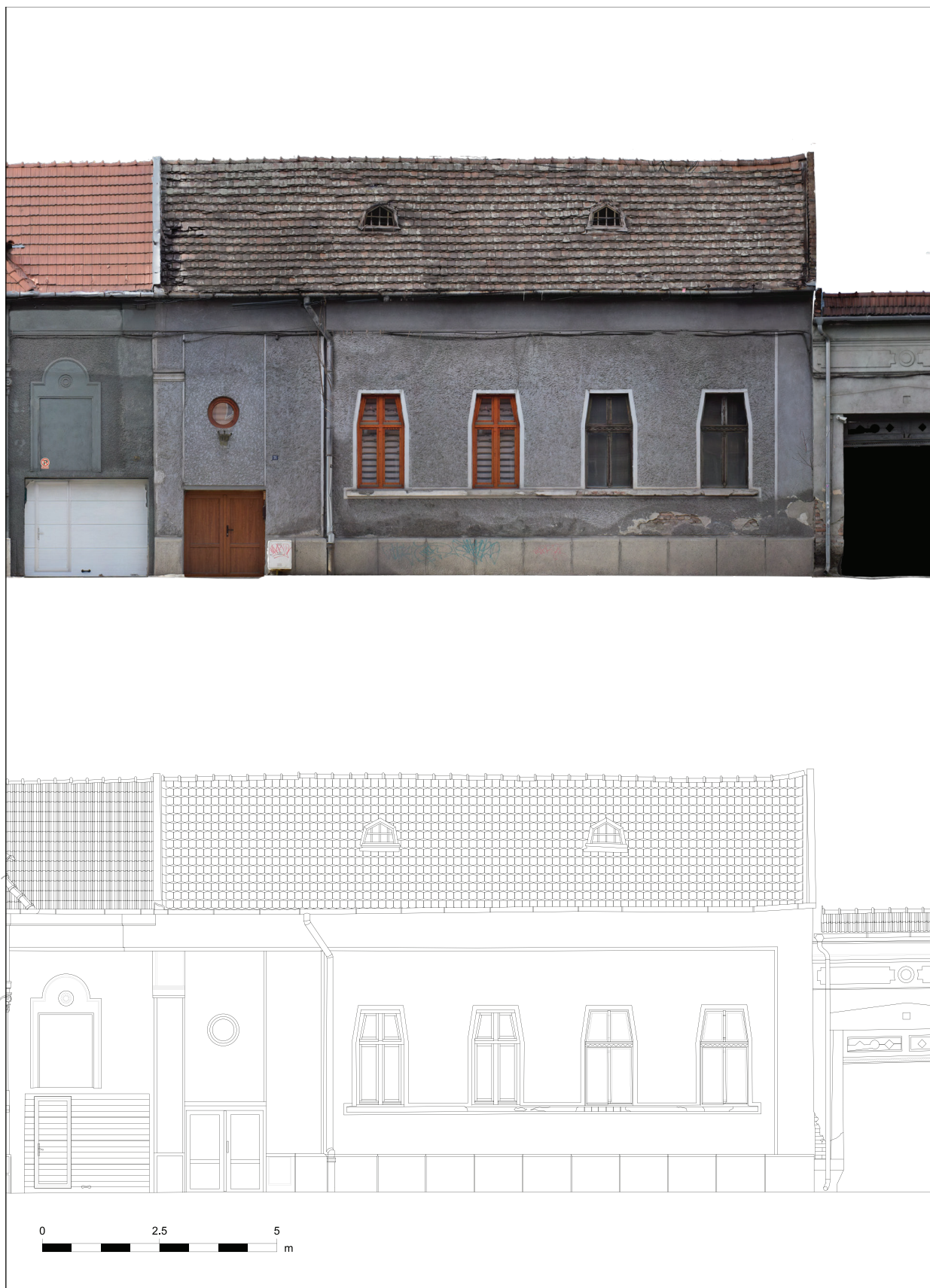
Another feature of these residential houses is somewhat more ordinary, but all the more important in terms of comfort and hygiene: in the pre-World War I period, the buildings presented here that were considered modern, with the exception of the early Pünkösti house, always had bathrooms and toilets, obviously not regardless of the great achievements of György Bernády's tenure as mayor, the supply with public utilities.

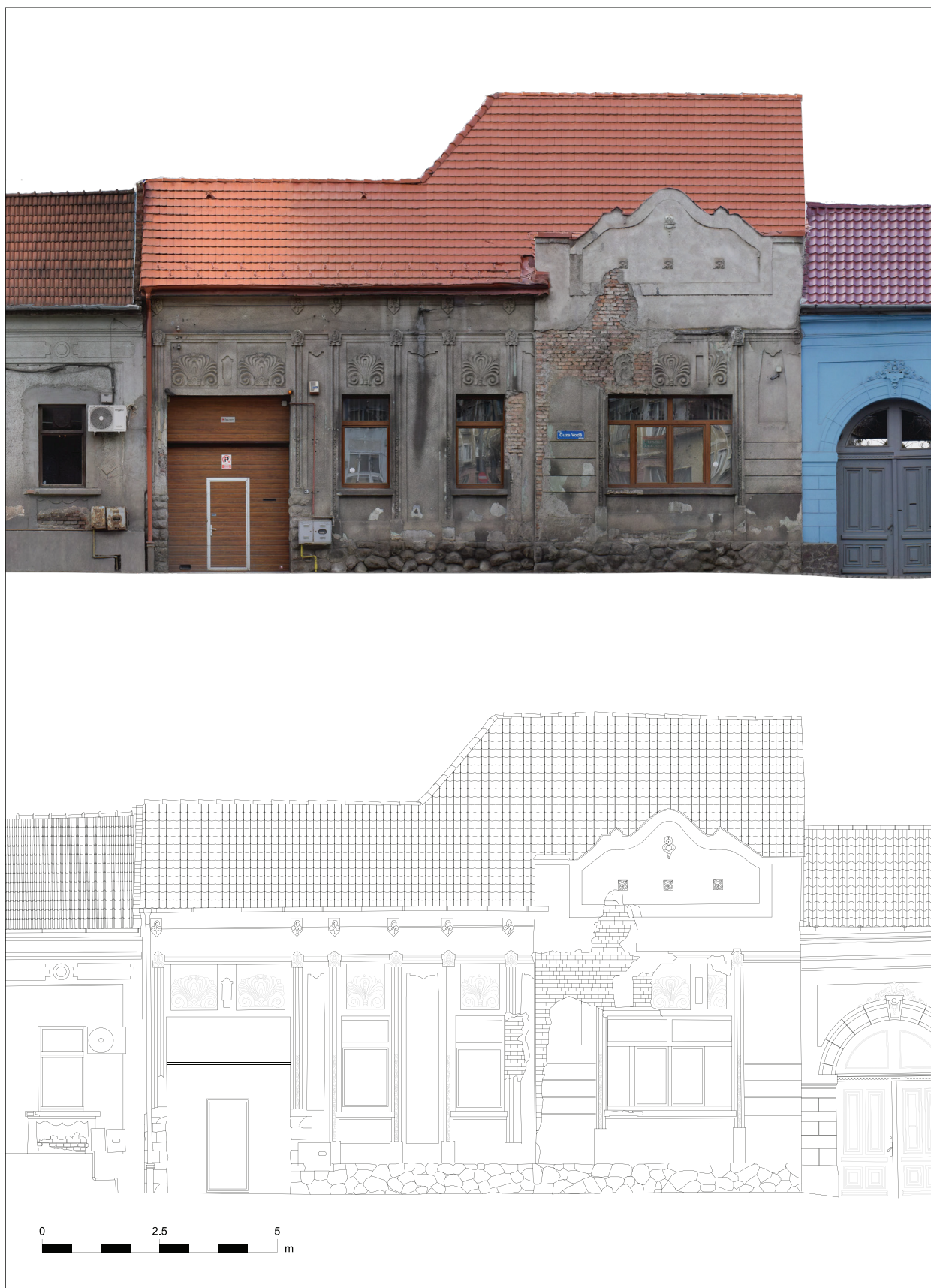
1. tábla. Cuza Vodă utca 27.
Pl. 1. Cuza Vodă Street nr. 27.

2. tábla. Cuza Vodă utca 29.
Pl. 2. Cuza Vodă Street nr. 29.

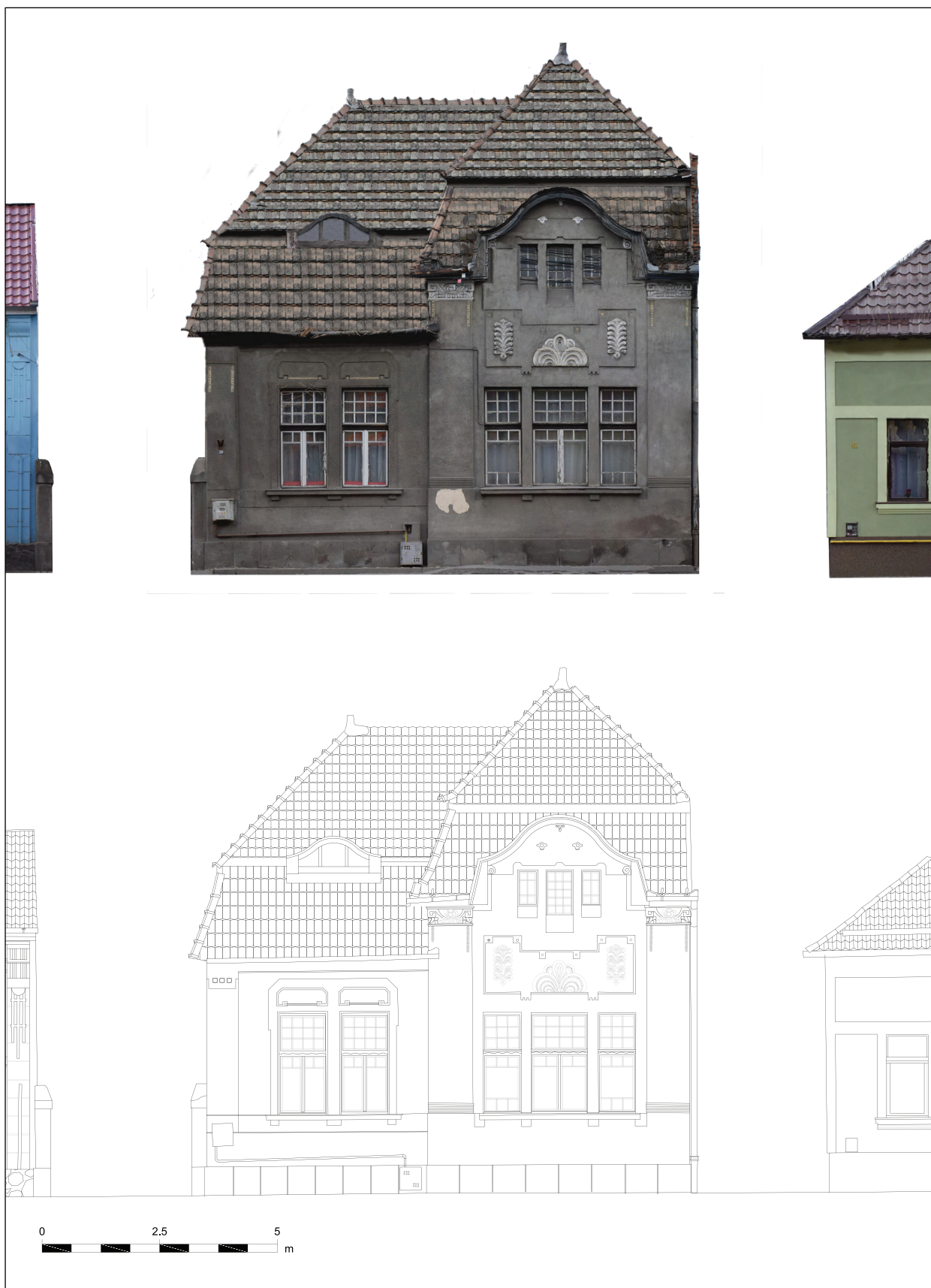
3. tábla. Cuza Vodă utca 31.
Pl. 3. Cuza Vodă Street nr. 31.

4. tábla. Cuza Vodă utca 35.
Pl. 4. Cuza Vodă Street nr. 35.

5. tábla. Cuza Vodă utca 37.
Pl. 5. Cuza Vodă Street nr. 37.

6. tábla. Cuza Vodă utca 39.
Pl. 6. Cuza Vodă Street nr. 39.

7. tábla.Cuza Vodă utca 25-39.
Pl. 7. Cuza Vodă Street nr. 25-39.

MÉRETÉBEN HALLGATAG, STÍLUSÁBAN HARSÁNY: A MAROSVÁSÁRHELYI MARTHY-HÁZ

SZATHMÁRI EDINA

A szecessziós téglaszalagos díszítés egyik méretében szerény, ám kiemelkedő minőségű erdélyi emléke Marthy Pál lakóháza Marosvásárhelyen, a Klastrom utcában. A téglaszalagok jelenléte egyaránt magyarázható az építető nyitottságával, művészeti jártasságával és a tervező tájékozottságával. Tanulmányomban Marthy Pálról és a ház birtoktörténetéről, Várady Árpád tervezőről, a ház építéstörténetéről, díszítőprogramjáról és a téglaszalagokról lesz szó.

Kulcsszavak: szecesszió, téglaszalag, polgári ház, rajztanár, Marthy Pál, Várady Árpád

Keywords: Art Nouveau, brick bands, residential building, art teacher, Pál Marthy, Árpád Várady

A marosvásárhelyi Klastrom utca (ma Mihai Viteazul)¹ számos lakóháza hitelesen idézi a századforduló hangulatát és építészeti tendenciáit. Kiemelkedik ezek közül a Római Katolikus Gimnázium egykori rajztanárának, Marthy Pálnak a 16. szám alatti lakóháza. Nemcsak szokatlanul igényes homlokzatával hívja fel magára a művészettörténész figyelmét, hanem azzal is, hogy a korábbi irodalom a város építészetében a Kultúrpalota révén meghatározó szerepet játszó két kiváló építész, Komor Marcell és Jakab Dezső munkájának vélte.² Szakirodalma elhanyagolható, építéstörténetének feltárására eddig nem történt kísérlet.³ Az 1906-ban épített ház főhomlokzata és udvari oldalhomlokzata még őrzi eredeti formáját, sőt, az egykori berendezés nagy része is megmaradt. Ezek szintén a szecesszió jegyeit viselik magukon, a ház egyedisége tehát a külső és a belső stílusességében lelhető fel.

Marthy Pál, az építető

Az egykori Klastrom utca 16. szám alatti ház lakója a századfordulót követően Marthy Pál rajztanár volt (1. kép). A vezetéknév ismerősen csenghet a helytörténet iránt érdeklődők számára, ugyanis öccse, Marthy Ferenc az impériumváltás zavaros éveiben a város polgármestere volt. Tanári tevékenységét a Katolikus Gimnázium értesítői⁴ dokumentálják, képzőművészeti munkásságát pedig a házban kutatásunk idején még fellelhető önarckép, négy akvarell és két olajjal festett tájkép, illetve a Kolozsváron, magántulajdonban található öt, vízfestékkel készült tájrészlet⁵ tárja elénk. Zenei érdeklődése a koncertekről megjelent korabeli újságcikkekből rajzolódik ki.⁶ A *Philatelia* szakfolyóirat szerint lelkes bélyeggyűjtő is volt.⁷

¹ 1920-tól Mihai Viteazul: a Klastrom, Hunyadi, Kapisztrán utcák és az István király út összevonásából. 1940-től 1948-ig újra Klastrom utca. PÁL-ANTAL 1997, 18, 144.

² KERESZTES 2000, 141.

³ Man leírást ad róla, Sipos Lajos helyesen jelöli meg Várady munkájaként. MAN 2009, 413; SÍPOS 1999, 169.

⁴ ÉRTESÍTŐ, 1889, 2.

⁵ Kolozsváron öt a Zsizsmann család, Marosvásárhelyen négy a Kukujva család tulajdonában.

⁶ Hangverseny a Székely Muzeumban. *Haladás* 1924. március 20.; Zsizsmann – Haják hangversenye. *Székely Újság* 1924. március 27.; Zenekoncert. *Székelyföld* 1924. március 27.; Hangverseny. *Csíki Lapok* 1924. október 19. A kivágott újságcikkeket a Zsizsmann család gyűjtötte össze.

⁷ *Philatelia* 10. 3–4. (1924. április 1.) 15; 5–6. (1924. június 1.) 16. A bélyegek iránti érdeklődésére vall az is, hogy 1931-ben, a Katolikus Gimnázium tanári kara által szervezett nyitott előadások során az iskola tornatermében *A bélyeg* címmel

1. Marthy Pál, 1927 / Pál Marthy, 1927

Marthy Pál (1880–1936) 1880. január 14-én született Csíkszentdomokoson.⁸ Apja, György innen költözött Marosvásárhelyre 1886-ban, ahol a plébánia kántortanítója, majd a Római Katolikus Gimnázium énektanára lett.⁹ Ez a körülmény fia zenei érdeklődését, majd a gimnázium tanári karába vezető útját egyaránt magyarázza. Marthy Pál a középiskolát 1898-ban a Katolikus Gimnáziumban,¹⁰ a főiskolát 1902-ben Budapesten végezte, a Magyar Királyi Mintarajz és Rajztanár Főiskolában (1898–1902).¹¹ Már 1898-ban „budapesti rajztanárjelölt”-ként említi a Katolikus Gimnázium Értesítője, amikor egy „szép kivitelű” Szent Imre olajképet festett egy rajziskolai szaktársával a Gimnázium részére.¹² 1902-ben visszatért Marosvásárhelyre, ahol az 1902–1903-as tanévtől a Római Katolikus Gimnázium rajztanára lett.¹³ Tanított szépírást, rajzoló geometriát, „görögpótló”¹⁴ rajzot, sőt, még tornát is. Egy év katonáskodás¹⁵ után 1904-től a szabadkézi rajz oktatását is átvette a másik három tantárgy mellett. 1902-től rendes tagja és rendszeres adományozója a Segítő Egyesületnek,¹⁶ mely a rászoruló diákok anyagi helyzetének javítását tűzte ki célul. 1908-tól az énekóra tanítását is vállalta az 1. és 2. osztályosok számára,¹⁷ emellett 1906-ban már a „rajzszerző és szépművészeti múzeum őre” volt, ami tovább növelhette népszerűségét az iskolában.¹⁸

A rajzoló geometriát/mértant heti két órában tartotta a 1–4. és 5–8. osztályosok számára,

melyből egy a mértanról és mértani rajzról,¹⁹ egy pedig a szabadkézi rajzról²⁰ szólt. Utóbbi tárgyhoz Huszka József *Constructiv Planimetria* című tankönyvének III–IV. részét alkalmazta, ami arra enged következtetni, hogy ismerhette Huszka József gyűjtéseit, melyeket órákon is használhattak. Ezt a magyaros motívumok iránti érdeklődése is bizonyítja, ugyanis a 4. osztályosok óráit kiegészítette szénnel való rajzolással és tervezéssel, valamint „a magyar díszítő stílus bővebb ismertetés”-ével.²¹ A görögpótló rajzot az 5–8. osztályosok számára tartotta, heti 2 órában. A tanulók stilizált és természetes növényi ornamentumok rajzolását gyakorolták gipsz-öntvények után, valamint virágok, termések festését, csendéletszerűen és vázlatosan egyaránt. Sőt, ezen az órán a magyar műemlékek bemutatá-

tartott előadást. *Keleti Újság* 14. 31. (1931. február) 1.

⁸ MKE 1899/1900, 53.

⁹ IDŐTÁR V/1, 248.

¹⁰ ÉRTESÍTŐ 1898, 88.

¹¹ MKE 1899/1900, 53.

¹² ÉRTESÍTŐ 1898, 15.

¹³ ÉRTESÍTŐ 1903, 22, 30.

¹⁴ A középiskolákban 1890-től elfogadott törvény szerint a gimnázium tanulóit már nem kötelezték a görög nyelv és irodalom tanulására, helyette az ún. görögpótló tárgyakat választhatták.

¹⁵ ÉRTESÍTŐ 1904, 139.

¹⁶ ÉRTESÍTŐ 1902, 92. Az egyesület alapító, rendes és pártoló tagjai pénzbeli juttatásokkal segítettek a szegény tanulókat, étkeztetéssel, tankönyvek beszerzésével, ruhák adományozásával és jótékonyági estek szervezésével. Az iskola tanulóinak is lehetőségük nyílt adományozni az Egyesületnek.

¹⁷ ÉRTESÍTŐ 1908, 30.

¹⁸ ÉRTESÍTŐ 1906, 26.

¹⁹ „...egyenesekekkel való műveletek. Párhuzamosok szerkesztése. Szögekkel való műveletek. Szerkesztés, arányosság, szögletes idomok kerülete és területe.” ÉRTESÍTŐ 1908, 38.

²⁰ „Kézűgyesítő gyakorlatok színes ceruzával. Ecsetgyakorlatok. Színek ismertetése. Természeti tárgyak rajzolása szemléleti és táblai előrajz után. Levelek és virágok festése. Stilizált síkdíszítmények (levélformák) rajzolása.” ÉRTESÍTŐ 1908, 39.

²¹ ÉRTESÍTŐ 1908, 39, 42.

sára is sor került. A szabadkézi rajzot heti négy órában tanította az 1–2. osztályosoknak, főként kézügyességi gyakorlatokat végeztek, növényi formákat, leveleket, virágokat és díszítményeket rajzoltak és festettek. Síkdíszítmények tervezését és használati tárgyak, növények, virágok természet utáni rajzolását és festését is gyakorolták. Az iskola értesítője szerint ezen az órán néhányszor a szabadba is kirándultak, hogy lehetőségük legyen „megfelelő témákról vázlatokat” készíteni.²²

A gimnázium Segítő Egyesülete által kerülhetett kapcsolatba a társulat alapító tagjával, Lutman Ivánnal (1857–1920),²³ későbbi apósával. 1905. augusztus 27-én ugyanis a tehetsős borkereskedő lányával, Máriával (1886–1960)²⁴ kötött házasságot.²⁵ Amint látni fogjuk, apósának a ház építéstörténetében is fontos szerep jut majd (2. kép).

Marthy Pál festőként több ízben is felbukkan a művészettörténeti irodalomban.²⁶ Többnyire hangulatos tájrészleteket ábrázoló akvarelleket készített,²⁷ ma fellelhető munkái között legalábbis ezek a gondosan részletezett és megszerkesztett tájábrázolások vannak többségben (3. kép). A Mintarajziskolában a felsőbb éves diákoknak lehetőségük nyílt tárlatokon vagy nyilvános pályázatokon részt venni alkotásaikkal, ezeken elsősorban az iskola jóhírét kellett növelniük, kötött koncepciók szerint.²⁸ Így 1902-ben a budapesti Műcsarnokban rendezett kiállításon, melyen Marthy is részt vett, hasonló, akadémikus elvárásokat teljesítettek a munkák.²⁹ 1900-ban Lyka Károly élesen kritizálta ezeket a tárlatokat: „ma is a régi, letárgyalt, száraz nyomokon halad” az iskola, s „szegény ifjak, ... a sorsuk e sivár munkára kényszeríti” őket, „rossz, terméketlen, sőt ártalmas az itt folyó munka ... kárára van a magyar művészetnek”.³⁰ A Mintarajziskola pedagógusképző szaktanfolyamának bemutatóin is elsősorban az iskola pedagógiai módszerén volt a hangsúly „a növendéki munkák tantárgyak szerint csoportosításban, azon belül pedig tanmenetet szemléltető fokozatokban jelentek meg.”³¹ Marthynak szoros kötődése a hagyományokhoz meglátszik későbbi munkáin is, azokon a tájrészleteken, melyeket ma Kolozsváron és Marosvásárhelyen őriznek.

2. Marthy Mária, 1927 / Mária Marthy, 1927

²² ÉRTESÍTŐ 1908, 58–59.

²³ TBK, GYÁSZJELENTÉSEK.

²⁴ Lásd sírkövét a marosvásárhelyi ref. temetőben, valamint halotti bizonylatát (1960. február 8.) a Kukujva család tulajdonában.

²⁵ TBK, GYÁSZJELENTÉSEK; *Székelység* 8. 196. (1905. augusztus 27.) 2.

²⁶ SZABÓ-KÁLLAI 1997, 62; BANNER 1990, 189. Születési éveként tévesen 1886-ot adják meg.

²⁷ BEREY-VÁRADY 1934, 305.

²⁸ RÉVÉSZ 2002, 113.

²⁹ BEREY-VÁRADY 1934, 305.

³⁰ LYKA 1900, 11–12.

³¹ RÉVÉSZ 2002, 122.

3. Marthy Pál: Balcic, 1925 / Pál Marthy: Balcic, 1925

Várady Árpád, a tervező

Várady Árpád (1882–1967) Várady Márton marosvásárhelyi birtokos, jómódú kádármester fia volt. A Budapesti Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskola anyakönyvi kivonatából kiderül, hogy tanulmányait az 1899–1900-as tanévtől kezdte az iskola rendes szaktanfolyamán.³² 1899-ben „bizonyítványai alapján” vették fel, előtte ugyanis három évig a marosvásárhelyi ipariskola építészeti osztályában tanult. Kiderül, hogy eközben három évig, 1899. április 19-ig volt tanonc Mónus Márton marosvásárhelyi kőművesnél. Az ezt kiegészítő megjegyzés („azóta ugyanott dolgozott”) arra utalhat, hogy a tanév megkezdéséig még Mónusnál tevékenykedett. A neve alatt is

a „felszabadult segéd” jelző olvasható. A hiányzásai miatt lehetett a magaviselete csak jó, ami talán az építőtelepeken való munkálkodásával magyarázható – a tavaszi félévben 56 igazolt hiányzása volt.

Újabb vizsgálódások teszik bizonyossá azt a korábbi szerzők³³ által már említett körülményt, hogy Várady Árpád az iskola végeztével a kiváló építész, Sándy Gyula műhelyébe került. Sándy korábban tanára és osztályfőnöke volt, évfolyamáról pedig ő volt az egyetlen, akit Foerk Ernővel közös irodájába maga mellé vett.³⁴ Várady Árpád 1907-ben tett építőmesteri vizsgát a fővárosban. Az építőmesteri képesítés jogosultságot adott jelentősebb méretű épületek kivitelezésére és tervezésére is.³⁵ 1907-ben nyitotta meg önálló tervező- és kivitelező vállalatát szülővárosában.³⁶

Tervezőként először 1905-ben hallunk róla, a marosvásárhelyi Városháza pályázatán vett részt Schneider Iván építőművész mellett a Bemapó jeligéjű termunkával. A Bobula János műépítész terve után másodikként megvételre ajánlott tervet a bíráló bizottság³⁷ nehezen kivitelezhetőnek tartotta. A díszítés megrajzolásakor nem törekedtek részletességre, de így is megfigyelhető a növényi ornamentika alkalmazása. A félköríves-, kör- és ovális ablakok, a fiatornyok, oromzatok és az épület szerkezete azonban döntően historizáló jellegűvé teszik a tervet.³⁸

1906-ban tervezte egyik első és egyben egyik legigényesebb marosvásárhelyi művét, a jelen tanulmány tárgyát képező Marthy-házat.³⁹ A téglaszalagok és szívformák megismétlődnek a Kör utca 84. szám⁴⁰ alatti saját házában is, mely 1907–1908 között épült.⁴¹ 1908-ban Haimann Ignác fűrészgáros „megyesfalvi országúton” elhelyezkedő házat tervezte.⁴² A hátsó homlokzat tervén, az oromzaton megjelenik a szívforma. 1909-ben tervezte és építette Szilágyi Sándor házat a Kossuth Lajos utcában, melyen az ablakok között, vállmagasságban a vakolt felület függönyívre emlékeztet, alatta festett szív és két körforma látható, ez tér vissza a koronázó párkány alatt is.⁴³

³² BFL.

³³ SIPOS 1999, 168–169. Megerősíti Man (MAN 2009, 234) és Fodor Sándor (FODOR 2006, 5) is.

³⁴ ORBÁN 2020.

³⁵ KISS-SZINNYAI 1997, 148, 46.

³⁶ MAN 2009, 234; FODOR 2006, 5.

³⁷ A bíráló bizottság tagjai többek között Sándy Gyula építész, Dósa László vármegyei és Fleisch Adolf városi főmérnökök, Vidor Emil műépítész és Bernády György polgármester voltak. MAGYAR PÁLYÁZATOK 1905, 31.

³⁸ „Bemapó. Alaprajzi csoportosítása és a kettős udvar helyesíthető. A főbejárat és előcsarnok nem monumentális összeköttetése, a nagyterem erkélyszerű kiépítése és a homlokzatnak, bár nagy apparátussal kigondolt, de alapjában véve kissé száraz és mégis túlhalmozott kiképzése hibáztatandó. Az óratornyoknak nehézkes földelconstructió fölé való elhelyezése bár festői, de fölépítése nehézségeket okoz. Alternatív megoldása is megfelelő, hibái azonosok a főterével.” MAGYAR PÁLYÁZATOK 1905, 12–13, 29.

³⁹ TANÁCSI IRATOK, 4839/1906.

⁴⁰ Ma Cuza Vodă utca 97.

⁴¹ Köszönet az adatért Földi Imelgának. TANÁCSI IRATOK, 4749/1907.

⁴² MAN 2009, 420; TANÁCSI IRATOK, 3299/1909.

⁴³ ONIGA 2018A.

4. Marthy Pál háza, 2019 / Pál Marthy's house, 2019

Karácsonyi Géza ipariskolai tanár lakóházának 1911-ben tervezett és kivitelezett homlokzata⁴⁴ a népművészetből vett mintákat már mellőzi, Várady a geometrikus és tradicionális formákat alkalmazta inkább.⁴⁵ Ahogyan saját tisztviselőtelepi lakóházánál is látható, a Munkácsy Mihály és Zichy Mihály utca sarkán.⁴⁶ Az 1912-ben épült kétszintes ház hangsúlyos eleme a nagy méretű saroktorony, mely a terveken emelt félgömb-kupolával van fedve. A Haimann Ignác és Karácsonyi Géza házának terméskőfalazata jelenik meg a ház lábazatán, illetve ismétlődik az első emeleten: a főhomlokzat teraszának karzatán és a központi tengely ablakának két oldalán, az oldalhomlokzaton pedig a zárterkély alatt, ezen kívül a saroktorony koronázópárkánya és a bádogtető között. Itt megjelenik a klinkertégla is, a lábazat fölött és az oldalhomlokzat zárt erkélyének keskeny ablakai között, az övpárkály magasságáig. Ugyancsak 1911-ben tervezte Jánossy Árpád kétszintes házát a Klastrom utcában, erre az épületre is a geometrikus formák alkalmazása a jellemző.⁴⁷

Godt Adolf Kossuth Lajos utca 64. szám alatti földszintes lakóházának átalakítását 1912-ben Várady kivitelezte, feltételezhetően ő is tervezte. A széles ablak felett középen egy növényi ornamentika stukkó látható, melyet sűrű leveles, hullámzó virágszárak vesznek körül, ez a forma kissé hasonlít a Marthy-ház rizalitjában látható díszek elemeihez. A párkány alatti kiugró falszegmens fogrovata Várady tisztviselőtelepi lakóépületén köszön vissza.⁴⁸ 1912-ben tervezte Zambler Domokos Gecse Dániel utca 15. szám alatti épületét.⁴⁹ A homlokzat három tengelyét négy pilaszter – növénydíszes fejezettel – tagolja. Köztük hullámzó, kőporos felület és sima vakolatú keretek helyezkednek el, ezekben pedig visszaköszönnek a Marthy-ház és a Kör utcai Várady-ház szív- és körformái. A Zambler-ház formáiban számos hasonlóságot mutat az 1907–1908 között épített Kör utcai Várady-házzal. Jó példa arra, hogy Várady ugyan 1911-ben Karácsonyi Géza és Jánossy Árpád házán, 1912-ben pedig a tisztviselőtelepi épületén már a geometrikus szecesszió formáit alkalmazza, de később sem feleli a pályafutásának kezdetén gyakran használt szívformákat és köröket.

Sipos Lajos úgy tudta, hogy 1917-ben katonának hívták, barakkokat épített a bevonulóknak a városban, 1922–1924 között kátránypapír-készítéssel foglalkozott, 1924-ben építészeti anyagraktárt

⁴⁴ Egykor Berzsényi Dániel utca 16, ma Vulkán utca 11.

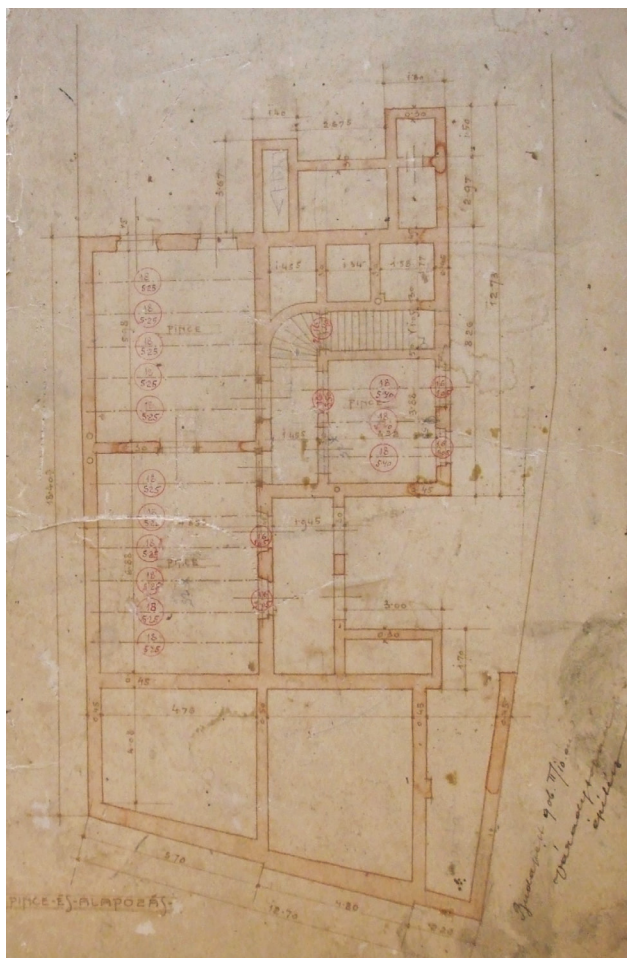
⁴⁵ MAN 2009, 420; TANÁCSI IRATOK, 6145/1911.

⁴⁶ Ma Borzești utca 5. és Bradului utca 21. TANÁCSI IRATOK, 1942/1911.

⁴⁷ TANÁCSI IRATOK, 4772/1912.

⁴⁸ ONIGA 2018B.

⁴⁹ MAN 2009, 420; TANÁCSI IRATOK, 4773/1912.

5. Pincszint alaprajza, 1906 / Basement plan, 1906

Az új ház helyének kiválasztásakor a döntést meghatározhatta a Klastrom utcába épített új Katolikus Gimnázium, amely 1905-re készült el, majd 1908-ban egészült ki a tanulóotthonnal.⁵⁷ Vele szemközt ugyancsak a státus birtokolt egy házat udvarral⁵⁸ és egy hasonlóan nagy méretű, 9904 négyzetméter területű kertet. A *Székely Lapok* tudósítója szerint az iskolaépítés terve hatással volt a telekárak emelkedésére is.⁵⁹ A Gimnázium telkével átellenben elhelyezkedő nagy méretű majort 1904-ben adja el a katolikus státus a városnak, melyet az felparcellázott, majd eladott.⁶⁰ Az 1898-as adatok szerint a Veretzel Antalné tulajdonában álló telek – amire később a Marthy-házat építik – a major belváros felőli szomszédja volt. Az egykori major felparcellázott telkeire 1905-től két további gimnáziumi tanár is építtetett: Misz Olivér, számtan- és természettan-tanár (Klastrom utca 19. szám),⁶¹ valamint Jánosi Gerő irodalomtanár (Klastrom utca 25. szám).⁶²

A Marthy-ház építéstörténetében kivételes, hogy kétféle tervrajztípus is fennmaradt: a tulajdonosnál fennmaradt eredetiek és az engedélyezési tervek a város levéltárában. A levéltári iratcsomó a szokásos módon a kérvényt, a helyszíni jegyzőkönyvet és az erre felvezetett tanácsi határozatot,

létesített, és gépeket állított be közmunkára, 1933-ban a gazdasági válság tönkretette.⁵⁰ De egyazon évben Kör utcai háza mellett létrehozta nagyobbik fiával, ifj. Várady Árpáddal az 1947-ig működő Várady Árpád Fakereskedelmi és Építkezési Rt.-t.⁵¹ Fodor Sándor szerint az Állami Építkezési Vállalat 1950-ben telepvezetőnek hívta be, így részt vehetett a borszéki borvíztöltőde, a gyergyóremetei tejporgyár és a marosvásárhelyi Dózsa György utcai tömbházak felépítésében; 1965-ben vonult nyugdíjba, 1967-ben hunyt el.⁵²

A Marthy-ház

1898-ban a Klastrom utca 15. szám alatti ingatlan és az udvarhoz délről, hosszanti irányban csatlakozó kert tulajdonosa még Veretzel Antalné volt.⁵³ A térképen a kert mellett a korabeli ház elhelyezkedése is látható, ehhez egy négyzet alakú, kisebb épület csatlakozott.⁵⁴

1906. május 30-án Lutman Iván kért engedélyt a városi tanácstól a Klastrom utca 15. számú telkén lévő rozoga épületek lebontására, és egy földszintes, téglafalú és cserépfedésű, négy szobát, konyhát, kamrát, fürdőszobát és zárt verandát magába foglaló lakóház építésére.⁵⁵ Az építéssel Mónus Márton és Pünkösti Ferenc vállalkozókat bízta meg. 1906. június 19-én adták át az építkezési engedélyt, majd december 4-én a használatbavételt.⁵⁶

⁵⁰ SIPOS 1999, 168.

⁵¹ *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz*. 18. (1942–1943) 3–4. 765.

⁵² FODOR 2006, 5.

⁵³ TÖRZSKÖNYV 1898, 93.

⁵⁴ A két telek 1851 és 1852 helyrajzi számokkal van jelölve a térképszelvényen. BELTERÜLET D4.

⁵⁵ TANÁCSI IRATOK, 4839/1906.

⁵⁶ Kukujva család tulajdonában.

⁵⁷ IDŐTÁR II, 124.

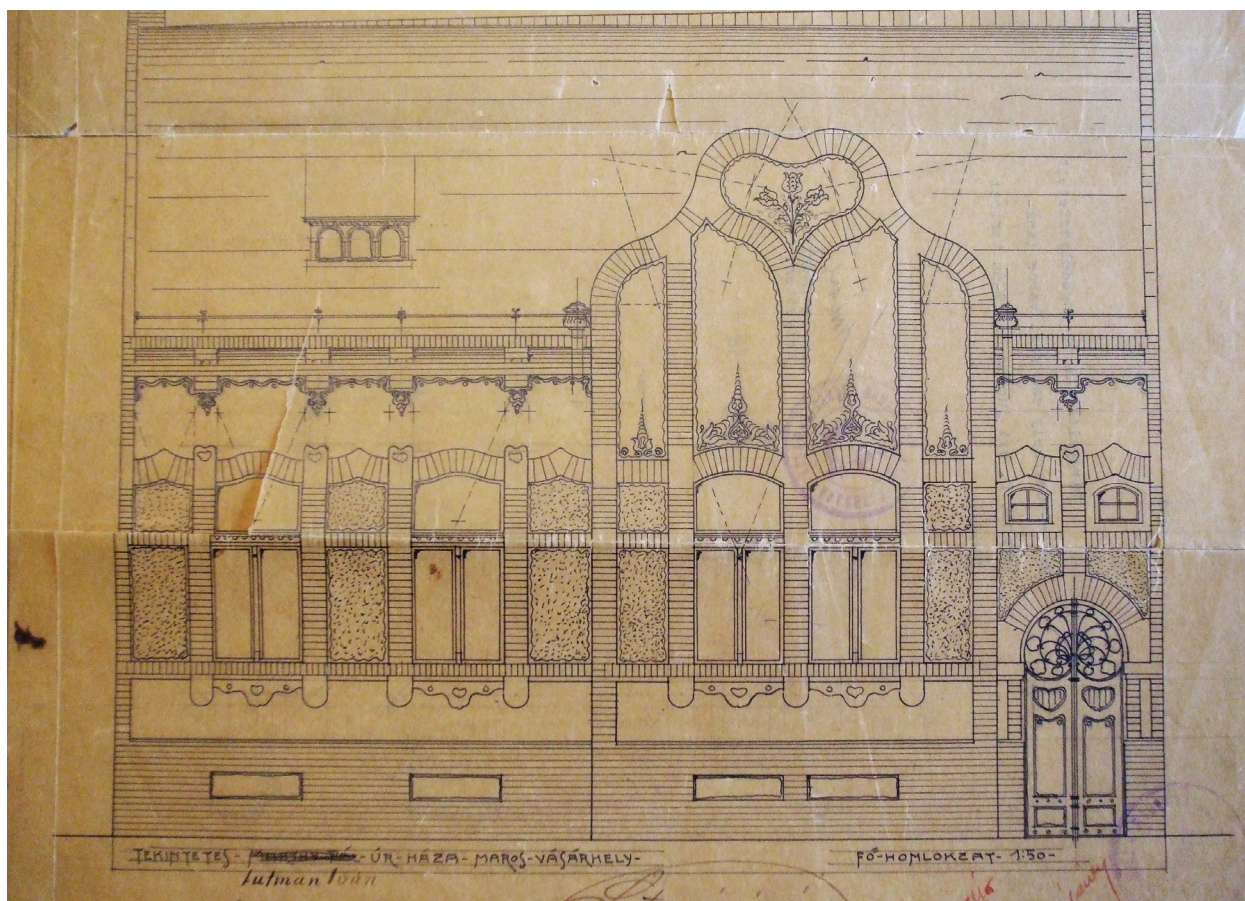
⁵⁸ TÖRZSKÖNYV 1898.

⁵⁹ IDŐTÁR V/2, 12–13.

⁶⁰ IDŐTÁR II, 126.

⁶¹ TANÁCSI IRATOK, 1909/2316.

⁶² Előadások. *Pesti Hírlap* 62. 233. (1940. október 12.), 8.

6. A főhomlokzat terve, 1906 / The façade's plan, 1906

7. Marthy Pál háza, részlet / Pál Marthy's house. Details

8. Marthy Pál háza, részlet / Pál Marthy's house. Details

a terveket, valamint a használatba vételi kérést és engedélyt őrzi. Itt összesen 4 darab tervlap maradt fenn: az oldalhomlokzatok, a metszetek, a főhomlokzat és az alaprajzok cianotípiái. A tulajdonosnál pauszmásolaton a főhomlokzat, egyetlen nagy tervlapon az oldalhomlokzatok és a metszetek, valamint kartonra ragasztva az alaprajzok maradtak fenn, összesen 3 darab terv (bár a pince és a földszint alaprajzát utólag kettéválasztották). A főhomlokzat 1:50, az oldalhomlokzatok és metszetek terve 1:100 léptékben készült.

Az eredeti alaprajzokat kivéve az összes tervlapon szerepel a terveket 1906. június 14-én felülvizsgáló Radó Sándor városi főmérnök, valamint az építtető Lutman Iván aláírása. Várady szerzőségének perdöntő bizonyítékát viszont épp az eredeti alaprajz őrzi, melyet Budapesten, 1906. február 10-én jelzett – némileg túlozva saját szerepét – építészként. Kézzel írtja szerepel még a metszetek tervlapján is, ez a másolatra is rákerült (5. kép).

A címfeliratok a tulajdonjogi kérdések felé irányítják a figyelmünket. A homlokzat és a metszetek tervein a „Tekintetes Marthy Pál úr háza Maros Vásárhelyt” felirat olvasható, ám Marthy nevét utólag mindenhol áthúzták és a Lutman Ivánéra javították, így járva el a gépelt kérvény esetében is. A magyarázat egyszerű: bár a megrendelés részleteivel bizonyára a frissen házasodott rajztanár bajlódott, a telek vagyonos borkereskedő apósáé volt, és az ő költségén épülhetett maga a ház is, mely a biztonság kedvéért haláláig (1920) a tulajdonában is maradt.⁶³ A házastársak ezt követően kerültek otthonuk tényleges birtokába, és zavartalanul éltek benne halálukig: Marthy Pál 1936-ig,⁶⁴ felesége pedig 1960-ig.⁶⁵ Lutman egyébként a Szentgyörgy utca 37. szám alatt,⁶⁶ a Császár Lajossal 1901-ben építtetett⁶⁷ családi házában lakott haláláig.⁶⁸

Az öttengelyes homlokzat terve részletességre törekvő, hangsúlyos eleme a függőlegesen és vízszintes-ívesen futó téglaszalag (6. kép). A 3–4. tengely enyhe rizalitban emelkedik ki, majd a tető fölé magasodó, hullámzó oromzat zárja, körülötte szaggatott szerkesztővonalak figyelhetők meg, melyek a szívformába helyezett liliomok szimmetrikusságát segítik. A vonalak a kis konzoldíszek alatt is ismétlődnek. Várady több tervét ismerjük, a homlokzatrajz rokonítható más munkáival. De egyáltalán

⁶³ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, 18v; TELEKLAJSTROM 1919, 30.

⁶⁴ TBK, GYÁSZJELENTÉSEK.

⁶⁵ Lásd Marthy Mária halotti bizonyítványát a Kukujva család tulajdonában.

⁶⁶ Ma Forradalom (Revolúției) utca 28.

⁶⁷ TANÁCSI IRATOK, 5077/1901. Vö. HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, 18v.

⁶⁸ 1920. december 13-i gátszjelentésében is ez a gátszház. TBK, GYÁSZJELENTÉSEK.

nem kizárt, hogy Marthy Pált is foglalkoztathatta háza főhomlokzatának tervezése. Tehetséges rajztanár volt, ismerte Huszka József könyveit, rajzórán a virágok, növények stilizált rajzolását gyakoroltatta, „a magyar díszítő stílus bővebb ismertetés”-ére⁶⁹ is figyelmet fordított, nem elképzelhetetlen tehát, hogy hozzászólt a homlokzat tervezéséhez.

Az építkezés költségeiről az 1909. december 29-én tartott lakásépítő értekezlet nyújt viszonylagos képet, mely szerint Várady Árpád vállalkozó tervei alapján egy négyszobás lakás 16 800 koronába került.⁷⁰ A Marthy-ház költségei tehát hozzávetőlegesen ehhez az összeghez közelíthettek, de figyelembe kell venni, hogy három évvel korábban épült, és mások – Mónus Márton és Pümkösti Ferenc – kivitelezték. A építőmesterek személye bizonyára nem véletlen, hiszen, mint láttuk, Várady korábban Mónus Márton segédje volt, így könnyen javasolhatta a munkára ifjúkori mesterét, aki akkor Pümkösti Ferencsel dolgozott együtt.⁷¹

Az utcavonalas, zárt sorú beépítésben álló házat kétoldalt alacsonyabb tetőzetű, földszintes lakóházak szegélyezik, keletről a Holicska-ház, nyugatról a Grünstein-ház. Főhomlokzata nem szimmetrikus, a kapubejárat az épület jobb szélére került, tőle balra négy ablak nyílik, váltakozó ritmusban. Az épület fő tengelyét kissé jobbra tolja a bejárat melletti enyhe rizalit, melynek oromzata messze a koronázópárkány fölé magasodik, hullámvonalas lezárása téglából rakott sávval hangsúlyozott. Az oromzat csúcsát egy ugyancsak téglaszalagból formált, nagy méretű szív ékesíti. A rizalit könyöklőpárkányából téglalízénák futnak az oromzat homorú hajlatába, és a szív alul kicsúcsosodó záradékába, négy hangsúlyos függőleges mezőre osztva a felületet (7. kép). A lizénák szélessége eltérő: a középső szélesebb, mint a két szélső. Az osztott mezőkbe került a két szegmensíves záródású ablak. A könyöklőpárkányt nyers-tégla alkotja, a középső, szélesebb lizéna képezi a választófalat az ablakok között. A széles szemöldökök vonalában, kétoldalt is fut egy-egy vékonyabb téglaszalag, mely alattuk, vállmagasságban megismétlődik. A vízszintes vonalak megtörik a függőleges irány nyomatékosságát, hatásukat fokozza a fölöttük elhelyezkedő ritmikus, a falsíkból kissé kiemelkedő virágdíszítés.

A homlokzat ritmusát a határolt vakárkádok mezők és a nyílások váltakozása határozza meg. A szemöldökpárkányok fölött a négy lizénát három-három vízszintes pálcával közrefogott, szívformából és virágból komponált motívum díszíti. Hármass és kettes csoportokban helyezkednek el a lizénák között (8. kép). Ismétlődésük ritmikuságot hoz létre, illetve kapcsolatot teremt a rizalittól jobbra elhelyezett kapubejárat tengelyével. Ezt a félköríves záródású, kovácsoltvas betétű kapubejárat emeli ki. A félkörívét téglaszalag hangsúlyozza, fölötté a homlokzatot a kapu középtengelyében téglasáv osztja két függőleges mezőre.⁷² Vízszintes és ívelt téglaszalagok díszítik a felületet, fölöttük ismétlődnek a szív és virágmotívumok. A kapu két szárnyát egy-egy szívforma és felül homorúan zárt tábla osztja. Utóbbiban eredetinek tűnő, bekarcolt magyaros motívumok fedezhetők fel. A kapu vízszintes

9. Marthy Pál háza, részlet a kapuról / Pál Marthy's house. Details of the portal

⁶⁹ ÉRTESÍTŐ 1908, 42.

⁷⁰ IDŐTÁR II, 135.

⁷¹ Együttműködésük nem egyszeri alkalom volt, 1901–1903 között Dósa László terve szerint Mónus és Pümkösti építik fel a mezőmadarasi elemi iskolát. ONIGA 2016, 270.

⁷² A félkörív fölött, a téglasávban az Adria biztosító-társulat táblája látható, magyar címmel és 1838-as felirattal, jelezve a társulat megalakulásának évszámát.

osztólécén hasonló díszek helyezkednek el, liliommal és liliomszirmokkal, fölötté az üveg nélküli felülvilágítót ostorcsapás-íves kovácsoltvas díszíti (a tervtől eltérően, ott ugyanis legyezőforma látható, benne sűrűn ismétlődő íves indák és félkörök, hiányzik a vízszintes osztópárkány, a kapuszárnyak homorlatban záródnak, követve a kovácsoltvas indák körkörös formáját, lásd 9. kép).⁷³ A hullámos lezárású kötényekben a szívforma ismétlődik, fordított elhelyezésben, bemélyedve. Az ablakokat szegélyező lizénák folytatásaként foghatók fel az ablakkötényeket közrefogó enyhén kiemelkedő, csepp alakban lezárt formák.

A kivitelezett homlokzat több helyen eltérést mutat a tervtől. A téglából kirakott lizénák a terveken csak a szemöldökpárkány íves téglaszalagjainak a magasságáig futnak. Végződésükben egy-egy szívforma helyezkedik el, vonalukat a lizénák lezárásai is követik. A koronázópárkány téglasorához közvetlenül kötődnek a rizalitot közrezáró tengelyek díszsorai, ismételve a szívformákat a lizénákkal egy vonalban. A terven az ablakok közti mezőket durva, szemcsés vakolat borítja. A kivitelezett homlokzaton ilyen csak a téglaszalagok metszéspontjain láthatunk. A rizalitra a rajzok szerint egyszerűbb virágdíszítés került volna, az oromzatot lezáró szívforma közepében is helyet kapott volna három virágmotívum. A kapu tengelyébe két, kis méretű ablakot szántak, teljesen megbontva az ablakok tengelye és a kaputengely díszítményei közti hasonlóságot.

Az oldalhomlokzat a veranda vonaláig nagy fokú átalakításon esett át. A kapubejárat melletti szobát kiszélesítették, ezáltal az udvarra vezető kapubejárat szűkült, a régi veranda bejárata fedél alá került. A verandát az 1970-es években építették át. Az egykor mellékhelyiségeket magába foglaló alaprajzi egység homlokzata kevésbé változott, csak az ablakokat cserélték ki. Továbbá ide került még a pince udvarról nyíló lépcsőlejárata. A hátsó udvar felőli homlokzat leghangsúlyosabb eleme a fából épített nyitott tornác. Középen keskeny, előreugró, kapuval lezárt, fedett lépcsőfeljáró vezet a fal mentén balra húzódó, keskeny tornácra. A tornáctól keletre egy széles, kosáríves ablak nyílik, mely ma is őrzi eredeti asztalosszerkezetét.

Az épület alaprajza megközelítőleg C alakú hosszanti szárnya a telek északkeleti határvonalában húzódik, majd előreugrik, középen kis verandát fogva közre (12. kép). A telek szabálytalan sokszög formájú, a kapu felőli sarka az utcavonal szabályozásának köszönhetően kicsúcsosodik, a beépítés ezt a vonalat követi. Az alaprajz jelölései szerint a szoba, szalon, ebédlő és hálószoba L alakban kapcsolódik egymáshoz, majd egy, a verandáról a hátsó homlokzati kijárat felé induló folyosó választotta el a C hátsó szárában elhelyezett konyhát, kamrát, mellékhelyiségeket, padlás- és pincelépcsőt. A veranda a ház összekötő eleme, erre nyílik a lépcsővel kapcsolt főbejárat, a szalon melletti szoba és a folyosó, ahonnan a mellékhelyiségekbe lehetett jutni (10. kép).

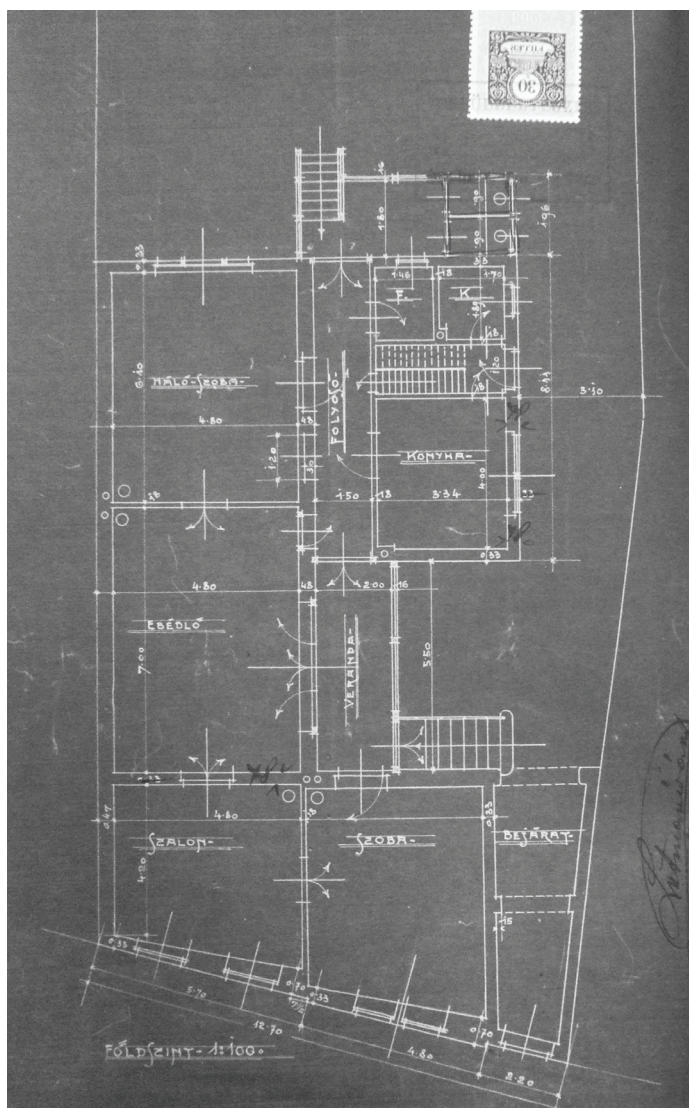
Ma a ház két részre osztott, első traktusába a beépített egykori verandára vezető ajtónyíláson, a hátsóba ma is a régi tornácra keresztül lehet bejutni, a folyosón át. A ház első egysége évek óta üresen áll, a korabeli csempékályhát lebontották, műanyag nyílászárókra cserélték az íves osztós régi faablakokat (11. kép). A hátsó rész alaprajzi kiosztása többnyire az eredeti maradt, csupán a pincébe építettek egy belső lejáratot, az egykori kamrát fürdőszobává, a konyhát hálószobává alakították (13. kép). Hátról megmaradt a tornác, valamint a kertben a házzal egyidős kis filagória.

A ház berendezése

A ház kivételes művészettörténeti értékét az a körülmény is növeli, hogy nagy arányban megőrizte az eredeti berendezés alkotóelemeit. A 2018-ig Marthy özvegyének gondozói által lakott hátsó lakrészben, az egykori hálószoba helyén berendezett nappaliban állt egy nagy méretű ebédlőszekrény (14. kép) és kétoldalt egy-egy kétajtós tároló szekrény (15. kép). Az egykor konyhaként funkcionáló helyiségbe a régi hálószobabútorok kerültek: egy ágy, egy éjjeliszekrény és egy toalettasztal (16. kép). Ezek mind a szecesszió jegyeit viselik magukon. Az ajtók osztott mezőiben a vonalak jellegzetes, hol lelassuló, hol pedig felgyorsuló játéka figyelhető meg. Az éjjeliszekrények fedőlapját és a toalettasztal homlokoldalát lilás színű csempelapok díszítik. A széles, emeletes ebédlőszekrény eltér a többi bútor formáitól, mértéktartó, elegáns és geometriai alapformák jellemzik. Díszítményei fegyelmезettek, a három vízszintes tengely alsó és felső szárnyain szimmetrikusan helyezkednek el a négyzet vagy téglalap alakú mezőbe komponált bimbós-leveles faragványok. Fogantyúi követik a bútor geometrikus formavilágát. Ebben a szekrényben nyilvánul meg egyedül a német-osztrák-magyar bútorművészet

⁷³ TANÁCSI IRATOK, 4839/1906.

12. Földszint alaprajza, 1906 / Ground plan, 1906 (SJAN Mureş, Consiliul oraşului, 4839/1906)

típusok láthatók (17. kép). Ez a virágdíszítés kapcsolatot teremt a bazsarózsás bútorدارabokkal. Az ajtajának belső oldalán olvasható a MUSTER SCHUTZ (levédett minta) felirat, 354-es számmal és egy Dávid-csillaggal. A kályha egyes részletei, mint például az övpárkány virágdíszei, megegyeznek a Winkler-ház kályhájának részletével.

A ház külseje és a bútorok nem mutatnak közvetlen kapcsolatot, ám meg kell jegyeznünk, hogy az ebédlőszekrény kisméretű-téglaalap formába faragott virágdíszei hasonlítanak a rizalit szemöldök-párkányai fölött felfelé futó levélsorokra, liliomos kompozíciókra. Hasonló stílusjegyeik és megformálásuk jól szemlélteti, hogy a homlokzatot meghatározó szecessziós stílus a belsőt is áthatotta. A szerencsés módon fennmaradt berendezés a külső és belső egységét hangsúlyozza, így a Marthy-ház az összművészeti alkotás szép példájának tekinthető.

A homlokzat díszítése: növényi ornamentika és téglaszalag

A Marthy-ház homlokzatának sokat alkalmazott ornamense a szív motívum, mely leghangsúlyosabban az oromfalon tűnik fel, téglaszalagból formálva, de ismétlődik a kapubejárat két szárnyán, a koronázópárkány alatti stukkódíszeken és az ablakkötényeken is. Felismerhető az erdélyi magyar népművészeti dokumentációs munkálatok hatása, a virágdíszek hasonlóságot mutatnak a Huszka Jó-

vonulata: leegyszerűsített vonalvezetés, a csupasz geometrikus formákon belül a vertikalizmust hangsúlyozza, takarékosan bánik a dekorációval. A szekrény legfelső tengelyében egy-egy színezett üvegablak is dekorálja a felületet a fafaragvány mellett.

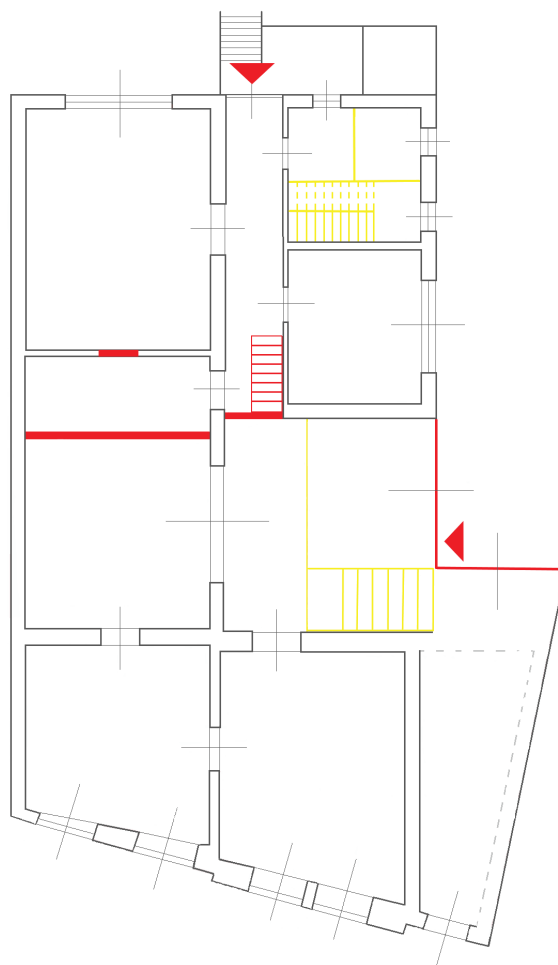
A hálószobává alakított régi konyhában lévő ágy, éjjeliszekrény és toalettasztalka, illetve az ebédlőben lévő két szekrény a francia formavilágot viselik magukon. Ez elsősorban a bazsarózsához/tavirózsához hasonlítható virágok szárainak mozgalmasságából és az ostorcsapás ívű mezőkből érezhető. További díszként jelennek meg az éjjeliszekrény és a toalettasztal lapjának lilás árnyalatú, mázas csempelapjai. Az éjjeliszekrényt postai matricával látták el, így lehet tudni róluk, hogy Aradról szállították Marosvásárhelyre őket, de sem évszámra, sem műhelyre nem található utalás rajta. Nem messze a Marthy-háztól, a Klastrom utca 12. szám alatti Winkler-ház vitrinszekrényén fellelhető Lengyel Lőrincz aradi bútorgyáros jelölése. A fémjelzet talán arra enged következtetni, hogy egy helyről származnak a Marthy-ház ostorcsapás-motívumos bútorai, de stílusuk különböző. A berendezés mellett a két ház cserépkályhái is hasonlóságot mutatnak, nem csak stílusban, hanem méretben és szerkezetükben is.

A nappali sarkában látható cserépkályha oromzati része historizáló jegyeket mutat, viszont a csempelapokon ostorcsapásos vonalak és a bazsarózsza vagy a gerberák formáira emlékeztető virágmo-

zsef gyűjtéseivel.⁷⁴ A díszítések elhelyezésük szerint két csoportra oszthatók. A rizalit téglaszalagos szemöldökpárkánya felett négy részre tagolt mezőben látható a díszesebb, összetettebb motívumok csoportja. Ezek felfelé irányulnak. A koronázópárkány alatt, a rizalitot közrefogó két tengelyen a szív és virágmotívumok összekapcsolásából született díszek kettes és hármas csoportokként futnak végig, irányuk lefelé mutat. Az enyhén kiülő rizalit fő díszítőelemei középen két ötösztolpos csoportban helyezkednek el, kétoldalt pedig hármas-hármas együttesekben. Leginkább a szűrhimzések virágaira emlékeztetnek: ezekhez hasonlóan a liliomok virágszirmait sűrű leveles, hullámzó virágszárak veszik körül, a szárak végén kisebb liliomok ülnek. Ezek a levelek és virágok tömör mezőket alkotnak. Irányuk felfelé ívelő, ezeket a csoportokat közvetlenül a téglaszalag felett futó nyíló liliomhoz hasonlító sorozat fogja össze, amelyek alább tükrözve, fordított formájukban jelennek meg. A liliomot, Huszka *Székelly ház* című kiadványából leginkább egy dálnoki (Háromszék) kapu faragott díszéhez lehetne hasonlítani.⁷⁵

A homlokzat fő díszítőelemét azonban nem a virágdíszítés képezi, hanem a téglaszalagok függőlegesen és vízszintes-ívesen futó, klinkertéglából kiépített sávjai. A fő- és könyöklőpárkányokat is ilyen vízszintes téglasorok alkotják. A téglakötések változékonysága, ezek ritmikus ismétlődése és a sokféle anyaghasználat (tégla, stukkó, vakolt fal) mind a dinamika fokozásában játszanak szerepet.

A szecesszió idején virágzó téglaszalagos homlokzatszínt megjelenése feltételezhetően azon építészeknek köszönhető, akik a 19. század végi brit, német vagy skandináv inspirációkat integrálták a magyar építészetbe és „magyarosították” azokat.⁷⁶ A téglaszalagok első ízben Lechner Ödön Iparművészeti Múzeumának (1893–1896) udvari homlokzatán és testvérei villáin jelentek meg, valamint a Pártos Gyulával Bajára tervezett Takarékpénztár épületén (1893). A téгла használata, Sisa József szerint az építész 1866–1868 között folytatott berlini tanulmányaival hozható összefüggésbe,⁷⁷ vagy talán az 1889 novemberi angliai utazásával is, mely során a brit téглаépítészettel ismerkedhetett, a keleti formavilág vizsgálata mellett.⁷⁸ De akár kapcsolatban állhat a helyi nyersanyaggal, a sárral, agyaggal is. Lechner egy 1902-es írásában⁷⁹ kifejti, hogy bár a történelmi stílusok anyaga a kő, az Alföld kőben igen szegény, itt a modern építőanyagokat, vasat, betont, kerámiát kell használni, de ezek mellett alkalmazni „kell” a téglát is, mint funkcionális és díszítő elemet, visszautalva a korábbi korszakok építőanyagára, a „sárra”.⁸⁰

13. Alaprajz, 2018. Vörössel az új, sárgával az elbontott elemek / Ground plan, 2018. Red for the new, yellow for the demolished elements

⁷⁴ HUSZKA 1898; HUSZKA 1930.

⁷⁵ HUSZKA 1898, 166.

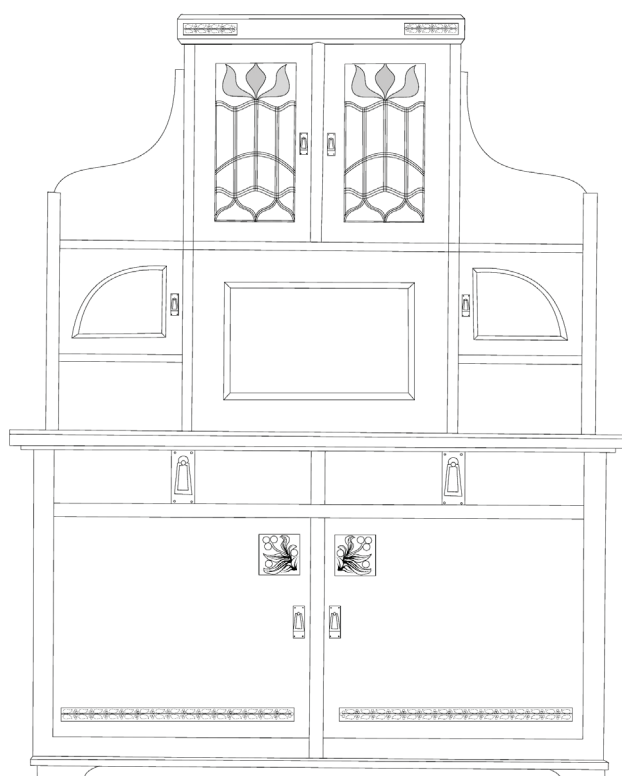
⁷⁶ BOJÁR 2002, 16.

⁷⁷ SISA 2015, 167.

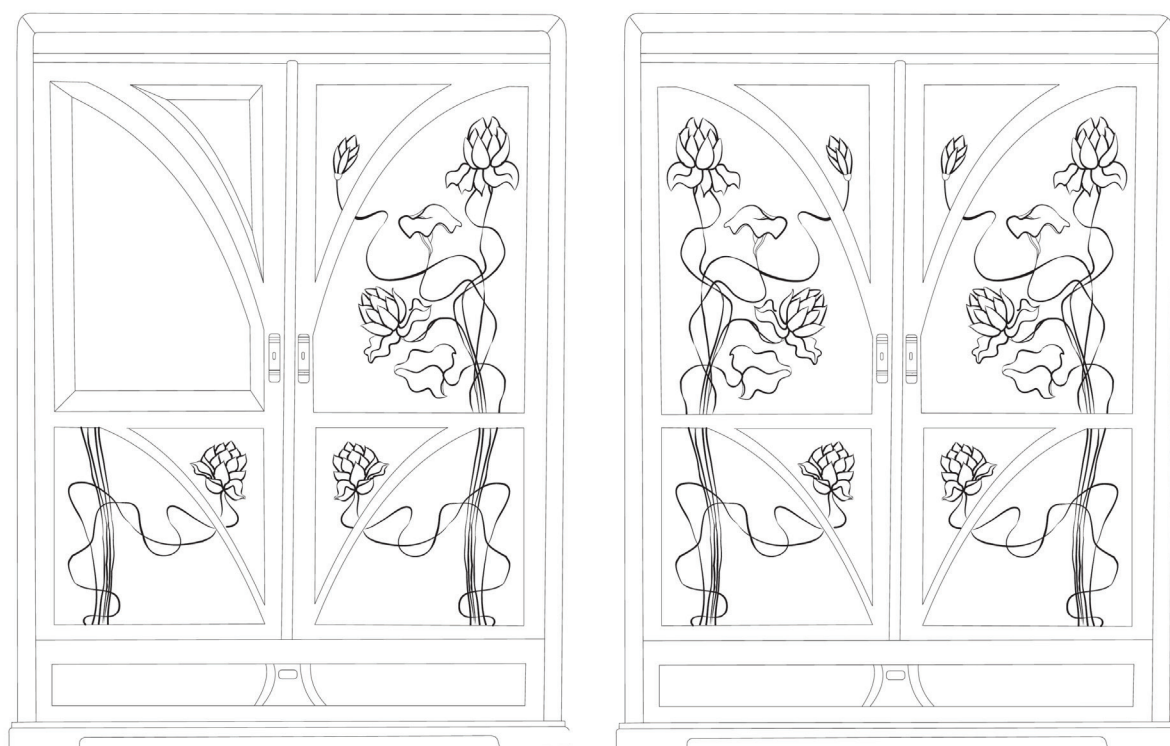
⁷⁸ HALÁSZ–LUDMAN–VICZIÁN 2018, 12.

⁷⁹ Köszönet érte Brunner Attilának: LECHNER 1902, 1–3.

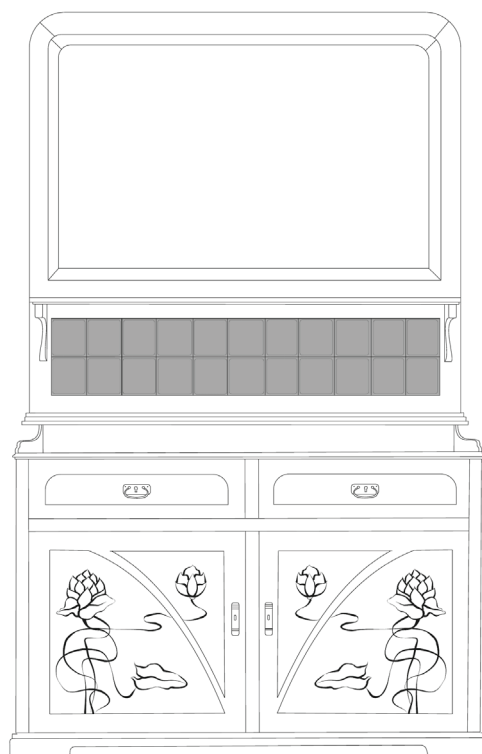
⁸⁰ SÜMEGI 2017, 5.

14. Vázlat az ebédlőszekrényről / Sketch of the dining cupboard

15. Vázlat a két tárolószekrényről, tükörrel és tükör nélkül / Sketch of the two sideboards, with and without mirror

16. Vázlat a toalettasztalról / Sketch of the dressing table

Lechner a téglával a család kőbányai téglagyárában ismerkedett meg, melyet később részvény-társasággá alakítottak.⁸¹ Jövedelmeik egy részét ingatlanokba fektették, melyek terveit maga Lechner készítette. Ezeken a Földtani Intézet és az Iparművészeti Múzeum épületein alkalmazott téglaszalagok jelennek meg. Egyik első ilyen bérház a Berzenczey utca 11. szám alatt Lechner Gyula festőművész és író háza. Húgának, Lechner Ilkának Pécelre tervezett kis nyaralót 1897-ben. Legvégül öccsének, Lechner Károlynak tervezett kétemeletes lakóházat Kolozsvárra.⁸² A Földtani Intézet homlokzatán a téгла alkalmazása összefügghet a funkcióval. A Postatakarékpénztár tervét Baumgarten Sándorral közösen nyújtotta be, ez folytatása az Iparművészeti Múzeum udvari homlokzatának és a Földtani Intézet épületének, de a bajai Takarékpénztárnak is.⁸³ Baumgarten a Postatakarékpénztár téglaszalagjait követte a Herczegh Zsigmonddal tervezett, 1899–1904 között megvalósult Vakok Intézete és az Erzsébet Nőiskola homlokzatain is. A téglaszalagok megjelennek a szigetvári Polgári Fiúiskola épületén is.

A téglaszalagos díszítés jelen van a legtöbb Lechner-követő építész életművében, főként az alföldi emlékek homlokzatán. Komor Marcell és Jakab Dezső már 1900-ban alkalmazták az 1900-as világkiállításra készült magyar pavilon-terven és a szolnoki Mezőgazdasági Takarékpénztár homlokzatain, majd 1902-ben a szabadkai zsinagógán. Sándy Gyula 1900-ban a hódmezővásárhelyi Úri kaszinó oldalhomlokzatán használta a hullámvonalas téglaszalagot. A tégladekoráció Sándy homlokzataiból kiindulva, Hódmezővásárhelyről Debrecenbe került tanítványa, Borsos József révén.

És a jelek szerint Sándynak köszönhetően jutottak el a téglaszalagok Erdély szívébe, Marosvásárhelyre is, hiszen mint láttuk, a Marthy-ház tervezése előtti években Várady Árpád Sándy irodájában tevékenykedett, a tervek is még Budapesten készültek.

A téglaszalagok és szívformák hangsúlyosak Várady saját házában is, a Kör utca 84. szám alatt, melyet 1907–1908 között maga tervezett és épített.⁸⁴ A főhomlokzatot négy klinkertéglával burkolt

⁸¹ KÁDÁR 2006, 330–331.

⁸² Pesti Mónika: *Halászni és vadkacsára vadászni tilos*. Lechner Tudásközpont <http://lechnerkozpont.hu/cikk/halaszni-es-vadkacsara-vadaszni-tilos> (2019.05.26.)

⁸³ HALÁSZ–LUDMAN–VICZIÁN 2018, 12, 13.

⁸⁴ Cuza Vodă utca 97. Építéstörténetére vonatkozóan lásd Földi Imelga Kör utcáról szóló tanulmányát jelen kötet lapjain.

17. Kályhacsempe / Tile stove

pilasztter osztja három részre. A Marthy-házhoz hasonlóan a téglával burkolt lábazatot tagoló, szegmensíves vakablakokat is téglaszalagok keretezik. Az ablakok és a loggia könyöklőpárkányát itt is téglából rakták ki. A szívek és téglaszalagok mellett nagy változatosságban jelennek meg a különféle körformák. Az oromzatot lezáró téglaszalag téglái fogsorszerűen vannak kiképezve. A terv különbözik a megépített homlokzattól. A terven a három hangsúlyos szakaszra bontott homlokzat középtengelyét képező széles, szegmensíves ablak fölött emelkedik a magas, íves lezárású oromzat, a megépült házban a loggia és a bal szakasz fölött is oromzatok emelkednek, mindhárom egy-egy szívformával lezárva, akárcsak a Marthy-ház oromzatán. A Várady-ház homlokzattervén a középtengelytől balra, a két félköríves záródású ablak között függönyív-szerűen csúcsosodik ki a téglaszalag. A két lakóház közti hasonlóságok fényében megállapítható, hogy az új formák szerves részét képezték Várady korai eszköztárának. Meg kell

jegyeznünk, hogy az Aigner Sándor által 1903-ban Budapesten tervezett, 1904-ben épített Közvágóhídon is vannak már téglaszalagok.⁸⁵ Ablakai téglakeretezésűek, vállmagasságukban vízszintes téglaszalag fut, a háromkaréjos lezárású oromzatok téglakeretezésűek, a koronázópárkány alatt fogrovdhoz hasonlóan jelenik meg a téglaszalag. Ugyancsak téglaszalagos a Dózsa György utca 15. szám alatt 1907-ben épített Közműhelyek épülete.

A ház további sorsa

Lutman Iván haláláig, 1920-ig bírta a telket és a házat, 1919-ben még az ő tulajdona volt.⁸⁶ Ezután örökölte ténylegesen is Marthy Pál és felesége, Mária. Marthy Mária halála után (1960) a házat két egységre osztották. Az utcára néző lakrészt örökölte az özvegy Franciaországban élő testvére és családja, ezt később eladták, és gyakran váltott tulajdonost. 1975 körül alakították át az oldalhomlokzat képét nagymértékben szépítő, a terv szerint épült verandát, és szélesítették ki a telek széléig a falat. Egy későbbi tulajdonos a kapubejáratot szélesítette (kb. 2×20 cm-el). Sajnálatos módon a 2000-es évek végén műanyag nyílászárókra cserélték az ablakokat, és lebontották a nagy méretű, fehér és zöld színű csempékből rakott kályhát. 2003-as felvételen még láthatóak az eredeti, íves ablakosztók. Ez a lakrész jelenleg üresen áll.⁸⁷ A hátsó egységet Marthy Mária gondozója örökölte, és 2018-ig az ő leszármazottai, a Kukujva család tagjai éltek benne. 1986-tól laktak ott. Nekik köszönhetően maradt fenn az egykori ragyogó berendezés egy része, Marthy Pál nagy méretű önarcképe és négy kisebb akvarellal, illetve olajjal készült tájbrázolás. 2018-ban a hátsó lakrész is eladásra került, ahonnan a Kukujva család a berendezést is elköltöztette, az eredeti bútorokkal együtt.

⁸⁵ TANÁCSI IRATOK, 10937/1904.

⁸⁶ TELEKLAJSTROM 1919, 30.

⁸⁷ Kukujva Árpád beszámolója szerint.

IRODALOM

BANNER Z.

1990 *Erdélyi magyar művészet a XX. században*. Budapest.

BEREY G. – VÁRADY Á.

1934 *Erdélyi monográfia*. Szatmárnémeti.

BOJÁR I. A.

2002 *Téglaépítészet Magyarországon*. Budapest.

ÉRTESÍTŐ

1889 *A marosvásárhelyi Róm. Kath. Gymnasium értesítője az 1888/1889 iskolai évről*. Marosvásárhely.1898 *A marosvásárhelyi Róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1897–98-ik iskolai évről*. Marosvásárhely.1902 *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium értesítője az 1901/1902 iskolai évről*. Marosvásárhely.1903 *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium értesítője az 1902/1903 iskolai évről*. Marosvásárhely.1904 *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium értesítője az 1903/1904 iskolai évről*. Marosvásárhely.1906 *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium értesítője az 1905/1906 iskolai évről*. Marosvásárhely.1908 *A marosvásárhelyi róm. kath. Gymnasium értesítője az 1907/1908 iskolai évről*. Marosvásárhely.

FODOR S.

2006 Járom az utat... Az elfelejtett építőmester. *Népújság* 58. 52. (2006. március 4.) 5.

HALÁSZ CS. – LUDMAN M. – VICZIÁN ZS.

2018 *Lechner összes. 12 település, 36 épület*. Második, jav. kiadás. Budapest.

HUSZKA J.

1898 *A magyar ornamentika*. Budapest.1930 *A magyar turáni ornamentika története*. Budapest.

IDŐTÁR II.

2010 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, II. Marosvásárhely történeti kronológiája 1848–1918*. Marosvásárhely.

IDŐTÁR V/1.

2015 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, V/1. 1291–1899. Pótlások és kiegészítések az Időtár I–II. kötetéhez*. Marosvásárhely.

IDŐTÁR V/2.

2016 Sebestyén M. (szerk.): *Időtár, V/2. 1900–1944. Pótlások és kiegészítések az Időtár II–III. kötetéhez*. Marosvásárhely.

KÁDÁR J.

2006 Kőbányai téglagyárak. *Magyar Műemlékvédelem* 13. 307–372.

KERESZTES GY.

2000 *Marosvásárhely szecessziós épületei*. Marosvásárhely.

KISS L. – SZINNYAI K.

1997 *A magyar építőmesterek és Budapest építészeti öröksége*. Budapest.

LECHNER Ö.

- 1902 A magyar építőstílusról. *Magyar Nemzet* 21. 131. (1902. június 3.) 1–2.

LYKA K.

- 1900 Rajztanulók kiállítása. *Budapesti Napló* 5. 32. (1900. február), 11–12.

MAGYAR PÁLYÁZATOK

- 1905 A marosvásárhelyi városháza pályatervei. *Magyar Pályázatok* 3. 6. 1–31.

MAN, I. E.

- 2009 *Târgu-Mureș, istorie urbană*, II. *Din anul 1850 până la Primul Război Mondial*. Târgu Mureș.

ONIGA E.

- 2016 Vázlat Dósa László (1855–1917) életútjához és építési tevékenységéhez. In: Orbán J. (szerk.): *Fundálók, pallérok, építésszek Erdélyben*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 249–275.

- 2018a Szilágyi Sándor háza. *Marosvásárhely Műemléki Topográfia*. <http://topographia.ro/topografia/epulet/szilagy-sandor-haza-43.html> (2019.01.18.)

- 2018b Godt Adolf háza. *Marosvásárhely Műemléki Topográfia*. <http://topographia.ro/topografia/epulet/godt-adolf-haza-26.html> (2019.01.08.)

ORBÁN J.

- 2020 A marosvásárhelyi építőipari tanfolyam és a századforduló helyi építészeti fellendülése. *Ars Hungarica* 46. 1. 51–65. (előkészületben)

PÁL-ANTAL S.

- 1997 *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára / Indicatorul istoric al străzilor, pasajelor și a piețelor din Târgu Mureș*. Marosvásárhely.

RÉVÉSZ E.

- 2002 A főiskola és nyilvánosság. In: Blaskóné M. K. – Szőke A. (szerk.): *A Mintarajziskolától a Képzőművészeti Egyetemig*. Budapest, 113–152.

SIPOS L.

- 1999 *Marosvásárhelyi mesélő házak*. Marosvásárhely.

SISA J.

- 2015 The Role of the Berlin Bauakademie in the Training of Ödön Lechner and Other Hungarian Architects, and the Limitations and Opportunities of Historicism. In: Jékely Zs. (ed.): *Ödön Lechner in Context. Studies of the international conference on the occasion of the 100th anniversary of Ödön Lechner's death*. Budapest, 167–177.

SÜMEGI Gy.

- 2017 A Lechner-épületek nagy családja. In: Brunner A. – Mészáros M. – Veress D. (szerk.): *Szecesszió az Alföldön. Dolgozatok a régió művészet- és várostörténetéből*. Kiskunfélegyháza, 5–8.

SZABÓ Á. – KÁLLAI T.

- 1997 *Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona* II. L–ZS, h. n.

TELEKLAJSTROM

- 1919 *Maros-Vásárhely sz. kir. város telekérték-adójának kivetési lajstroma az 1919-ik évre*. Marosvásárhely.

MODEST IN SIZE, STRIKING IN STYLE: THE MARTHY HOUSE IN TÂRGU MUREȘ (Summary)

The Marthy house, located on “Klastrom” street (today: Mihai Viteazul street 16 nr.), Târgu Mureș, is a forgotten residential building. It is a paradigmatic and valuable example for Hungarian Art Nouveau with a brick bands façade design in Transylvania. The house and its former builder are appearing rarely in the Hungarian and Romanian literature, moreover, some scholars infer incorrectly that the façade style belongs to Marcell Komor and Dezső Jakab architects. For these reasons, the present study is based on archival research, reconsidering the facts about the years of construction, the identity of the procurer and the planner; analyzing the façade decoration and the brick bands; searching for parallels between similarly decorated buildings.

The Marthy house was built in 1906, by an art teacher from the local Catholic High School, named Pál Marthy (1880–1936). He met his father-in-law, Iván Lutman, in a charity organization of the school. Later he married his daughter, Maria Lutman in 1905. The main question about Marthy is related to the identity of the owner, because in the original plans first appeared Marthy's name which was changed to Iván Lutman's. Lutman has owned the building and the site as well until his death (1921). In 10th of February 1906 the plans of the house were finished in Budapest by Árpád Várady (1882–1967), a constructor who originates from Marosvásárhely. After Várady graduated from college in 1902, he started to work in Budapest, then launched his construction company in Marosvásárhely in 1907. Some scholars have mentioned that he worked in this period in Gyula Sándy's construction office. Which is possibly true, if we look at the Marthy house's and his own house's façades (1907–1908), the brick bands are the main decoration on both of these, similarly to Sándy's style.

The asymmetrical façade is decorated with vertical and undulating brick bands, weaving into playful swirls. The entrance is located on the right verge, to the left is nestling a central bay, its gable is surmounting above the conice with a billowy closure. The window frames are also made of bricks. The yellow clinker bricks bond is different than the raw bricks situated at the windowsills and their line. Besides the brick bands, the façade is adorned with floral – lilys, leafs, poppy-heads – and organical – heart motifs – forms made of stucco, inspired by Hungarian folk art.

Brick as an ornament can be associated with landscape or national character, presenting a significant natural value, in this case the Hungarian lowlands values. However, the presence of these bricks bands in Transylvania is unusual and unclear, it can be explicated by the constructor's creativity and by an effort to catch up with the contemporary altering style. The mix of materials (two types of brick, rough and simple plaster, stucco) adds texture and color to the wall, making the façade more picturesque. Together with its inner decoration it is a complex art work.

A BAROKKTÓL A NEOBAROKKIG. A MAROSVÁSÁRHELYI RÓZSÁK TERE 52. SZÁM ALATTI HÁZ TÖRTÉNETÉBŐL¹

ORBÁN JÁNOS

A Rózsák tere 52. szám alatt napjainkban álló ház két régebbi telek egyesítését követően épült. Az északi, Kisköz melletti telken 1770 körül Teleki Imre királyi táblai ülnök építtetett emeletes házat, mely báró Bánffy Józsefné, majd Kovács István gyógyszerész után az örmény eredetű Gáspár család tulajdonába került, akik az 1870-es években megvásárolták a 18. század végén még János Zsigmond által bírt szomszéd házat is. A két telken aztán Gáspár Gyula kereskedő, a korondi fürdő tulajdonosa emeltette Szarvadi Mihály építőmesterrel a mai épületet 1897-ben, belefoglalva a Teleki-féle régit. Igényes homlokzati plasztikája (mely akár a fiatal Székely Károly szobrász munkája is lehet) a helyi neobarokk építészet jelentős emlékévé avatja.

Kulcsszavak: építészettörténet, Teleki Imre, János Zsigmond, Gáspár Gyula, Szarvadi Mihály

Keywords: history of architecture, Imre Teleki, Zsigmond János, Gyula Gáspár, Mihály Szarvadi

A marosvásárhelyi Rózsák tere keleti során, a város főterét egykor a református kollégium környékével összekötő, mára felszámolt Kisköz déli oldalán mutatós neobarokk épület vonja magára a figyelmet. Ha alaposabban szemügyre vesszük a Reichardsperg József által a 19. század utolsó éveiben kiadott képes levelezőlapot (1. kép), azt tapasztaljuk, hogy helyén akkor még egy szerényebb emeletes ház állt, melynek manzárdteteje, zömök arányai és alacsony párkánymagassága első látásra elárulja, hogy a Kisköz túloldalán húzódó, a kép készítésekor még többé-kevésbé egységes barokk házsor régi épületeivel áll szoros rokonságban. Az alábbi kutatást ez a felfedezés indította el: levéltári források révén igyekeztünk megismerni a hajdani fotográfus által az utolsó pillanatban megörökített 18. századi ház történetét és birtokosait, feltárva a 19. század végén zajló, a mai arculatot meghatározó átalakítás történetét és kijelölve a barokktól a neobarokkig ívelő építéstörténet sarokpontjait, melyek körül a későbbiek során előkerülő adatok biztonsággal elhelyezhetők lesznek.

A barokk épület

A régi épület homlokzata Reichardsperg József már említett képeslapja,² valamint az alapjául szolgáló, szerencsés módon ránk is maradt Csonka Géza fénykép (2–3. kép)³ alapján írható le. Ezek az

¹ A tanulmány a MTA *Domus Hungarica* szülőföldi ösztöndíjának támogatásával készült 2018-ban, melyért a szerző ezúton fejezi ki köszönetét.

² Ismert képeslap, egy változatát a Csepregy-gyűjteményből közölték (CSEPREGHY A. – CSEPREGHY H. 2002, 6. sz., ezt lásd az OSZK Kisnyomtatványtárában is), felirata az előlapon „Fötér / Üdvözlét Marosvásárhelyről”, kiadási adatok a bal alsó sarokban „Kiadja Reichardsperg József, M. Vásárhelyt.” Az általunk közölt variáns (1. kép) Kercsák József gyűjteményéből származik, a kiadásra vonatkozó felirat itt a bal felső sarokban, függőlegesen fut. Kercsák gyűjteménye egy további változatot őriz, felirata („Divald Eperjes”) szerint ez már Divald Károly cégének kiadása.

³ 14,5x21 cm méretű kartonon. Felirata: „Csonka Géza Marosvásárhelyt”. Maros Megyei Múzeum, Irattár, lt. sz. 3080.

1. A ház környéke. Képeslap, 1897 előtt / Surroundings of the house. Postcard, before 1897

egykori Kisköz sarkán egy emeletes, manzárdtetős házat ábrázolnak. A földszintet ekkor már kirakatok és cégtáblák (Bretter Vilmos és Gáspár Gyula cégére) fedték el. A négy emeleti ablak profilozott kerete záróköves, a nyílásokban hatosztatú, négynyílós asztalosszerkezetek sejlének fel. A sarkokon armírozás vagy vakolatrusztika látható, fent széles koronázópárkány körvonalai mutatkoznak, mely az 1780-as években épült Galambos-ház és régi városi vendégfogadó párkánymagasságával feleltethető meg, a plébániatemplom irányába haladva. Manzárdtetejét a 19. század végén már bádog fedte, melynek tér felőli síkját szellőzőnyílások törték át. A Mikolai Tóth István 1824–1825-ös rajza alapján készült közismert metszeten (4. kép) szintén jól azonosítható az épület, segítségével képet kaphatunk az udvari homlokzatról is. A téglalap alaprajzú ház hossz tengelye a telekkel párhuzamos volt, a keskeny parcellát szokatlan módon teljes szélességében elfoglalta. Az emeleti helyiségek kiosztása, a falvastagságokból ítélve, kéttraktusos lehetett. Kisköz felőli oldalán emeleti ablakok sora, hátsó homlokzatán a kocsibehajtó fölött három ablak nyílt. A déli oldalhomlokzatról nincsenek forrásaink, de itt kevésbé valószínű a nyílások jelenléte (a szomszéd ház a 19. században már zárt sorú beépítésben, magas manzárdfedéllel csatlakozott oldalfalához), a szokatlan tájolású ház szobáit tehát a főtér, a köz és az udvar felől nyitott ablakok világíthatták meg. A metszet szerint a fedélszéknek az udvari oldalon méretes oromfala volt, a manzárdtető töréspontja alatt sajátos karéjos kiképzéssel (talán volutás dísszel) és két nagyobb padlásablakkal. A manzárdtető töréspontja fölötti háromszögű oromzatban kör formájú szellőző nyílt. Az ekkor még vélhetően zsindelyezett fedélszéket a Kisköz felől padlásablakok sora tagolta, és két kémény törte át. A főépület tömbjéhez az udvar déli oldalán, a kocsibehajtó után jobbra fordulva földszintes melléképület csatlakozott.

Teleki Imre Marosvásárhelyen. Adatok a 18. századból

A Kisköz déli sarkán álló polgári jogállású telek (civilis fundus) tulajdonosa 1773-ban már forrásokkal alátámaszthatóan gróf Teleki Imre királyi táblai ülnök volt,⁴ és nincs okunk kételkedni abban,

⁴ A telket egy 1773. március 17-én kelt osztálylevél bevezetője határolja körül: „...Marus Vásárhelyen a Poklos utzának dél felől való során, méltóságos Római Szent Birodalombeli gróf és a fenn írt Királyi Törvényes Táblának Actuális Assessora

2. A ház környéke Csonka Géza fényképe, 1897 előtt / Surroundings of the house. Photograph by Géza Csonka, before 1897

hogy 1768. május 31-én erre a telekre vonatkozóan tette le a polgári esküt a magisztrátus előtt.⁵ Néhány közvetett levéltári forrás szerencsés módon a házépités időpontját is körvonalazza: a magisztrátus 1771. január 7-én értesült Haller Gábor comissariustól, hogy Teleki Imre háza mentesülni fog a redemptionis taxa fizetése alól, hiszen ex fundamento új házat épített;⁶ a Gubernium hivatalos leiratát, mely szerint az új építés jogcímén a ház tizenkét esztendeig adómentességet fog élvezni, április 5-én voltak kénytelenek tudomásul venni a helyi hatóságok.⁷ 1774-ben Farczádi Mihály perceptor fel is jegyezte a városi számadásban, hogy „Gr. Sz[éki] Teleki Imre úr, a Gubernium előtt megnyervén, minthogy új házakat ex fundamento épített, solvit nihil”, ezt követően 1785-ig a számadások valóban nem jelzik azt, hogy fizette volna az illetéket.⁸

Mindebből az következik, hogy Teleki Imre a telek megszerzése, 1768 után hamarosan hozzá is láthatott az építkezéshez, háza pedig 1770-ig fel is épült. Egyelőre nincs okunk kételkedni abban, hogy a fent bemutatott archív felvételen látható manzárdtetős épület nagyjából az akkori munkálatoknak az eredménye lehet: már az 1778-as összeírás tisztes építésű, 620 rajnai forintra értékelt házat vett számba a telken,⁹ de tágas, többszintes épületre utal a királyi táblai ülnökök városi szállásai kapcsán 1784-ben felvett összeírás is,¹⁰ mely szerint Teleki nem kevesebb, mint tizenegy helyiséget adott bérbe szentháromsági Szereday Antal erdélyi prépost, táblai prelátusnak: egy nagy és öt kisebb alapterületű lakószobát (habitacula), négy kisebb helyiséget (camera), valamint egy konyhát (culina). A jegyzékben csak a bérbe adott szobák szere-

Széki Teleki Imre úr eő nagysága házánál, melynek vicinussa egyfelől a Reformatum Collegium felé fel menő sikátor; másfelől pedig nemes Bodo Susánna, circumspectus M[aros] Vásárhelyi civis Jáno Sigmond eő kegyelme házastársa nemes fundussa...” MNL OL, P 676, 16 cs. (1773) 2.

⁵ ORBÁN 2009, 275.

⁶ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1771–1772, 3v. MAGISZTRJGYKV, nr. 3.

⁷ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1771–1772, 31r. MAGISZTRJGYKV, nr. 3.

⁸ Allodiális számadások 1774–1785, passim. ALLODIÁLIS SZÁMADÁSOK, nr. 4–13.

⁹ Házösszeírás 1778, 4–5.

¹⁰ Conscriptio Domorum ac Commoditatum... 1784. ACTA POLITICA, 2706/1787, 10–22. Vö. ORBÁN 2009, 261.

3. A ház környéke. Csonka Géza fényképének részlete / Surroundings of the house. Detail from the photograph of Géza Csonka

időszaka le is zárult. Ez magyarázhatja azt, hogy a házat 1784-ben már bérbe adta Szereday Antal prelátusnak,¹⁷ de azt is, hogy az 1785-ös népszámlálás ívein a tulajdonost Kővár vidékén, Somkúton lakóként jegyezték fel.¹⁸

Marosvásárhelyi házának megépítését követően – Rettegi György feljegyzéseiből ítélve – főként pajzán kalandjai és nagy port kavarázó válása révén vált közismertté szerte Erdélyben.¹⁹ Válása után, 1780 táján kötött (rangon aluli) házasságot a Bécsben nevelkedett Krausz Máriával²⁰ – ez a körülmény, s főként a fiúág fennmaradását biztosító utódok világrajötte fontos szerepet játszhatott abban, hogy az apa, immár élete delén túl, lázas építőtevékenységbe kezdett kővárhosszúfalusi birtokközpontjának kastélya körül, de Kolozsváron és más birtokain is.²¹ Két kisebb fiúgyermekük elvesztése után,²² az apa felnőttkort megért nagyobbik fia, (II.) Teleki Imre (1782–1848) taníttatására kiemelt gondot fordított.²³ A tudományokat maga is becsülte, baráti viszonyt ápolt Aranka Györggyel,²⁴ pártfogolta a református oktatásügyet, a marosvásárhelyi református kollégiumban három árva diák taníttatását biztosította.²⁵ Az egyre betegesebb, 1799-ben súlyos gutaütést²⁶ szenvedett apa fia gondviselését és

pelnek, de az épületnek ennél akár több helyisége is lehetett.¹¹

Teleki Imre (mh. 1802¹²) marosvásárhelyi telekszerzésének és építkezésének időpontja nem véletlen: jól tudjuk, a Királyi Tábla 1754-es Marosvásárhelyre költöztetését követően egyre nagyobb számban szerzett telkeket és építkezett a városban az erdélyi főnemesség, ebben pedig a huzamos marosvásárhelyi tartózkodásra ítélt királyi táblai ülnökök jártak az élen.¹³ Teleki Imrét, az elhunyt Nemes Ádám királyi táblai elnök (praeses) vejét, Halmágyi István feljegyzései szerint, 1765-ös bécsi útját követően nevezték ki valóságos ülnökké.¹⁴ A jelek szerint másfél évtizedig töltötte be ezt a tisztséget: 1780-ban még a táblai ülnökök sorában szerepelt,¹⁵ 1782-ben azonban már nem.¹⁶ Úgy tűnik, ezzel nem túl nagy ívet leíró közéleti pályafutása, illetve huzamosabb marosvásárhelyi tartózkodásainak

¹¹ A forrás szerint az összes helyiség boltozott volt. A jozefinista precizitással felvett jegyzék alapterületük szerint osztályozta is a helyiségeket. Mértékegységül a *pedes* (bizonyára bécsi láb, 0,316 méter) szolgált; az alapterületet a jelek szerint a hosszúság és a szélesség összegét megfelelően számolták ki („Extensionem Cubiculatorum eo modo cognosci, si Longitudinis Latitudini additae summatum pars dimidia”; vö. az ACTA POLITICA, 365/1754, 141. alatt megőrződött datálatlan jegyzékkel, mely az idézett házösszeírás elkészítési útmutatójának tűnik). Eszerint Teleki Imre házában a *habacula* kategóriában egy 20–24, három 16–20 és két 12–16 láb közötti; a *camera* kategóriában egy 12–16 és három 8–12 láb közötti helyiséget írtak össze, ezekhez járult a konyha.

¹² 1802. február 1-jén hunyt el, életének 70., házasságának 21. évében. MNL OL, P 665, nr. 60.

¹³ ORBÁN 2009.

¹⁴ „cum voto et sessione sine tamen sallario...” HALMÁGYI 1906, 217.

¹⁵ CALENDARIUM 1780, 9.

¹⁶ CALENDARIUM 1782, 12.

¹⁷ Conscriptio Domorum ac Commoditatum... 1784. ACTA POLITICA, 2706/1781, 10–22.

¹⁸ NÉPSZÁMLÁLÁS 1785, nr. 483, 7. cs. f. 114.

¹⁹ RETTEGI 1970, 357, 402–403.

²⁰ HORNYÁK 2009, 12–13.

²¹ B. NAGY 1977, 56–59.

²² MNL OL, P 665, nr. 60.

²³ Lásd Hornyák Mária levéltári források alapján írt, tartalmas tanulmányát: HORNYÁK 2006.

²⁴ ENYEDI 1993, 183.

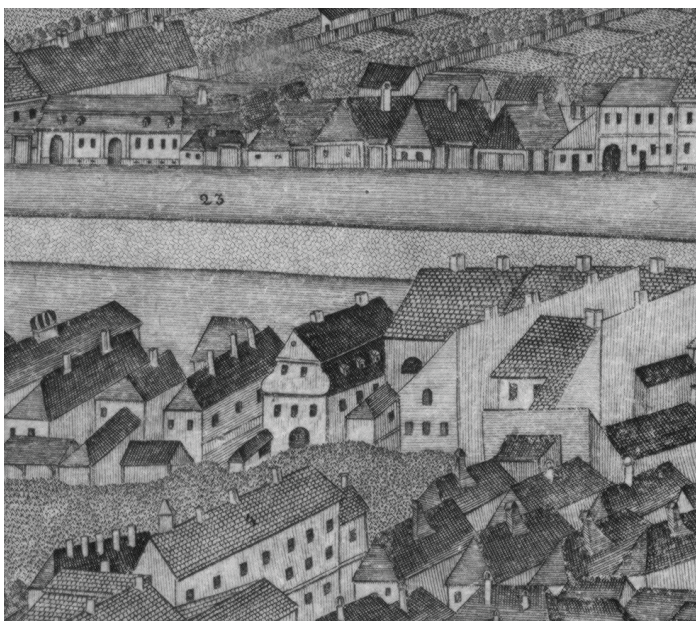
²⁵ FOGARASI 1974, 171.

²⁶ „...Szegény bátyám, Teleki Imre mármint ugyan megnyomorodott, mert kimenvén Lónára, a nyelvét a gutta megütötte, kün[n] vannak Doctor Pataki és Benkő. E már nyomorult állapot, se nem látni, se nem szállani, már így nem gondolom, hogy sokáig vigye, csak a magába meg folytott méreg is, melyet ki jelenteni nem tud, megöli.” Teleki Lajos apjához, Teleki Mihályhoz. Kolozsvár, 1799. április 14. MNL OL, P 676, Missiles, 39. doboz, Nro 2320.

taníttatását atyafiára, a sárpataki Teleki Mihály, jövődöbéli marosvászei főkirálybíróra testálta.²⁷ Az ifjú gróf kiváló nevelést kapott, a számára felkészített, Göttingent megjárt házitanítóval, Konnert Istvánnal együtt az otthoni évek, majd a nagyenyedi kollégium után a századforduló éveiben Marosvásárhelyen is megfordult, az általános erdélyi gyakorlat és atyja akarata szerint a Királyi Tábla mellett tanult a jogot.²⁸ Tanulmányutakat tett az erdélyi bányavidéken, Magyarországon, a dalmát partvidéken,²⁹ majd 1803-tól Göttingenben tanult,³⁰ de Hollandiát is beutazta³¹ – érthető hát, ha kora egyik legműveltebb erdélyi főura vált belőle, és kiváló háttérrel teremthetett leánya, a magyar nőnevelés úttörőjeként közismert Teleki Blanka (1806–1862) szellemi formálódásához.

Teleki Imre házát az 1770 körüli keltezés a marosvásárhelyi barokk építészet viszonylag korai emlékei közé sorolja.

Mint köztudott, a mutatósabb 18. századi magánépítkezések nyitányát a városban a Toldalagi-palota jelentette 1759-től. Ezt követően épült ki a főtér keleti oldalán az a tömegében ma is létező, egybefüggő, emeletes ház sor, melynek eredetileg szerves részét képezte Teleki Imre háza is. Sőt, a kutatások jelenlegi állása szerint úgy tűnik, hogy ennek a városképi együttesnek a legkorábbi összetevői közé tartozott: 1770-ben szomszédja a Kisköz túloldalán még Kelemen Zsigmond megsüllyedt háza (helyén Donáth Antal 1805-ben épített emeletes házat), de a levéltári források szerint a plébániatemplom felé haladva a ma ott látható barokk házak zöme sem létezett még 1770 táján – ezek főként az 1780-as években, illetve a 19. század első évtizedében épültek fel.

4. A ház udvar felőli nézete a Mikolai-féle metszeten / Courtyard view of the house on the Mikolai engraving

Tulajdonosok a 19. század első felében

Nem tudjuk pontosan, hogy Teleki Imre mikor vált meg a marosvásárhelyi háztól, de a 19. század elejére az épület már biztosan gazdát cserélt: 1809-ben báró Bánffy Józsefné házáként vették számba a helyrajzilag értékelhető összeírások, földszintjén ekkor Farkas Jánosné működtetett kocsmát.³² A jelek szerint ő volt már a tulajdonos a 18. század utolsó évtizedében is.³³

1821-ben a birtokviszonyok változatlanok, az özvegyként említett Bánffy Józsefné házában Georg Petlinger nyergest vették lakóként számba.³⁴ 1824-ben Bánffy Rozália házában Bányai Sándor kocsmárost írták itt össze.³⁵

²⁷ Teleki Imre végrendelete. Kendilóna, 1799. június 22. MNL OL, P 676, 25. doboz, 1–2.

²⁸ HORNYÁK 2006, 15–16.

²⁹ Teleki Imre Teleki Mihályhoz. Károlyvár [Karlovac], 1802. július 19. MNL OL, P 676, Missiles, Nro 2254.

³⁰ HORNYÁK 2006; SZABÓ–SZÖGI 1998, 464. (Keveri a két Teleki Imre életrajzi adatait.) Az ifjú gróf és nevelője emlékezetes összetűzéséről az enyedi kollégium demokratizmusával lásd BETHLEN LAJOS ÖNÉLETÍRÁSA 1908, 13.

³¹ Teleki Imre Teleki Mihályhoz. Amsterdam, 1803. augusztus 26. MNL OL, P 676, Missiles, Nro 2256.

³² Conscripçãoja a M[áros]Vásárhely Szabad és Királyi városában a Poklos uttzában lakó polgároknak, zselléreknek, gyermekek s marháikkal együtt in Anno 1809. ACTA POLITICA, 87/1809, 1v.

³³ Az allodiális számadások szerint báró Bánffy Józsefné gróf Toldalagi Julianna 1791–1792-ben két civilis telke után fizetett „az eddig való mód és szokás szerint” 15 helyett 10 magyar forint redemptionis taxát (akárcsak 1786-ban). Később már kifizette a 15 forintot, a számadás pedig hol „a Collegium előtt”, hol „Poklos uttzai egymás mellett lévő” két házról beszél. Ezek az utalások jó eséllyel összefüggésbe hozhatóak lesznek az itt tárgyalt telekkel. Lásd Nagy György allodiális perceptor számadása 1786. ALLODIÁLIS SZÁMADÁSOK, nr. 14, 3r; Balog János allodiális perceptor számadása 1792–1793. ALLODIÁLIS SZÁMADÁSOK, nr. 20, 5r; Balog János allodiális perceptor számadása 1796–1797. ALLODIÁLIS SZÁMADÁSOK, nr. 26, 4v; Allodiális számadás 1803–1804. ALLODIÁLIS SZÁMADÁSOK, nr. 31. 6v.

³⁴ Conscripção Plateae Poklos... 1821, f. 15r. ACTA POLITICA, 336A/1821.

³⁵ Consignatioja a Marosvásárhely szabad és királyi városában a Poklos uttzában lakó polgároknak, zselléreknek... 1824, 17v. ACTA POLITICA, 1357A/1824.

Minden jel szerint épületünk ezen korszakához köthető egy 1813-ban Bánffy Józsefné számára kiállított számla, mely a Királyi Tábla székháza építésének iratai közé keveredve maradt fenn a város levéltárában. A Johann Bürger kőművespallér által kiállított, 1224 rajnai forint 45 krajcárra rúgó specifikatio szerint a mester ekkoriban javítást, meszelést végzett a teljes épületben, a konyhában nyílászárókat cserélt, ám a legnagyobb költségtételt a főépület és az istálló között húzódó kerítésfal építése képezte („Garten oder Hoff Mauer”) – talán arról a Kisköz határvonalában húzódó falról van szó, mely a vízbevezetés jóval későbbi, 1911-es tervrajzán is felbukkan,³⁶ és amelyről 1821-ben is szó esik a Kisköz rendezése kapcsán a magisztrátusi jegyzőkönyvben.³⁷ A fölépcsővel összefüggésben esik szó Bürger számláján bizonyos boltozatok magasztásáról is – ez talán a barokk épületmag belső lépcsőházára utal.³⁸

Az 1820-as évek második felére ismét tulajdonost váltott az épület: 1824-ben még özvegy Bánffy Rozália, 1828 táján azonban már Kováts János gyógyszerész birtokában volt.³⁹ Kováts a jelek szerint már 1815-ben a városban gyógyszerészkedett, patikáját Teleki Sámuel kancellár főtéri palotájának földszintjén működtette, akárcsak 1822 augusztusában.⁴⁰ 1822-ben az „idevaló patikárius” ifj. Teleki Mihály Szentkirály utcai emeletes házában is bírt szobát,⁴¹ egyébként Mauksch János gyógyszerész közelében.⁴² A vásárhelyi léptékkal mérve még ekkor is tisztességes épületnek számító Poklos utcai ház Kováts általi megszerzésének pontos ideje és módja egyelőre nem ismert, 1828 táján mindenesetre már ebben lakott Lajos, Julianna, Lujza és Amália nevű gyermekeivel együtt.⁴³ (Károly fia ekkoriban épp atyja engedélye nélkül katonáskodott, elbocsátását 1830-ban sikerült kieszközölnie.⁴⁴)

A források egyértelműen igazolják, hogy ekkor már gyógyszerertárát is a főtéri ház földszintjén működtette. 1830-ban ő is, mint sokan mások, a Gubernium segítségével próbált szabadulni a katonai szállásadás kötelezettsége alól. Kérését a magisztrátus azzal utasította el, hogy már az kedvezménynek minősült, hogy a kvártélyt pénzben válthatta meg,⁴⁵ de gyógyszerertára közhasznú jellegét szem előtt tartva ezt is megfizették a 10 forint 20 krajcárt fizető, hasonló emeletes házakat bíró szomszédokhoz képest, többet tehát nem kívánhat.⁴⁶ Kováts azonban nem adta fel, a magisztrátusnak így még 1832-ben is viaskodnia kellett a mentesülni igyekvő patikárius méltányos közteherviselést aláásó igénye ellen, hangsúlyozva, hogy bár „házait szállásul senkinek ki nem adja, de vagy a piacon szép két emeletű háza, az alsó részibe patika és laboratórium és conservatoriumok, felyül némely szép szobák, melyekről a reá mérsékelve rótt Quartirialis Censust méltán és éppen azért tartozik fizetni, hogy házábanál sem katonatisztet, sem közkatonát nem tarthat és nem kíván tartani, holott a katonatartással minden polgár tartozik...”⁴⁷ Az ügy végkimenetelét nem ismerjük, az viszont biztos, hogy a harmincas évek közepétől Kovátsnak már polgári rendű albérlői voltak, esetenként három is.⁴⁸

1843-ban még mindig ő volt a tulajdonos,⁴⁹ bár nem tudni, hogy patika működött-e még akkor a házban, hiszen 1844-ben már „volt gyógyszerárusként” említik.⁵⁰ Életét ekkoriban családi viszályok keserítették: 1841-ben Amália nevű leánya (és veje, Boér József „királyi közügyigazgatási írnok”) indított hosszú évekig húzódó pert ellene az anyja, Geréb Julianna jussán őt illető örökségért, nem

³⁶ TANÁCSI IRATOK, 9824/1911.

³⁷ Magisztrátusi jegyzőkönyv 1821, 558r. MAGISZTRJGYKV, nr. 57.

³⁸ Specification... Marosvásárhely, 1813. április 29. ACTA ALLODIALIA, 152/1801, 239.

³⁹ A Poklos utcai fertály összeírása 1824, 17v; ua. 1828, 2v. NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK, nr. 15, 18.

⁴⁰ Az Apollo leltára. 1815. október 7–9. TSZLVT, nr. 148. Koszta János táblai ülnök bérleti szerződése. 1815. június 30. MNL OL, P 661, 30. cs. (1815) f. 216. A két forrás vezetéknévén említi a patikust, 1822-ben már teljes névvel szerepel. Viski Mózes jószágigazgatónak átadott javak leltára. 1822. augusztus. TSZLVT, nr. 135.

⁴¹ A magisztrátus a Guberniumhoz (fogalmazvány). 1822. június 5. ACTA POLITICA, 714G/1822.

⁴² 1821-ben Mauksch Teleki Mihály harmadik szomszédja az utca déli során. A Szentkirály utcai fertály összeírása 1821, 11v. ACTA POLITICA, 336A/1821.

⁴³ A Poklos utcai fertály összeírása 1828, 2v. NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK, nr. 18.

⁴⁴ Guberniumi leirat. 1830. június 22. ACTA POLITICA, 1771/1830.

⁴⁵ „...márpedig a katonatartás oly terhes ezen városban, hogy ezt a Magistratus akarattya és méltó különös tekintet érdemlő okok nélkül nem is lehet egy átaljában redimálni, következőleg az Instans is, minthogy két emeletű, a piacon lévő civilis házábanál sem közkatonát, sem katonatisztet nem tarthat, illő, hogy a több civilis terhek vitele mellett a katona tisztai szállások taxája fizetésében is segítségül légyen.” A magisztrátus a Guberniumhoz (fogalmazvány). Marosvásárhely, 1830. december 17. ACTA POLITICA, 1863/1830, 5.

⁴⁶ A magisztrátus a Guberniumhoz (fogalmazvány) 1831. ACTA POLITICA, 1863/1830. skk.

⁴⁷ A magisztrátus a Guberniumhoz. 1832. január 20. (fogalmazvány) ACTA ALLODIALIA, 317B/1832.

⁴⁸ A Poklos utcai fertály összeírása 1835, 8 sz.; 1838, 17. sz.; 1839, 19. sz.; 1841, 18. sz. NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK, nr. 20, 24, 26, 30.

⁴⁹ A Poklos utcai fertály összeírása 1843, 18. sz. NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK, 32.

⁵⁰ A magisztrátus a Guberniumhoz. 1844. február 7. (fogalmazvány) ACTA POLITICA, 2457/1842. A fenti összeírások 1841-ben és 1843-ban még patikáriusként tartják számon.

5. Korond fürdő. Képeslap, 1905 / Corund Bath. Postcard, 1905

átallva tékozlónak, vesztegetőnek, gyermekei romlását eszközlőnek gyalázní⁵¹ az idős, beteges Kovátst, akit végül a helybéli református anyakönyv szerint 1845. augusztus 28-án helyeztek örök nyugalomra, 60 évesen.⁵² Az osztályos per ezt követően gyermekei, Lajos erdőfelügyelő, Julianna (Orbán Józsefné), valamint a már említett Amália között zajlott.⁵³

A ház a 19. század második felében

A ház 1850-ben az elhunyt patikárius fiának, Kováts Lajosnak a tulajdona.⁵⁴ Gyermekei nem voltak, részben ez is magyarázattal szolgálhat arra, hogy az ötvenes évek második felére az örmény származású kereskedő, Gáspár Antal tulajdonába ment át. 1857-ben még albérlői lakták az épületet: Almási Lajos kocsmárost, Kováts Lajos szállásmestert, Richtzeit Zsigmond zsidó kereskedőt és népes háztartását (családja mellett Richtzeit Pinkász⁵⁵ ungvári, Propper Sámuel sepsiszentgyörgyi, Braun Móric kolozsvári legényeit) írták össze az 545. házszám alatt.⁵⁶ 1870-ben azonban már maga Gáspár lakott itt feleségével, Istvánfi Katalinnal és családjával, Gyula, Terézia és Irma nevű gyermekekkel; Antal nevű kisebbik fia épp Brassóban tanulta a kereskedés csínját-bínját Gyertyánfi Albertnél. A család az emeleten három szobát és egy konyhát használt, Gáspár emellett két helyiséget és egy konyhát Tellmann József kolozsvári kereskedőnek – jövődöbeli vejének – és idős atyjának, Tellmann Andrásnak adott bérbe.⁵⁷ A „singes kereskedés” a földszinten ekkor bolthelyiségből és raktárból állt, kiegészülve egy-egy színnel, éléskamrával és pincével.

A barokk épület nagyobb léptékű átalakítására a 19. század második feléből nem utalnak adatok. Komolyabb beavatkozásokra azután került sor, miután Gáspár Antal megvásárolta a szomszédos,

⁵¹ ACTA POLITICA, 2457/1842. passim.

⁵² A marosvásárhelyi ref. egyházközség halotti anyakönyve 1835–1868, 50. ANYAKÖNYVEK, nr. 889.

⁵³ ACTA POLITICA, 2457/1842. passim.

⁵⁴ Anna nevű feleségével élt itt, két albérlőjük is volt. NÉPSZÁMLÁLÁS 1850, VI. kötet, Nro. 545.

⁵⁵ A későbbi zsinagógaépítő bizottság tagjaként nevét emléktábla örökíti meg a status quo ante zsinagógában, sírköve szerint elhunyt 1909-ben, 74 évesen Marosvásárhelyen.

⁵⁶ NÉPSZÁMLÁLÁS 1857, Seria A, VI. kötet, Nro 545.

⁵⁷ NÉPSZÁMLÁLÁS 1869, Seria A, VI. kötet, Nro 545.

544. szám alatti, Jánó-féle házat (lásd alább). Az építkezési bizottság 1877. április 14-én kelt véleményezése nyomán május 28-án a törvényhatósági bizottság engedélyezte, hogy a két udvart egyesítse, továbbá a szekerforgalom számára a vásárolt épület kapualját fenntartva, az emeletes házát beépítse és raktárrá alakítsa. Kisköz felőli kerítése téglafalába ajtó nyitását engedélyezték – ám hangsúlyozták, hogy cserébe rá hárul a Kisköz tisztántartása, továbbá köteles elbontani az udvar tűzveszélyes faépítményeit.⁵⁸ A sáros és meredek köz rendezése céljából egyébként Gáspárék hajlandóak lettek volna területet is átengedni a sajátjukból.⁵⁹ A tűzfészek elbontása a jelek szerint sokáig húzódott,⁶⁰ míg az 1884. május 24-én kiszálló építkezési bizottság aztán igazolta azt. A tulajdonos ekkor már Gáspár Antal fia, Gyula volt, aki továbbra is vállalta a Kisköz takarítását és azt, hogy az ott nyitott kaput a város utasítására bármikor visszafalazza.⁶¹ A két épület és udvar szorosabb egybefoglalása 1885-ben folytatódott: Gáspár Gyula a Jánó-féle ház mögött fedett lépcsőfeljáró, az emeletes épület udvari homlokzatán pedig vasrácsos tornác elhelyezését engedélyeztette.⁶² Az épület a telekegyesítést követően tehát fokozatosan a déli oldalon formálódó udvar felé fordult.

A Gáspár család

Id. Gáspár Antal (1806 k. –1887)⁶³ 1842. február 1-jén kötött házasságot a marosvásárhelyi plébánián Istvánfi Katalinnal⁶⁴ (aki a városba a század elején érkezett örmény Istvánfi család sarja lehetett). Üzlete a jelek szerint 1837-től működött a város piacán,⁶⁵ vélhetően abban az évtizedben költözött Marosvásárhelyre. 1876-ban már két fiával közösen jegyeztetett be szövet- és divatkelme kereskedést, Id. Gáspár Antal és fiai néven,⁶⁶ 1880-ban szövődét létesítettek,⁶⁷ melyre a nemzeti ipar fellendítésének eszméje országos figyelmet irányított: 1881-ben az Országos Magyar Iparegyesület díszéremmel tüntette ki.⁶⁸ Leányait kereskedőkhöz adta férjhez (nem örményekhez): Teréziát 1878-ban a kolozsvári Tellmann József,⁶⁹ Irmát pedig 1883-ban a kőhalmi születésű Eckwert József⁷⁰ vette feleségül.⁷¹ A köztisztviselőként álló kereskedő, törvényhatósági bizottsági tag, a helyi római katolikus egyház gondnoka tisztes kort ért meg, 80 évesen hunyt el, 1887. október 29-én.⁷² Özvegye szinte negyedszázaddal élte túl férjét, 1910-ben, 90 éves korában temette népes családja a főtéri háztól,⁷³ mely atyja halála után az idősebb fiú, Gyula tulajdonába ment át.

Gáspár Gyula 1847. november 2-án már Marosvásárhelyen látta meg a napvilágot.⁷⁴ 1878. január 21-én a szamosújvári örmény nagytemplomban kötött házasságot Szongott Veronikával.⁷⁵ Elsőszülött fiát, Gyula Józsefet 1879. március 10-én,⁷⁶ a másodikat, Ernő Zoltánt 1880. május 4-én keresztelte Kovács Ferenc apátplébános.⁷⁷ Mindkét fiú kereskedelmi tanfolyamot végzett, majd atyjuk saját költségen soroztatta be őket egy év „önkéntes” katonaszolgálatra a Monarchia hadseregébe.⁷⁸ A gyer-

⁵⁸ TANÁCSI IRATOK, 5587/1884.

⁵⁹ TANÁCSI IRATOK 8692/1882.

⁶⁰ TANÁCSI IRATOK, 8002/1879, 4127/1882.

⁶¹ TANÁCSI IRATOK, 5587/1884. A bontás ügyében bizonyára megelégedtek a tulajdonosnak a bizalmat, ugyanis 1885. április 24-én a lépcső és tornác ügyében kiszálló bizottság még mindig talált itt kerítést és faépítményeket.

⁶² TANÁCSI IRATOK, 3192/1885.

⁶³ Születési évét a helyi források alapján nem tudjuk pontosan meghatározni. Halálakor (1887) 80 évesként, házasságkötésekor (1842) 30 évesként tüntették fel, az 1869-es népszámlálás ívén 1806-ot rögzítették születési évként.

⁶⁴ A marosvásárhelyi r. k. plébánia anyakönyve 1836–1846, 96. ANYAKÖNYVEK, nr. 870.

⁶⁵ 1887-ben fia, Gyula a családi vállalkozás marosvásárhelyi fennállásának 50. évfordulóját ünnepelve adományozott 100 forintot a katolikus leányiskola számára. *Marosvidék* 17. 50. (1887. október 16.) 227.

⁶⁶ *Központi Értesítő* 1. 40. (1876. június 24.) 6.

⁶⁷ *Hölgyek Lapja* 4. 21. (1880. május 23.) 251.

⁶⁸ *Magyar Ipar* 2. 13. (1881. július 1.) 210.

⁶⁹ A marosvásárhelyi r. k. plébánia esketési anyakönyve 1857–1890, 92. ANYAKÖNYVEK, nr. 874.

⁷⁰ Eckwert József 1916. február 20-án hunyt el, 65 évesen, agyvérzésben. A marosvásárhelyi r. k. plébánia temetési anyakönyve 1916–1932, 3. A marosvásárhelyi r. k. gyűjtőlevéltárban.

⁷¹ A marosvásárhelyi r. k. plébánia esketési anyakönyve 1857–1890, 118. ANYAKÖNYVEK, nr. 874.

⁷² *Marosvidék* 17. 53. (1887. november 6.) 239; OSZK, GYÁSZJELENTÉSEK.

⁷³ OSZK, GYÁSZJELENTÉSEK.

⁷⁴ A marosvásárhelyi r. k. plébánia keresztelési anyakönyve 1847–1857, 8. ANYAKÖNYVEK, nr. 871.

⁷⁵ A szamosújvári örmény katolikus plébánia házassági anyakönyve, IV. köt. 34. (Pál Emesének köszönöm az adatot)

⁷⁶ A marosvásárhelyi r. k. plébánia születési anyakönyve 1870–1883, 153, 173. ANYAKÖNYVEK, nr. 876.

⁷⁷ A marosvásárhelyi r. k. plébánia születési anyakönyve 1870–1883, 153, 173. ANYAKÖNYVEK, nr. 876. Ernő Zoltán 1916-ban Budapesten, harctéren szerzett betegségben hunyt el. OSZK, GYÁSZJELENTÉSEK.

⁷⁸ Gyulát 1898-ban, Ernőt 1900-ban sorozták be. TANÁCSI IRATOK, 8076, 8691/1898, 8731/1900.

mekáldás a következőkben is folyamatos maradt a családban: 1882-ben Gizella Margitot,⁷⁹ 1885-ben Gabriellát, 1886-ban Gábort, 1890-ben Ferenc Károlyt tartották keresztség alá.⁸⁰

Főfoglalkozása az örmény hagyományokhoz híven a kereskedelem volt, erre 1883-ban jegyzett be egyéni céget,⁸¹ továbbra is főként textilárut forgalmazva. Számos jel utal arra, hogy földterületeket is bírt a város határában (a földszerzés a marosvásárhelyi örmények körében is hagyományosan a vagyongyarapítás kedvelt módja volt): 1898-ban a Gurdalyon lassan belterületté váló szántóját készült parcelláztatni,⁸² 1900-ban a Holtmaros árka melletti közterülettel kapcsolatos vásárlási szándékáról olvasunk.⁸³ 1903. április 25-én a törvényhatósági bizottság engedélyezte utcanyitási kérelmét a Kerekút utca folytatásában, földjei parcellázhatósága érdekében.⁸⁴ De a korszak változó gazdasági viszonyai közepette nemcsak a hagyományos befektetési lehetőségekkel élt. 1890-ben, érzékelve az e téren mutatkozó keresletet, többekkel gyermekjáték- és faárnyékat alapított a városban,⁸⁵ melyre minisztériumi támogatást is szerzett.⁸⁶ 1883–1905 között az Erdélyi Kereskedelmi és Hitelbank Rt. igazgatósági tagja volt.⁸⁷ A források nyilvánvalóvá teszik,⁸⁸ hogy kereskedőnk a korondi gyógyfürdőt az 1890-es években felvirágoztató Gáspár Gyulával azonos. Az elhanyagolt telepet 1892-ben vásárolta meg,⁸⁹ tetemes befektetés árán bővítette és felújította,⁹⁰ ünnepélyes avatására 1893. augusztus 6-án került sor.⁹¹ A fürdőt a helyi és az országos sajtó egyaránt méltatta, „a magyar Gleichenberg” pedig a fejlesztések nyomán a Monarchia hátralevő évtizedeiben népszerű üdülővé nőtte ki magát (5. kép).⁹² Az élelmes kereskedő a gyógyhatású korondi ásványvizet is igyekezett Erdély-szerte forgalmazni.⁹³

Gáspár egész életében lelkes támogatója volt a székely háziiparnak és iparfejlesztésnek. Az 1880-as években sikerrel működtette a család szövődését, mely államilag támogatott szövészeti tanfolyamot is vonzott a városba.⁹⁴ Számlájának fejléce szerint „szövetüzlete és szövetgyára” a nyolcvanas évek elején számos országos kiállításon szerepelt és nyert kitüntetést.⁹⁵ Gróf Lázár Jenővel részt vett az 1885. évi budapesti országos kiállítás székely pavilonjának létrehozásában.⁹⁶ Tagja volt a

6. A marosvásárhelyi piactér. Ludwig Rohbock metszete, 1864 előtt / Market square in Târgu Mureș. Engraving by Ludwig Rohbock, before 1864

⁷⁹ A marosvásárhelyi r. k. plébánia születési anyakönyve 1870–1883, 213. ANYAKÖNYVEK, 876.

⁸⁰ A marosvásárhelyi r. k. plébánia születési anyakönyve 1884–1897, 20, 56, 125. ANYAKÖNYVEK, 878.

⁸¹ A cég 1906-ban szűnt meg. *Központi Értesítő* 8. 13. (1883. február 15.) 1; 31. 55. (1906. július 12.) 1225.

⁸² Kérését a város az általános területrendezésig elutasította. TANÁCSI IRATOK, 9779/1898.

⁸³ TANÁCSI IRATOK, 1310/1899.

⁸⁴ Azzal a feltétellel, hogy kártérítést nem kap, és állja az utca kialakításának költségeit is. A mai Mărăști utca Kisállomás felőli szakaszának megnyitásáról lehet itt szó. Törvényhatósági bizottsági jegyzőkönyv 1903, 20. JEGYZŐKÖNYVEK, nr. 83.

⁸⁵ *Központi Értesítő* 15. 63. (1890. július 24.) 806.

⁸⁶ TANÁCSI IRATOK, 6332/1889.

⁸⁷ *Központi Értesítő* 8. 77. (1883. szeptember 27.) 510; *Központi Értesítő* 30. 81. (1905. október 8.) 1571.

⁸⁸ Több ízben említik fürdőtulajdonosként a levéltári források is. TANÁCSI IRATOK, 1547/1896, 11056/1900.

⁸⁹ „A székely fürdők egyik legkedvesebbjét, Korondot Gáspár Gyula, m.-vásárhelyi tekintélyes kereskedő 16.000 frton báró Orbán Félix-től megvásárolta. Ez a rendkívül enyhe levegőjű fürdő, mely jó tulajdonaiban vetekedik a híres Gleichenberggel, azt hisszük, hogy a világot látott és vagyonos új gazda kezében a modern fürdők sorába fog emelkedni és így a szenvedő emberiségnek jól berendezett menekülő helyet fog biztosítani.” *Erdély* 1. (1892) 7. 299.

⁹⁰ Réthy Dezső: A Székelyföld fürdői és ásványvizei. *Erdély* 2. (1893) 1–2. 37–38.

⁹¹ *Marosvidék* 23. 38. (1893. augusztus 13.) 161.

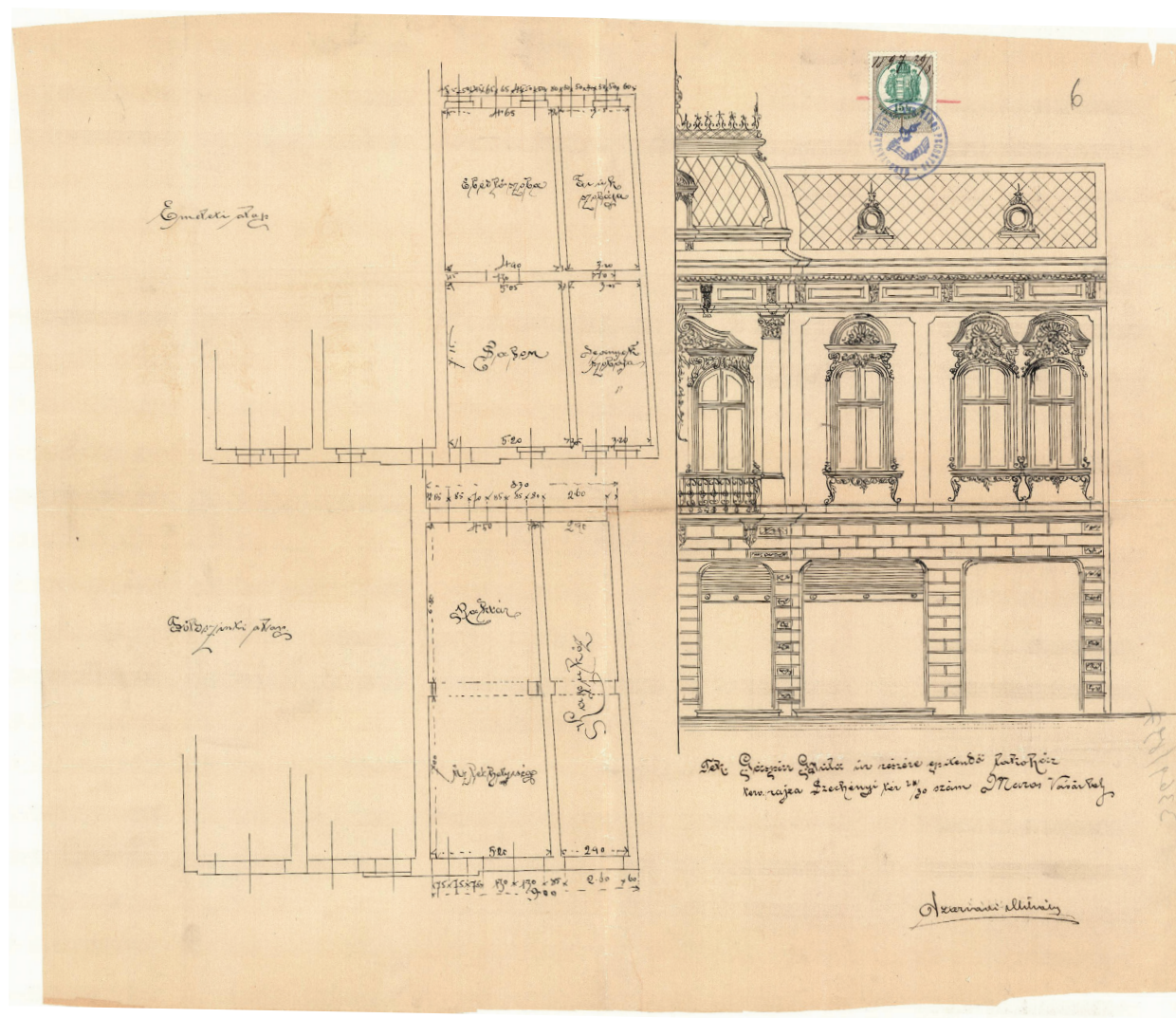
⁹² *Marosvidék* 23. 34. (1893. július 16.) 144–145; 35. (1893. július 23.) 147–148; *Budapesti Hírlap* 18. 178. (1898. június 29.) 9; Fialka Gusztáv: Korond gyógyfürdő. *A mi fürdőink. Az „Erdély” fürdőügyi melléklete*. 2. (1899) 2. 29–30; Böződi György: Ami eltűnt és ami megmaradt. *Új Élet* 10. 15. (1968. augusztus 10.) 6–7.

⁹³ *Marosvidék* 23. 59. (1893. december 17.) 242.

⁹⁴ *Magyar Ipar* 4. 23. (1883. december 12.) 364.

⁹⁵ TANÁCSI IRATOK, 8930/1885.

⁹⁶ *Vasárnapi Ujság* 31. 42. (1884. október 19.) 677.

7. Átalakítási terv Gáspár Gyula házához, 1897 / Conversion plan of the house of Gyula Gáspár, 1897 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 3369/1897)

Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet helyi választmányának, a Székelyföldi Iparmúzeum körül bábáskodó bizottságnak, utóbbi berendezésében is szerepet vitt,⁹⁷ állandó székely háziipari kiállítás létrehozását szorgalmazva.⁹⁸ A regionális fejlesztések iránti elhivatottsága vezethette a derék vásárhelyi örményt a Székely Társaság tagjai közé, 1902-ben részt vett a Székely Kongresszuson is.⁹⁹ Korond fellendüléséhez nemcsak a fürdő kiépítésével járult hozzá: már 1903-ban felvetődött a helyi aragonit-lelőhelyek kiaknázásának lehetősége,¹⁰⁰ ezt az ügyet fia, ifj. Gáspár Gyula vitte tovább, akinek agyag- és majolika iparvállalata 1907-ben már javában működött, a műhely magyaros stílusú díszedényei, aragonit tárgyai országos kiállításokon is nagy sikerrel szerepeltek.¹⁰¹

Gáspár Gyula tevékenységét országosan is értékelték, 1884-től a város minisztériumi közgazdasági előadója volt.¹⁰² A helyi oktatásügy szervezésében is részt vett, 1884-ben az iparos tanonciskola felügyelő bizottságának elnöke.¹⁰³ A helyi politikai élet szereplőjeként választott tagja volt a város leg-

⁹⁷ BÓNIS 2003, 29–30; Marosvidék 23. 15. (1893. április 2.) 63.

⁹⁸ Székely Nemzet 10. 98. (1892. július 2.) 3.

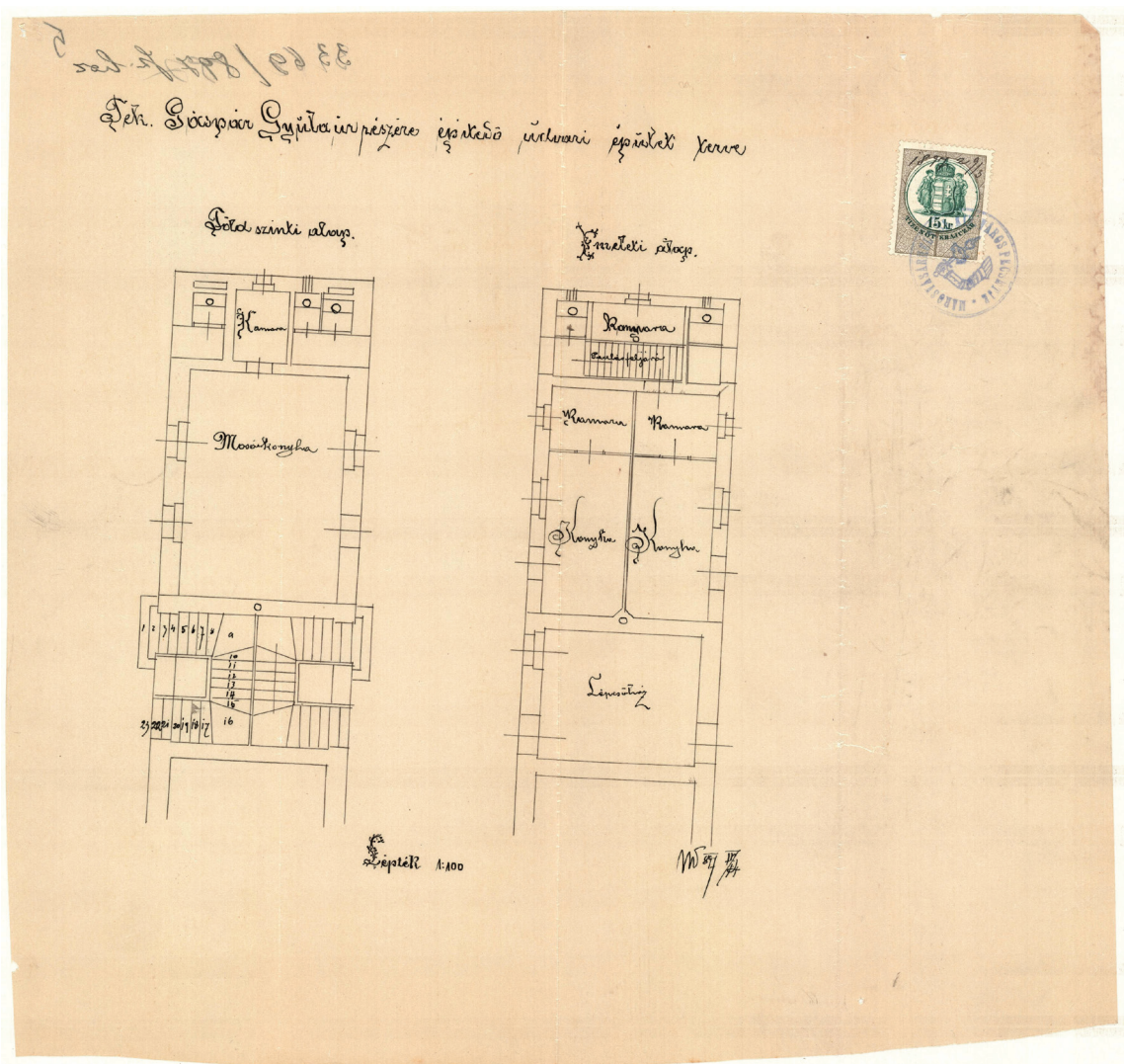
⁹⁹ BUDAY 1902.

¹⁰⁰ A zalatnai kőcsiszoló iskola igazgatójával, Csánky Józseffel egyeztetett erről. Székelység 6. 186. (1903. augusztus 14.) 3; 199. (1903. szeptember 1.) 3.

¹⁰¹ 1907-ben a pécsi országos kiállításon ezüstérmet nyert, majd részt vett a budapesti Iparmúzeum karácsonyi vásárán. Magyar Üveg- és Agyagújság 7. 11. (1907. június 1.) 2; 8. 1. (1908. január 1.) 5; Magyar Iparművészet 10. (1907) 6. 300.

¹⁰² Iparügyek 4. 12. (1890. december 15.) 199. 1890-ben a fővárosi szaklapok nehezteltek, hogy a helyi Iparkamara, szakmai érdemeit mellőzve, csupán póttagjául választotta. Közgazdasági Értesítő 3. 49. (1884. december 4.) 1.

¹⁰³ Magyar Polgár 18. 243. (1884. október 21.) 4. 1896-ban vezércikkben értekezett a város által tervezett elemi iskola helyéről. A helyi újságírók szerint tanügyi meglátásai nem voltak mindig a legavatottabbak. Gáspár Gyula: Hová építsünk

8. Az udvari bővítés alaprajza, 1897 / Ground plan of the courtyard extension, 1897 (SJAN Mureș, Consiliul orașului, 3369/1897)

fontosabb döntéshozó testületének, a törvényhatósági bizottságnak, erről 1900 végén lemondott,¹⁰⁴ 1902-től azonban virilistaként tért vissza a testületbe, ahol a gazdasági és pénzügyi szakbizottság tagja lett.¹⁰⁵ 1898-ban az adókievítő bizottság bizalmi tagjának szeretne volna kinevezni a város, ám a „becses felhívást” azzal hárította el, hogy üzlete létszámgondokkal küszködik.¹⁰⁶ Politikai téren a helyi Függetlenségi Párt oszlopos tagja volt: szinte két évtizeden át a párt marosvásárhelyi elnöke, tisztségéről 1910-ben köszönt le.¹⁰⁷ Az öregedő Gáspárt 1914-ben, vélhetően elmezavar miatt, gyámság alá helyezték.¹⁰⁸ 1918 júliusában hunyt el Korondon.¹⁰⁹

iskolát? *Székely Hírlap* 1. 20. (1896. március 8.) 1; *Székely Lapok* 26. 102. (1897. december 25.) 1–2.

¹⁰⁴ Megválasztásáról 1899-ből van adat. *Székely Lapok* 39. 100. (1899. december 14.) 3. Lemondásáról a városi tanács 1900. december 20-i átirata a törvényhatósági bizottsághoz tudósít. TANÁCSI IRATOK, 12262/1900.

¹⁰⁵ *Székely Lapok* 32. 8. (1902. január 26.) 2; 9. (1902. január 30.) 2.

¹⁰⁶ Pénzügyigazgatóság a városi tanácshoz. Marosvásárhely, 1898. április 15; Gáspár Gyula Geréb Béla polgármesterhez. Marosvásárhely, 1898. április 29. TANÁCSI IRATOK, 3918/1898.

¹⁰⁷ *Magyarország* 17. 87. (1910. április 13.) 4.

¹⁰⁸ *Budapesti Közlöny* 48. 212. (1914. szeptember 12.) 4.

¹⁰⁹ *Ellenőr* 12. 107. (1918. július 10.) 2.

9. Gáspár Gyula háza és környezete, 1900–1901 / House of Gyula Gáspár and its surroundings, 1900–1901

Rövid kitérő. Adatok egy megszűnt helyrajzi egység történetéhez

A bemutatott archív képek alapján nyilvánvaló, hogy Teleki Imre egykori házának keskeny, négyszögletes frontja a mai épület homlokzatának csak egy szakaszát teszi ki, a tőle jobbra álló kis házra pillantva pedig az írott források vallatása nélkül is nyilvánvaló, hogy a mai neobarokk épület csakis ennek bekebelezésével valósulhatott meg. A felvételen látható, a 19. század derekán az 544., később pedig a Széchenyi tér 30. szám alatt nyilvántartott földszintes ház homlokzata minden jel szerint két nyílással nézett az utcára, melyek közül a jobb oldali a felvétel készítésének pillanatában ajtóként működött. Déli oldalán egy kapualj íves nyílása látható, körülötte lizénák körvonalai sejthetőek. Arányai és a barokkos manzárdtető nyilvánvalóvá teszi, hogy régebbi épülettel van dolgunk. A felvétel ismeretében új értelmezést nyer a Ludwig Rohbock és Joseph Maximilian Kolb által a század derekán készített, közismert acélmetszet (6. kép), mely éppen ezt a környéket ábrázolja:¹¹⁰ a házsor mára teljes egészében átalakult, de bal szélén, a vázolt topográfiai viszonyok alapján biztonsággal azonosítható – egyben fontos helyrajzi kapaszkodót nyújt a továbbiakban – az itt tárgyalt földszintes ház, valamint Teleki Imre emeletes épületének sarka. Ha hihetünk a metszet részleteinek, a nyíláskiosztás már a későbbihez hasonló, de a manzárdtető még nem terjedt a kapu fölé: itt még csak egyszerű falazott kapuzat látható, pilaszterpárokkal szegélyezett, záróköves-vállpárkányos, kosárféle nyílással.

A Teleki Imre melletti, jogállását tekintve nemes ház az 1778-as házösszeírásban a papolczy János Zsigmondé volt.¹¹¹ Néhány évvel korábban, 1771-ben azonban egy szerződés felesége, Bodó Zsuzsanna és nem a férj tulajdonjogát hangsúlyozta.¹¹² Ebből arra következtethetünk, hogy a ház a feleség öröksége volt, aki leszármazottja lehetett annak a Bodó Györgynek, akinek leányunokái ezen a környéken adogatták el jussukat 1759-ben Toldalagi Pálnak.¹¹³ Néhány Bodó György Poklos utcai telke a város ősi nobilettaris fundusainak egyike volt, melyet egy 1731-es esketésben egyhangúan nemesi státusának ismertek a város polgárai: nemcsak akkori tulajdonosa, az elsőként valló Bodó István, de

¹¹⁰ HUNFALVY-ROHBOCK 1864, 128–129.

¹¹¹ HÁZÖSSZEÍRÁS 1778, 4–5.

¹¹² Adásvételi szerződés. Marosvásárhely, 1771. február 6. TOLDALAGI LVT, 297. cs. f. 5–7.

¹¹³ Adásvételi szerződés. Marosvásárhely, 1759. június 19. TOLDALAGI LVT, 297. cs. f. 58–61.

10. A ház és környezete, 1908 / The house and its surroundings, 1908

az utána következő több tucat tanú is így tudta ezt.¹¹⁴ A telek története tehát mélyen visszanyúlik a fejedelemség korába, méltán sajnálhatjuk, hogy egyelőre a házra nem, csak birtokosaira nézve rendelkezünk adatokkal.

Jánó családja bizonyára itt is élt, 1778-ban a jelek szerint ez volt az egyetlen házuk a városban. Jánó Zsigmond amúgy 1754-ben subscribált a helyi református kollégiumban.¹¹⁵ Bodó Zsuzsannával 1767. október 30-án kelt egybe, 1768-ban született Rebeka leányuk, 1770-ben József fiuk.¹¹⁶ Házasságkötésekor ügyvédként szerepel, Pálmay József szerint már 1772-ben,¹¹⁷ saját forrásaink szerint 1779-ben is¹¹⁸ Marosszék assessoraként említik. A házat még 1801-ben is zavartalanul bírták.¹¹⁹ A birtoktörténet ismeretében nyer jelentőséget az a Biró József által azonosított levéltári adat, mely szerint Schmidt Constans, a neves marosvásárhelyi kőművespallér, Schmidt Pál fia 1797-ben „Jánó Zsigmond úrnak egész fundamentomból új kőházat” épített.¹²⁰ Stílusjegyei alapján az itt tárgyalt épület teljes mértékben illik a 18. század végének klasszicizáló késő barokk világába – a további kutatások tehát minden bizonnyal meg fogják erősíteni, hogy Biró adata az itt tárgyalt Poklos utcai épületre vonatkozik.

Az új évszázad tragédiával indult az idősödő Jánó-házaspár életében: 1802-ben eltemették születés közben meghalt leányukat.¹²¹ 1808-ban, 73 éves korában aztán az „öreg, jámbor tekintetes”, a „ritka kegyességű keresztyén, békességes, tűró és barátságos” Jánó Zsigmond is elhunyt.¹²² 1809-ben így már csak feleségét jelölték a városi összeírások a ház birtokosaként,¹²³ aki hosszú, terhes özvegy-

¹¹⁴ Tanúvallatás a marosvásárhelyi nemes házak ügyében 1731. MNL OL, P 676, 32. doboz [é. n.] 44. skk.

¹¹⁵ TONK 1994, nr. 3229.

¹¹⁶ A marosvásárhelyi ref. egyházközség anyakönyve 1727–1802, 24r, 150r, 155r. ANYAKÖNYVEK, nr. 884.

¹¹⁷ PÁLMAY 1901, 239.

¹¹⁸ Adásvételi szerződés. 1779. március 3. MNL OL, P 676, 19. doboz, 1779, f. 70–71.

¹¹⁹ Feleségével ekkor a szomszéd házat birtokló Toldalagi Páltól négy évre egy kertrészt bérelt. Vö. Bérleti szerződés. Marosvásárhely, 1801. március 27. TOLDALAGI LVT, 297. cs. f. 14.

¹²⁰ BIRÓ 1938, 30, 99.

¹²¹ 1794-től Horváth Mátyás doktor felesége volt, 1802-ben hunyt el születés közben, fiúmagzatával együtt. A marosvásárhelyi ref. egyházközség anyakönyve 1727–1802, 39v, 298r. ANYAKÖNYVEK, nr. 884.

¹²² A marosvásárhelyi ref. egyházközség anyakönyve 1803–1834, 19. ANYAKÖNYVEK, nr. 885.

¹²³ Conscriptioja... a Poklos uttzában lakó polgároknak... 1809. ACTA POLITICA 87/1809, 2r.

11. A ház környezete, 1936 / Surroundings of the house, 1936

ség után követte férjét 1825-ben,¹²⁴ időközben eltemetve két menyét és utódok nélkül elhalt József fiát is.¹²⁵ Utóbbi iskola- és pályaválasztását tekintve a „deák ember”-ként ismert apja nyomdokaiba lépett,¹²⁶ az anyakönyvek procuratoraként emlegetik. Az emlékiró Fogarasi Sámuel iskolatársa volt, így alakja kivételesen életszerűen lép eléink a múltból.¹²⁷ Egy 1806-os adásvételi szerződés szerint házastelke volt a Szent Miklós utcában, melynek hátsó feléből eladott egy részt Kendeffi Elekné Bethlen Krisztinának.¹²⁸

Gyermekei nem lévén, a ház a következő évtizedekben gazdát cserélt: 1850-ben már a vendéglőt működtető örmény, Szenkovits Miklós volt az 544. szám alatti ház tulajdonosa,¹²⁹ aki nejével, Rákosi Katalinnal,¹³⁰ és örökbe fogadott leányával, Reginával élt itt. 1857-ben a helyzet változatlan volt.¹³¹ Szenkovits 1867-ben meghalt,¹³² 1870-ben így már csak a bormérést működtető özvegyet látjuk viszont a házban, de itt élt szászrégeni rokona, Schupitér Félix „bőráruló segéd” és családja is. Az épület nem lehetett túl nagy: lakrészként két szobát és egy konyhát használtak, a bormérés céljait két „kamra”, a pince és egy fészker szolgálta.¹³³

¹²⁴ A marosvásárhelyi ref. egyházközség anyakönyve 1803–1834, 249v. ANYAKÖNYVEK, nr. 885.

¹²⁵ Jánó József feleségét, Vég Annát 1816. február 1-jén temették, második feleségét, Müller Annát 1817. január 16-án. A férj beleroppanhatott a tragédiákba, pár hét múlva, február 10-én kísérték utolsó útjára. A marosvásárhelyi ref. egyházközség halotti anyakönyve 1803–1834, 232r, 233v, 234r. ANYAKÖNYVEK, nr. 885.

¹²⁶ TONK 1994, nr. 3830.

¹²⁷ „...az elsőházból deszkával egy kis kamra volt elrekesztve, és abban taníta [Szigeti Mihály] engemet s Jánó Józsefet, Jánó Zsigmondnak, várbeli facommissariusnak fiát, aki azután procurator lett volt (már meghalt). Ez a Jánó József szép eszű, jól tanult, jó erkölcsű volt a kollégiumban. De a logica classisban elviselvén a praeceptorságot, ment Kolozsvárra valami gróf Vas úrfiak mellé tanítónak. Ott belésszeretett valami teátrálistánéba, azt elvette, melyért szüleitől holtáig is meg volt vetve, szegényül élt, gyermeke is nem volt. Csodálatos volt az, hogy eminens deák volt, mégis midőn a kancellárián cenzurázott, hogy procurator légyen, rejciáltatott, mert kétségkívül elkorhelyedett a szerelem ölébe ...” FOGARASI 1974, 79.

¹²⁸ Jánó szomszédja egyébként a Szent Miklós utcában a néhai testvére, Rebeka jussán ennek férje, Horváth Mátyás által bírt telek volt. Lásd Szerződés. Marosvásárhely, 1806. július 2. MNL OL, F 46, 4043/1828, f. 31–32.

¹²⁹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1850, VI. kötet, Nro. 544.

¹³⁰ Házasságot 1839. február 5-én kötöttek a marosvásárhelyi plébánián. A marosvásárhelyi r. k. plébánia anyakönyve 1836–1846, p. 88. ANYAKÖNYVEK, nr. 870.

¹³¹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1857, Seria A, VI. kötet, Nro. 544.

¹³² A marosvásárhelyi r. k. plébánia anyakönyve 1857–1870, p. 147. MvÁLvt, ANYAKÖNYVEK, nr. 875.

¹³³ NÉPSZÁMLÁLÁS 1867, Seria A, VI. kötet, Nro. 544.

Az 1870-es évek folyamán a kis házat a szomszédban lakó Gáspár család megvásárolta, 1877-ben pedig összekötötte a két udvart.¹³⁴ 1878-ban Gáspár Antal és fiai 850 forintnyi bérjövödelmet vallottak be az 544. szám alatti házuk után.¹³⁵ 1881-ben zsindefedelét cserépre cserélték,¹³⁶ 1887-ben hentesüzlet működött itt,¹³⁷ 1889-ben Schwartz János kocsmaként bérelte.¹³⁸ 1891-ben Gáspár Gyula engedélyt kapott arra, hogy a Széchenyi tér 30. szám alatti házban bérlője – aki az üzlet pangása miatt a helyiséget kénytelen volt mással megosztani – a kirakatot ajtóvá alakíthassa, eléje két fa lépcsőfokot készítve.¹³⁹ Ebben az átalakított formában örökíthette meg a fényképész lencséje is a 19. század végén. Ám a nagy múltú telken álló házacska napjai ekkor már meg voltak számlálva.

A nagy metamorfózis. Építkezések 1897-ben

Gáspár Gyula a század végén elérkezettnek látta az időt arra, hogy az ódon családi házat vagyoni helyzetéhez méltó, a kor igényeinek megfelelő, reprezentatív lakóházzá alakíttassa. Az építkezés engedélyezési iratait Ioan Eugen Man azonosította a városi levéltár anyagában.¹⁴⁰ Ezek szerint Gáspár 1897. március 29-én értesítette a városi tanácsot arról, hogy szándékában áll „a Széchenyi téren levő 30. számú kis földszinti házam helyében egy egészen új emeletes házat építtetni, olyképp, hogy az a jelenlegi 28 számú emeletes házzal párosítva egy frontot képezzen”, a munkát május 1-től szeretne volna elkezdni Szarvadi Mihály építőmester „vállalatában”, és kérte az engedély mielőbbi kibocsátását.¹⁴¹ A törvényhatósági bizottság építkezési szakbizottsága április 12-én szállt ki a helyszínre, és engedélyezhetőnek véleményezte a fennálló kisebbik ház bontását és a földszinten üzlethelyiségből, raktárból, mosókonyhából, az emeleten pedig négy szobából, két konyhából és három kamrából álló új részek felépítését. Az építési engedélyt a fentiek alapján 1897. április 28-án bocsátotta ki a városi tanács.¹⁴²

Forrásunk tehát egyértelműen körülírja a helyzetet: Gáspár egyesítette a két telket, a 28. szám alatti Jánó-féle házat elbontatta, ám a Teleki Imre által épített 18. századi emeletes házat belefoglalta az új épületbe. Ezt tükrözik az engedélyezési tervek fennmaradt, Szarvadi Mihály által jelzett pausz-másolatai is (7–8. kép). A vázlatos alaprajz azonban csak az új építésű részeket jeleníti meg, a régi épületben meglévő üzlethelyiségek és szobák nem szerepelnek. A földszinten a jobb oldalra szánt kapualj mellett a feliratok üzlethelyiséget jelölnek, mögötte raktárral; az emeleten a kapualj fölött a leányok szobáját, két térre néző főhomlokzati ablakkal, az udvari oldalon pedig a fiúk szobáját, a következő két nyílástengely mögött a főhomlokzati oldalon szalont, az udvari oldalon pedig ebédlőszobát tüntetnek fel. A funkciók tehát nem változtak, a földszint továbbra is a kereskedelem ügyét szolgálta,

12. Részlet a házzal, 1936 / Detail with the house, 1936

¹³⁴ TANÁCSI IRATOK 5587/1884.

¹³⁵ TANÁCSI IRATOK 7126/1878.

¹³⁶ TANÁCSI IRATOK 5899/1881.

¹³⁷ TANÁCSI IRATOK 4877/1887.

¹³⁸ TANÁCSI IRATOK 2844/1889.

¹³⁹ Gáspár Gyula kérelme. 1891. április 15. Az építkezési bizottság április 21-én szállt ki, a tanácsi végzés április 25-én született meg. TANÁCSI IRATOK, 2949/1891.

¹⁴⁰ MAN 2009, 441.

¹⁴¹ TANÁCSI IRATOK, 3369/1897.

¹⁴² TANÁCSI IRATOK, 3369/1897.

13. A ház környezete, 1940 / Surroundings of the house, 1940

az emeleten a család lakószobái kaptak helyet.

Külön alaprajz tájékoztat a meglévő épület mögé tervezett bővítésről: az új szárny mindkét oldalról megközelíthető háromkarú lépcső után következő épületszakasz a földszinten tágas mosókonyhát, a szárny végében illemhelyeket; az emeleten pedig két konyhát, három kamrát, illemhelyeket és padlásfeljárót foglalt magába (8. kép). Mivel az engedélyhez csatolt tervrajzok kizárólag az újonnan építendő részeket jelenítik meg, kézenfekvő, hogy ez az udvari szárny is teljes egészében új építésű volt, annál is inkább, mivel az alaprajzon feltüntetett funkciók tételeken megjelennek az építési engedély kapcsán felvett jegyzőkönyv szövegében is. Az épületszakasz egy része alatt azonban pince van, a pontosabb periodizációt tehát a részletesebb épületbejárás és falkutatások tehetnék lehetővé.

A homlokzat terve szintén csak az újonnan építendő szakaszt ábrázolja. Így is nyilvánvaló, hogy a kivitelezett homlokzat nem mindenben egyezik az engedélyezési terven szereplővel: a megvalósult oldalrizalit megoldástól eltérően a terv előírásai szerint erkéllyel hangsúlyozott, korinthuszi pilaszterekkel szegélyezett középrizalit készült volna (az emeleten egy-egy erkélyajtóval, a földszinten egy-egy keskenyebb kirakattal, a nyílások között a barokk ház egykori oldalfalával). A rizalit fölött díszes rácsozattal koronázott, bádoghéjazattal fedett tetőpavilon magasodott volna. A rajzon szereplő homlokzati plasztika a falsíkok tagolását, a szemöldökpárkányok vonalvezetését, a stukkódíszek formáját, a koronázópárkány konzolsorát illetően több ponton eltér a megvalósulttól, azonban stílusuk és szerkezeti elemeik hasonlóak.

A munkálatok 1897 tavaszán elkezdődtek, az építkezőket pedig izgalmas meglepetések sorozata várta, melyről a helyi sajtó is beszámolt. A kisebbik ház lebontását követően ugyanis az alapok ásásakor a pincében egy 42 kilónyi ezüstpénzzel – Mária Terézia korában vert huszasokkal és keresztes tallérokkal – tele ládát találtak, melyet a korabeli vélekedés szerint az 1848–1849-es forradalom idején áshattak ott el.¹⁴³ Néhány nap múlva azonban egy újabb ezüstpénzzel rakott üst került elő, melyet az építőtelepen dolgozó munkások az éjszaka folyamán meg is próbáltak eltulajdonítani, de lelepleződtek,¹⁴⁴ az ügy pedig még ősszel is izgalomban tartotta a város közvéleményét és főként magát az építettet.¹⁴⁵

¹⁴³ Kincstalálás városunkban. *Közérdek* 9. 23. (1897. június 6.) 4; vö. *Székegy Lapok* 27. 47. (1897. június 13.) 2.

¹⁴⁴ A 29 kiló 40 deka súlyú újabb lelet tallérjainak egy része a 18. század közepéről, más része az 1840-es évekből származott. *Székegy Lapok* 27. 51. (1897. június 27.) 3.

¹⁴⁵ „A talált ezüstpénz ördöge még mindig kísért városunkban. Itt is, ott is halljuk, hogy napvilágra került egy pár kiló,

14. A ház főhomlokzata, 1990 / Main façade of the house, 1990

Az építkezés hamarosan be is fejeződhetett, a tulajdonos 1899 augusztusában kérte, hogy az új beépítettségnek megfelelően módosítsák a telekkönyvi adatokat, és tüntessék fel benne a feleségével közösen birtokolt díszes, emeletes új házat és udvari szárnyépületet – az ehhez szükséges helyszínrajzot Flesch Adolf városi mérnök készítette el.¹⁴⁶ A bővített épület körvonalai kerültek fel Pompéri Elemér 1897–1899 között készült kataszteri felmérésére is, melyen a telek az 1040. helyrajzi számot kapta,¹⁴⁷ a ház mögött pedig szerepelnek a telket teljes szélességében átfogó melléképületek is; a kocsiszínt közülük 1898-ban engedélyezték.¹⁴⁸ A bővítéseknek köszönhetően tehát szabálytalan, megközelítőleg L alakú, alaprajz keletkezett, melynek udvari szárnyát a barokk épület és a folytatásában 1897-ben emelt bővítmény alkotta, Kisköz felőli oldalán azonban, a régi barokk kapubejáró mögött, megmaradt egy keskeny udvar is.¹⁴⁹

Az új épület térre néző földszinti helyiségei nyilván a kereskedés céljait szolgálták. A Potoczky-féle vaskereskedés 1899-ben szűnt meg az épületben,¹⁵⁰ 1900 után Lengyel János és Bretter Vilmos (9. kép),¹⁵¹ 1905 körüli képeslapon közepén Gáspár Gyula, balra sógora, Eckwert József,¹⁵² jobbra Bretter Vilmos cégtáblája azonosítható.¹⁵³ Az emeleti helyiségeket a család bírta, bár 1905-re a jelek szerint változás állt be az épület használatában: a tér felőli négy szobás lakást, valamint egy kétszobás lakrészt bérbe kívántak adni, az idejét a korondi fürdő fellendítésének szentelő Gáspár pedig üzletét is átadta Kondrai Jánosnak (a korondi ásványvizet, díszedényeket és aragonit tárgyakat továbbra is itt forgalmazták, a házban működött a fürdőtelep irodája is).¹⁵⁴ 1908-ra Eckwert boltja már a szomszéd

amelyekre mind G. Gy. helyi kereskedő tart igényt, ki úgy látszik, minden újabban felbukkanó régi pénz eredetét a telkén felfedezett kincsesbányára viszi vissza. Legújabb[an] Z. J. polgártársunkat citálta törvény elé, mivel régi ezüst tallérokat hozott forgalomba...” *Székel Lapok* 27. 94. (1897. november 25.) 3.

¹⁴⁶ Gáspár Gyula a városi tanácshoz. 1899. augusztus 14. Flesch Adolf a városi tanácshoz. 1899. szeptember 18. TANÁCSI IRATOK, 9745/1899.

¹⁴⁷ BELTERÜLET C4.

¹⁴⁸ TANÁCSI IRATOK, 9042/1898.

¹⁴⁹ Talán már a környék csinosítására utal az, hogy Gáspár 1900 júliusában négy használt utcai lámpát vásárolt a város rak-táron levő készletéből. Váradi Mihály jelentése a városi tanácshoz. 1900. július 30. TANÁCSI IRATOK, 9487/1900.

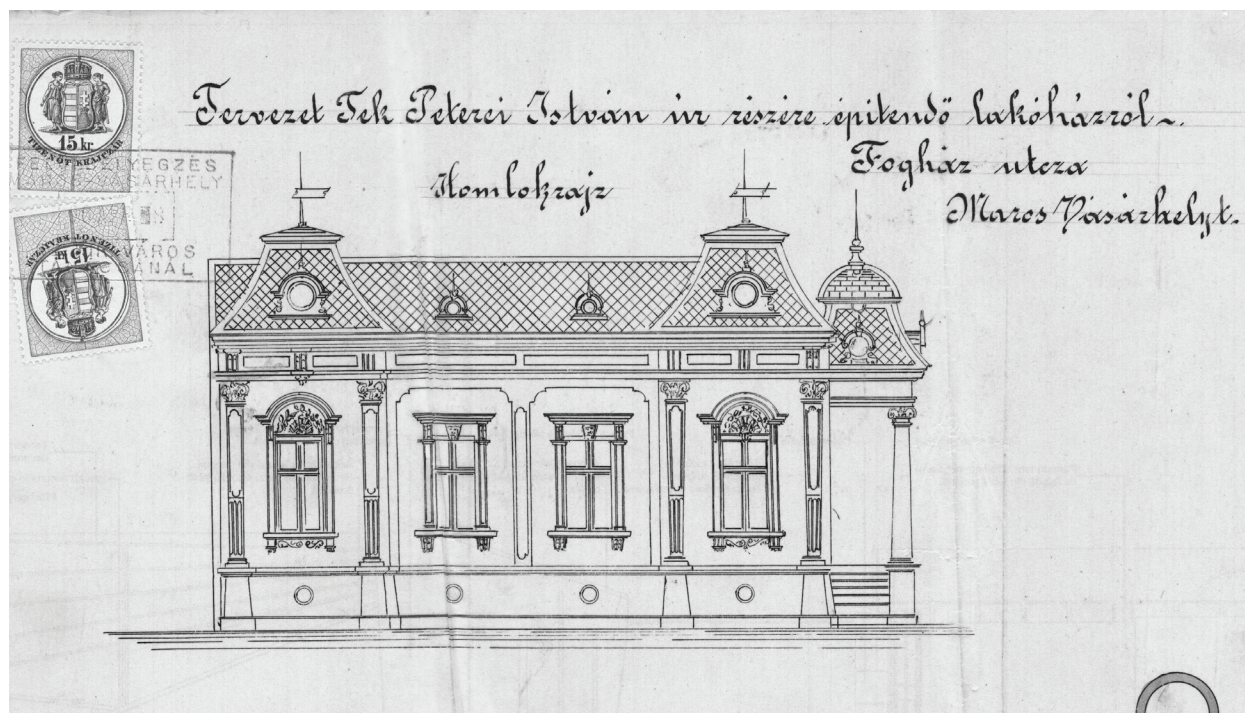
¹⁵⁰ *Székel Lapok* 39. 36. (1899. május 4.) 8.

¹⁵¹ CSEPREGHY A. – CSEPREGHY H. 2002, 20. sz. képeslap.

¹⁵² Drogériája és fűszerüzlete 1904-től működött itt. *Székel Lapok* 34. 100. (1904. május 1.) 3.

¹⁵³ OSZK, Kisnyomtatványtár, Képeslapok, Magyar települések 1945 előtt, M 890.

¹⁵⁴ *Székelység* 8. 93. (1905. április 23.) 6; 233. (1905. október 11.) 3; 282. (1905. december 8.) 4.

15. Petelei István házának homlokzati terve, 1896 / Façade plan of the house of István Petelei, 1896 (S/JAN Mureș, Consiliul orașului, 3812/1896)

házba költözött (10. kép).¹⁵⁵

A város közművesítése idején Gáspár sem maradt ki a modernizáció áldásaiból, a saját csatornavezeték lefektetésére 1910 tavaszán kapott engedélyt,¹⁵⁶ 1911 októberében pedig, Pontet Sándor mérnök vállalásában, fürdőszobát létesített az emeleten, a fennmaradt engedélyezési terv szerint az udvari szárny lépcsőház előtti helyiségében.¹⁵⁷ 1910 februárjában arra kapott engedélyt, hogy a kapubejárót bolthelyiséggé alakíthassa, azzal a feltétellel, hogy a kirakat kiképzése a meglévőkkel azonos legyen. Egyszersmind a Kisköz felőli oldalon két bejárati kapu kialakítását is jóváhagyták.¹⁵⁸ Nem tudjuk, hogy mi lett a kapualj beépítésének sorsa, 1913-ban mindenesetre még mindig csak készültek erre,¹⁵⁹ a két világháború közötti felvételeken azonban nyoma sincs annak, hogy elkészült volna, a historizáló kapuszárnyak a helyükön vannak (11–12. kép).

A világháború előtti években tehát még Gáspár a Széchenyi tér 28–30. szám birtokosa,¹⁶⁰ az 1919-ben készített összeírás szerint azonban az itt már egyetlen szám (Széchenyi tér 28.) alatt szereplő ház és a 455 négyzetöglnyi telek a Bretter Vilmos birtoka volt.¹⁶¹ Mint láttuk, az épület nem volt idegen számára: cégére már a régi épület homlokzatán ott díszelgett az 1890-es években, a 20. század első évezredeiben pedig továbbra is ő az új kapualj melletti üzlet bérlője. Bretter Vilmos (1851–1941)¹⁶² már 1893-ban lisztkereskedést működtetett a városban,¹⁶³ az 1920-as években a helyi kereskedőtársulat köztisztviselőjében álló elnöke, 1930-tól pedig díszelnöke volt.¹⁶⁴ Már 1910-ben a status quo ante izraelita hitközség gondnoka,¹⁶⁵ melynek később is oszlopos tagja maradt.¹⁶⁶ A felekezet Nyár utcai

¹⁵⁵ Főtéri részlet. Marosvásárhely, Porjes S. Sándor kiadása, 1908. Kercsák József gyűjteményéből.

¹⁵⁶ A március 11-én kelt engedély Széchenyi tér 24. számról beszél (RK IRATOK, 2164/1910), de elírásról lehet szó.

¹⁵⁷ Az engedélyt 1911. október 27-én kapta meg. TANÁCSI IRATOK, 9824/1911.

¹⁵⁸ RK IRATOK, 1619/1910.

¹⁵⁹ *Ellenőr* 7. 129. (1913. augusztus 12.) 3.

¹⁶⁰ HÁZSZÁMJEGYZÉK 1911, 62.

¹⁶¹ De nem világos, hogy a Katonai Vilma (szül. Petri) tulajdonát képező szomszédos házat miért rögzítik két házszám (Széchenyi tér 30–32) alatt. TELEKLAJSTROM 1919, 56.

¹⁶² A status quo ante temetőben nyugszik. 35. sor, 486. parcella.

¹⁶³ Már 1893-ban liszttraktára volt a városban, 1894-ben céget jegyeztetett be. *Pesti Hírlap* 15. 200. (1893. július 22.) 16; *Központi Értesítő* 20. 25. (1895. március 17.) 420.

¹⁶⁴ *Erdélyi Futár* 4. 8–9. (1930. május 18.) 26.

¹⁶⁵ NAPTÁR 1910, 8.

¹⁶⁶ SEBESTYÉN 2011, passim.

temetőjében nyugszik, akárcsak 28 évesen elhunyt felesége, Emmer Ida (1869–1898).¹⁶⁷

Vélhetően Bretterhez köthető az utolsó, a főhomlokzat arculatát jelentékenyebb mértékben befolyásoló beavatkozás, melynek során a főteret a kollégium Sáros utcai bejáratával összekötő szűk sikátort, az évszázadok óta létező Kisközt felszámolták, területét a telekhez csatolták, egy tengely szélességben bővítve a homlokzatot. A bekebelezésre a két világháború közötti időszakban került sor, 1940-ben készült felvételeken már jól látható (13. kép). A főhomlokzat összképét ez a beavatkozás nem befolyásolta negatívan: a sarokrízalittól enyhén visszaugratott, egy tengelyes szakasz semleges kialakításával, a meglévőkhöz alkalmazkodó nyílásformáival nem bontja meg a homlokzat szimmetriáját.

A tervezés és kivitelezés kérdései

Az új épületre tekintve egyértelmű, hogy olyan tervezővel és kivitelezővel van dolgunk, akik jó forma- és tömegérzéssel oldották meg a telken álló ódon ház bővítésének feladatát, kilétük tehát nem érdektelen a neobarokk stílus rövid marosvásárhelyi virágzásának története szempontjából. Láthatunk, hogy az engedélyezési tervek pauszmásolatait Szarvadi Mihály építőmester jelezte. Neve eddig jószerével ismeretlen volt a város századfordulós építészetének történetében. Tudjuk róla, hogy az Alsó Vasút (később Sándor János, ma Dózsa György) utca 31. szám alatt, az állomáshoz vezető letérő északi oldalán kiterjedt telket bírt, melyet 1895 végén kerítettett be.¹⁶⁸ Egy 1897-ben itt engedélyezettett magtár arra utal, hogy igyekezett gazdaságilag kihasználni a vasútállomás közelségéből fakadó raktározási igényeket is.¹⁶⁹ Eredeti foglalkozását tekintve ács lehetett, ugyanis 1895. június 8-án az ácsmesterség úzésére szerzett iparengedélyt.¹⁷⁰ 1896 elején sajtóhirdetéseken ajánlotta az építés körébe tartozó szolgáltatásait.¹⁷¹ 1896. április 4-én Vollák Józseffel *Szarvadi Mihály és társa* néven jegyezték be építkezési vállalkozást,¹⁷² a hónap folyamán már ilyen bélyegzővel hitelesítette az általuk kiállított iratokat. Miután Szarvadi a kőműves iparág önálló folytatására is képesítést szerzett, a Vollákkal közös vállalkozást beszüntették,¹⁷³ és 1897. március 20-án Szarvadi önálló iparengedélyt szerzett.¹⁷⁴ Ennek megfelelően 1898-ban már egyéni bélyegzőt használt.¹⁷⁵

A vállalkozás beindítása mindenesetre indokolt volt, 1896-ban számos megrendelése akadt. Februárban Petrás Géza kereskedő Iskola utca 1. szám alatti házának építését engedélyeztette: ő jelezte a terv finom vonalú, színezett pauszmásolatát, ám sajátos kalligráfiája felismerhető magán a kérvényen is.¹⁷⁶ A neoreneszánsz ihletésű, egyszintes lakóház homlokzata visszafogott tagozatokkal, áttört oromzatokkal, míves kapuszárnyakkal készült el, a tervhez képest a kapu fölött antropomorf maszkkal bővült. Márciusban a tanulmányaiból nemrég hazatért dr. Hints Elek (1861–1919), a neves orvos, a közelben álló kórház majdani igazgatója házának udvari bővítését és melléképületeit engedélyeztette a Szentgyörgy utcában.¹⁷⁷ Áprilisban a kiváló író és publicista, Petelei István (1852–1910) házát építette a Fogház utcában, melynek tetőpavilonjai a Gáspár-ház legközelebbi rokonai a városban (15. kép).¹⁷⁸ A tehetős zsidó kereskedő, Grün Izsák, a görgénysóaknai fürdő tulajdonosa¹⁷⁹ volt a megrendelője a Régibármóvásár utca 1. szám alatti egyszerű, három helyiségből álló „irodának”, melyet jövődöbéli veje,¹⁸⁰ Fenyvesi Soma ügyvéd, neves hírlapíró, a *Székelly Hírlap* szerkesztője számára építtetett. Az engedélyt 1896. április 14-én maga Szarvadi kérte a tulajdonos nevében.¹⁸¹

¹⁶⁷ 1. sor, 10. parcella.

¹⁶⁸ Az építkezési bizottság és Flesch Adolf városi főmérnök azonban a forgalmas út szélesítése érdekében egy keskeny sávot kártérítés ellenében kisajátított. TANÁCSI IRATOK, 4881/1897. A környék bizonytalan helyrajza miatt nem egyértelmű, hogy a következő években az Alsó Vasút 32. (TANÁCSI IRATOK, 2422/1897) és 33. (TANÁCSI IRATOK, 2083/1898) szám alatt a környéken jóváhagyott kisebb lakóépület-toldások pontosan hol valósultak meg.

¹⁶⁹ TANÁCSI IRATOK, 7799/1897.

¹⁷⁰ IPARENGEDÉLYEK B I. (1884–1922), 23; Iparengedélyek 1878–1900, f. 35. CÉHES IRATOK, nr. 1.

¹⁷¹ *Székelly Hírlap* 1. 12. (1896. február 9.) 4.

¹⁷² Iparengedélyek 1878–1900, f. 28. CÉHES IRATOK, nr. 1.

¹⁷³ IPARENGEDÉLYEK B I. (1884–1922), 37.

¹⁷⁴ IPARENGEDÉLYEK B I. (1884–1922), 42.

¹⁷⁵ TANÁCSI IRATOK 2083/1898.

¹⁷⁶ TANÁCSI IRATOK, 2026/1896.

¹⁷⁷ TANÁCSI IRATOK, 2821/1896.

¹⁷⁸ TANÁCSI IRATOK, 3812/1896.

¹⁷⁹ *Székelly Lapok* 30. 173. (1905. augusztus 19.) 2.

¹⁸⁰ *Székelly Hírlap* 1. 43. (1896. május 28.) 3.

¹⁸¹ TANÁCSI IRATOK, 3503/1896.

16. Emeleti ablakok a Gáspár család címerével, 2013 / Upstairs windows with the coat-of-arms of the Gáspár family, 2013

Úgy tűnik azonban, hogy sorsa hamarosan rosszra fordult Marosvásárhelyen. 1897-ben büntetővizsgálat folyt ellene, mivel a Hints Elek építkezésénél az elkerítetlen állványról aláhulló tégladarab reggel hatkor fejbe talált és súlyosan megsebesített egy óvatlan járókelőt.¹⁸² Később végrehajtást rendeltek el ellene Riha Ferenc 2215 forint 15 krajcár tőkekövetelése miatt, árverésre bocsátva vásárhelyi ingatlanjának fele részét 1898. december 29-én,¹⁸³ majd 1899. április 10-én.¹⁸⁴ Közben igyekezett munkát szerezni másfelé is, 1898-ban a kantai gimnázium bővítésére szerződött Kézdivásárhelyen.¹⁸⁵ 1900-ban felperesként jelent meg Weil Ignác téglakészítő Deák Ferenc utca 28. szám alá tervezett neobarokk házának építése ügyében.¹⁸⁶ 1900. július 12-én vállalkozása törlését kérte, a továbbiakban Marosvásárhelyen nyoma vész.¹⁸⁷ Vélhetően azonos lesz azzal a Szarvadi Mihállyal, aki egy évtized múlva a Hunyad megyei Marosillyén bukkan fel: 1906-ban az itteni építómunkások zárlat alá helyezték ács munkáit,¹⁸⁸ 1909-ben a helyi Iparos Olvasókör elnökeként Bethlen Gábor frissen avatott emléktábláját koszorúzta.¹⁸⁹ 1912-ben Szarvady M. és Társa néven Csányi Ferenc okleveles kőműves-sel vállalkozást jegyeztek be a településen, 1914-ben a Marosillyei Hitelszövetkezet cégvezetője lett, Váradi Jenővel közösen.¹⁹⁰

A kutatás jelen állása szerint Marosvásárhelyen az 1897-es Gáspár-házon kívül a fentebb bemutatott munkáit ismerjük. Ám ebből a kevésből is nyilvánvaló, hogy Szarvadi megrendelői a város gazdasági és értelmiségi elitjéből kerültek ki; fiatal vállalkozása és személye tehát hitellel bírt a szemükben. Műhelyében adott esetben a helyi átlagszínvonalat felülmúló tervek születtek, bár arról nem vall az iratanyag, hogy a rajzok Szarvadi tehetségét dicsérik-e, vagy a háttérben egy, a neobarokk formák világában otthonosan mozgó rajzoló munkájával kell számolnunk. Kérvényeinek gondos kalligráfiája mindenestre a rondírásban való jártasságát jelzi, nem kizárt az sem, hogy terveit is maga rajzolhatta.

¹⁸² TANÁCSI IRATOK, 6505/1897.

¹⁸³ Budapesti Közlöny 32. 274. (1898. november 27.) 8.

¹⁸⁴ Pesti Hírlap 31. 67. (1899. március 8.) 15.

¹⁸⁵ KÉZDIVÁSÁRHELYI ÉRTESÍTŐ 1898, 64.

¹⁸⁶ TANÁCSI IRATOK 2000/1901.

¹⁸⁷ IPARENGEDÉLYEK B I. (1884–1922), 42.

¹⁸⁸ Népszava 34. 163. (1906. július 12.) 15.

¹⁸⁹ NAGYENYEDI ÉRTESÍTŐ 1909, 103.

¹⁹⁰ Központi Értesítő 37. 97. (1912. december 5.) 2846; 39. 40. (1914. május 17.) 1080.

17. Emeleti oromzat, 2015 / Upstairs gable, 2015

Tervezési és költségcsökkentési szolgáltatásait mindenesetre már 1896-ban hangsúlyosan – és díjtalanul – ajánlotta az érdeklődők figyelmébe a sajtóban.¹⁹¹ Megvalósult munkáit szemlélve nyilvánvaló, hogy a kivitelezést jó színvonalon tudta biztosítani, igény esetén kifejezetten minőségi plasztikával.

Utóbbi körülmény megértését egy, a marosvásárhelyi Fa- és Fémipari Szakiskola értesítőjében lappangó adat segíti, mely arról tájékoztat, hogy az agyagipari tanfolyam ifjú növendéke, az 1897-ben végzett Székely Károly tanulmányai befejeztével épp Szarvadi Mihálynál nyert alkalmazást.¹⁹² Nem másról van itt szó, mint a budapesti Iparművészeti Iskola, majd a párizsi Académie Julian növendékéről, Mátrai Lajos, Raoul Charles Verlet és Stróbl Alajos tanítványáról, a marosvásárhelyi Rákóczi-szobor alkotójáról, ifj. Székely Károly (1880–1941) szobrászról. Az a tény, hogy épp a Gáspár-ház építésének évében alkalmazták Szarvadi vállalkozásánál, magyarázattal szolgálhat az igényes homlokzati plasztika mesterkérdésére. Megjegyezzük, hogy Székely csak három évvel később, 1900-ban iratkozott be a budapesti iparművészeti iskola előkészítő osztályába – nem mellesleg épp a díszítő szobrászati szakra –,¹⁹³ könnyen elképzelhető tehát, hogy az 1897–1900 közötti, a neobarokk építészet helyi virágzásával egybeeső rövid időszakban több igényes épületplasztika létrejöttében közreműködött Marosvásárhelyen.

Neobarokk építészet Marosvásárhelyen

Az 1880-as évek nagyobb építészeti megvalósításait Marosvásárhelyen főként az országszerte divatos neoreneszánsz formák nyugodt ritmusa határozza meg (bár zavartalanul tovább éltek a romantika elemei is). Hasonló maradt a helyzet a következő évtized első felében, bár a Csizmadia Ipartársulat székházának (1890) homlokzati dekorációja, Csernáth István házában (1893)¹⁹⁴ tetőpavilonokkal megbontott tömege, gazdag díszítőprogramja már kirí a megszokott városképből. Az 1890-es évek közepétől azután jól körülhatárolható új historizáló tendencia jelentkezik a város építészetében. A homlokzati dekoráció mennyisége érezhetően megnövekedik, javul a színvonala, elterjednek

¹⁹¹ Székely Hírlap 1. 12. (1896. február 9.) 4.

¹⁹² IPARISKOLAI értesítő 1898, 65.

¹⁹³ IPARMŰVÉSZETI ÉRTESÍTŐ 1901, 34.

¹⁹⁴ Az Európa kávéház otthona. MAN 2009, 127.

18. Ablakkötény az emeleten, 2013 / Upstairs window apron, 2013

19. Konzol a frízből, 2013 / Corbel from the frieze, 2013

a plasztikus, gyakran kézzel modellált stukkódíszek, az igényes épületszobrászati munkák. Egyre gyakoribbak az osztrák barokk formáiból, a különféle rokokó mintákból eredeztethető motívumok, divatosá válnak az ívelt vonalú tagozatok és nyílásformák. A tömegalakítás terén is új jelenségek mutatkoznak: kedveltté váltak a rizalitokkal, lendületes vonalú tetőpavilonokkal, néhol kupolaszerű építményekkel tagolt kompozíciók. A fenti jellemzőkkel leírható, az 1890-es évek közepétől megjelenő emlékcsoport határozható meg a neobarokk stílus lenyomataként Marosvásárhely építészetében.

A középítkezések terén a stílus első emléke a törvényszék Kiss István által tervezett épülete (1896–1897),¹⁹⁵ ott nemcsak az erős közép- és sarokrizalitok, hanem a bécsi Felső-Belvedere oromzatából ihletődött, jellegzetes ívelt párkányok is egyértelművé teszik a barokk inspirációt. 1896-ban Flesch Adolf tervei alapján épült újjá a leégett Makariás-ház, melyet közép- és sarokpavilonjai, a szemöldökök leveles-kagylódíszes stukkói a neobarokk mutatós korai emlékévé avatnak.¹⁹⁶ Petelei István 1896-ban engedélyezettett lakóházán a homlokzat volutás-kagylós stukkódíszei hamisítatlan barokk formák, a festői hatás érdekében némileg öncélúan ácsolt tetőpavilonok pedig a Gáspár-ház közeli rokonai, annál is inkább, mivel a kivitelező ebben az esetben is Szarvadi Mihály volt.¹⁹⁷ Gáspár építkezésének évében, 1897-ben a stílus jelentős példái emelkedtek városszerte. A Kossuth utca végén Bürger Albert sörgyáros jó arányú, villaszerű házát loggiájának volutás ormfala, kagylódíszes szemöldökei, manzárdteteje szintén a neobarokk mutatós emlékévé avatja.¹⁹⁸ Markáns kagylóornamentika nyomja rá a bélyegét Tauszik B. Hugó iparkamarai elnök, az Agrártakarékpénztár igazgatója emeletes házának 1897-ben Dósa László által tervezett homlokzatára; Dósa ugyanebben az évben, hasonló stílusban tervezte Marosi Kálmán orvos vár melletti lakóházát is, kivitelezésére következő évben került sor.¹⁹⁹ 1897 végén engedélyeztette Soós Pál építőmester a Szentgyörgy utca végén álló földszintes háza bővítését: a bádoghéjazatú, tört vonalú „kupolával” fedett, homlokzatán minőségi stukkóművekkel és puttókkal ékes középpavilon az új irányzat figyelemre méltó helyi emléke. Bányai Béla kétemeletes főtéri bérháza 1898-ban épült:²⁰⁰ a végletekig zsúfolt homlokzati ornamentika, a tört ívű szemöldökpárkányok, a középtengelyben ívesen előreugratott, két emeletet átfogó zárterkély, a lendületes, bádog díszítő a neobarokk sajátos helyi megvalósításává avatja az épületet. Petrás Géza 1899-ben a Kossuth és az Iskola utca sarkára épített bérházat, melyet tetőformája, félkörívben tört emeleti szemöldökpárkányai, volutás-kagylós stukkódíszei szintén ebbe az emlékcsoportba sorolnak.²⁰¹ Az íves párkányformák, méretes kagylók által meghatározott ornamentika számos lakóház

¹⁹⁵ Kivitelezője Müller János volt. *Székelly Hírlap* 1. 14. (1896. február 16.) 2–3; 21. (1896. március 12.) 4; 72. (1896. szeptember 6.) 3; 87. (1896. október 29.) 3; *Közérdek* 8. 32. (1896. július 19.) 3; 9. 44. (1897. október 31.) 4.

¹⁹⁶ Forradalom utca 45. TANÁCSI IRATOK, 7313/1896.

¹⁹⁷ Retezatului utca 10. TANÁCSI IRATOK, 3812/1896.

¹⁹⁸ Sinaia (Sörház) utca 1.

¹⁹⁹ Forradalom utca 14, Vársétány 25. ONIGA 2016, 271–273.

²⁰⁰ Rózsák tere 12. MAN 2009, 423–424, 516.

²⁰¹ Aurel Filimon utca 2. MAN 2009, 110. TANÁCSI IRATOK, 4483/1899.

homlokzatán felbukkan ezekben az években, elég itt Izmael Márton (1898)²⁰² vagy Bretter Vilmos (1900)²⁰³ házára utalnunk, de jó példáit találjuk ennek az ízlésvilágnak a századfordulón a Kossuth utca külső szakaszán épülő lakóházak sorában is.²⁰⁴ Az új formakincs tehát gyorsan utat tört magának a város építészetiében, és zavartalanul tovább élt a 20. század első évtizedében is – a szecesszió helyi remekműveinek születésével egy időben Vásárhelyen még mindig építkeztek a neobarokk jegyében.

Az itt csak vázlatosan bemutatott emlékcsoport nyilvánvalóan részletesebb vizsgálatot érdemel, ahogyan a neobarokk marosvásárhelyi megjelenésének okai és előfeltételei is. A Műegyetemet végzett, tájékozott, biztos kézzel rajzoló építőmérnökök (Flesch Adolf, Dósa László) és a rátermett kivitelezők jelenléte csak részben szolgálhat magyarázattal az új formák látványos terjedésére, mindehhez a stílust meghatározó ornamentika kivitelezésére alkalmas épületszobrászokra is szükség volt. Utóbbiak egy részét bizonyára az 1892-ben induló Fa- és Fémipari Szakiskola rövid életű agyagipari tanfolyamának tanárai, majd diákjai között kell keresnünk, amint ezt a Gáspár-ház esetében Székely Károly szobrász gyanítható közreműködése is sejteti.

Az épület

A zártosorú beépítésű, kétszintes ház mai főhomlokzata tehát a barokk épület 1897-es átalakítása révén alakult ki, s később, a két világháború között, a Kisköz beépítésekor északon egy újabb tengellyel bővült (14. kép). Az igényes neobarokk homlokzat, melyet két enyhe oldalrizalit foglal keretbe, négy szakaszra osztható, ezt a ritmust a négy földszinti nyílás és az emeleten fölöttük nyíló ablakpárok határozzák meg. A földszinten balról jobbra haladva három széles kirakat, a jobb szélső tengelyben pedig az udvarba vezető, poroszsüveg-boltozattal fedett kapualj nyílik. A két középső nyílás szélesebb, az oldalrizalitokba esők keskenyebbek, felső sarkaik napjainkban mindenhol ívesen lekerekítettek. A falfelületet ma vízszintes vakolatsávok tagolják, ám az eredeti állapot ettől némileg eltért: a főbejáratot markáns vakolatrusztika emelte ki, két világháború közötti felvételen még jól kivehetőek a kirakatépitmények míves asztalosmunkái is (12. kép).

A tagolt övpárkány fölött, az emeleten négy pár ablak nyílik. A rizalitokat neobarokk szellemenben mintázott, rózsafüzérekkel ékes korinthuszi fejezetes pilaszterek szegélyezik, abakuszvirágjukat puttófejek helyettesítik, a törzsüket tagoló mélyített tükrök felső részén gránátalma- és virágmotívumokból összeálló stukkófüzérek csüngenek. A rizalitok közé eső két – felső sarkaiban karéjosan leszelt, mélyített mezőbe foglalt – ablakpárt a homlokzat középtengelyében egy hasonló, mélyített tükrörrel és csüngő füzérrel tagolt lizéna választja el egymástól. Az ablaknyílások felső sarkai egységesen íves kialakításúak, gazdagon tagolt füleskeretekkel. Az ablakok még őrzik az eredeti, T osztatú fa nyílászárókat, széles, profilozott vízszintes tokosztóval, kompozit fejezetes féloszloppal ékes osztósudárral, befelé nyíló, egy rétegű szárnyakkal.

A rizalitokba foglalt ablakpárok közelebb nyílnak egymáshoz, keretük összeér, könyöklőjük közös, akárcsak alattuk a közepén kagylóval díszített, leveles stukkókkal szegélyezett, íves kötény. Oromzatukban a Felső-Belvedere középrizalitját idéző, sajátos barokk ívben megtört párkány utal a bécsi barokk formáira (16. kép). Nem társtalan a városban: egy évvel korábban a törvényszék, később Kis György (1899),²⁰⁵ illetve Debreczeni Nagy János földszintes lakóházának (1903)²⁰⁶ homlokzatán is láthatunk hasonló oromzati párkányokat. Alattuk, a leveles volutákkal határolt orommezőben foszlánydíszes családi címert helyeztek el mindkét rizalitban. A közepén hasított, csücsköstalpú pajzs bal oldalán levágott páncélos kar koszorút emel a magasba, jobb oldala vágott: a felső mezőben uni-kornisfej, az alsóban egyszerű harántpólya jelenik meg. A pajzson háromágú koronával ékes tornasisak ül, sisakdíszeket nem mintázott az alkotó. A Mária Terézia által 1761. október 25-én kibocsátott nemeslevél címerleírása alapján nyilvánvaló, hogy az erzsébetvárosi örmény ős, Gáspár Miklós kereskedő és felesége, Csiki Anna, valamint gyermekeik (István, Dávid, Antal, Anna, Mária, Katalin, Rebeka, Veronika) számára adományozott címer ábrázolásával van dolgunk a marosvásárhelyi ház homlokzatán.²⁰⁷

²⁰² Köztársaság tér 48. TANÁCSI IRATOK, 1332/1898.

²⁰³ TANÁCSI IRATOK, 8922/1900.

²⁰⁴ Lásd az utcára vonatkozó tanulmányt jelen kötet lapjain.

²⁰⁵ Köztársaság tér 2.

²⁰⁶ Horea utca 6.

²⁰⁷ MNL OL, R 64, 2-516. (másolat); SIEBMACHER 1893.

Az oldalrizalitok közötti szakaszon nyíló ablakok kiképzése egységes: szemöldökpárkányukat középen félköríves karéj bővíti, orommezejükben barokkos voluták, levelek és virágok közül nyitott szájú oroszlánfejes maszk emelkedik ki (17. kép). Könyöklőpárkányaik alatt az ívelten kidomborodó kötényeket leveles stukkók határolják, volutás szegélyű tükrüket középen növényi motívumokkal övezett kagylódísz ékesíti (18. kép). Hasonló, kidomborodó köténydíszek Bürger Albert villáján, Marosi Kálmán vár melletti, valamint Tauszik B. Hugó Szentgyörgy utcai házának emeletén is felbukkannak, a Gáspár-házzal együtt mindhárom 1897-ben tervezték. Hasonlókat láthatunk Bányai Béla (1898) és Petrás Géza (1899) bérházának emeletén. De meg kell jegyeznünk, hogy ilyenek készültek másfél évszázaddal korábban a Toldalagi-palota homlokzatára is (mely az 1890-es évek végén még mindig a Főtér legmutatósabb emlékének számított, így akár fel is kelthette az új idők új stukkátora-inak figyelmét).

A homlokzatot záró teljes koronázópárkány profilozott architrávja a függőleges homlokzati tagolóelemek vonalában enyhén golyvázódik. A frízben sorakozó, igényes kiképzésű volutás gyámok alsó részét akantuszlevelek ékesítik, fölöttük fejlemez-szerű tagozatokkal. A golyvázott felületek konzolainak díszítése hangsúlyosabb: kétoldalt leveles stukkók övezik őket, a voluták felülete pikkelyes, fölöttük a fejlemez összetettebb (19. kép). A frízt a konzolok között egyszerű, vakolatba mélyített tükrök tagolják. A konzolsor a geiszon előreugró, széles lemeztagját tartja, fölötte szímatagozat zárja a párkányzatot. Az épület tömegének meghatározó elemei a két oldalrizalit fölött a tető síkjából kiemelkedő, balusztersorral tagolt attika fölött magasodó, bádoglemezzel héjazott, csonka hasáb alakú tetőidomok, melyek tetejét mívés kovácsoltvas rácsozat díszíti. Mindkettő főhomlokzati nézetét íves párkánnyal zárt és volutákkal keretelt, szemöldökmezejében leveles-volutás díszekkel ékes, bádogból készült padlásablak töri át. A két világháború között készült fényképfelvételen a tetőidomok alapvonalán két bádog urna, tetején csúcsdísz figyelhető meg. Ekkoriban még a közöttük húzódó tetőt sem cserép, hanem bádog fedte, két bádogból kiképzett, mívés padlásablakkal (12. kép).

Az átépítéseknek köszönhetően az alaprajz szabálytalan L alakot vett fel. Az udvart az épület hosszanti szárnya, a szomszédos ház magas tűzfala és a telek végében újonnan keletkezett építmények teszik zárttá. Az udvari homlokzatok a 20. század folyamán többszörösen átalakultak, találkozásuknál földszintes bővítmény keletkezett, a nyíláskiosztás változott. Eredeti részlet ezzel szemben a lépcsőház és az emeleti függőfolyosó hatszögeket és négyzeteket mintázó, fűzött rácsos mellvédje, valamint az S alakban hajlított öntöttvas gyámok sora. Hasonló mellvédrácsok többfelé fennmaradtak a városban, nemcsak a szomszédos Wagner-házban (1883), hanem a Gáspár-házzal egy időben keletkezett épületekben is, elég itt a Kossuth utcai Bányai-házra (1896) vagy Petrás Géza bérházára (1899) utalnunk. A belső terek eredeti részleteket nemigen őriznek. A földszinti boltozatok azonban világosan utalnak ma is a barokk épület kiterjedésére: a Kisköz felőli oldalon sorakozó csehsüveg-boltszakaszok az egykori kocsi-behajtóra, mellette pedig a szintén csehsüvegekkel boltozott, utcára néző helyiség a korai források kocsmájára, mely a 19. század folyamán aztán Kovács János gyógyszerárává, majd Gáspár Antal singes boltjává alakult át.

Zárógondolatok. A ház helye a Széchenyi tér építészetében

Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, hogy a dualizmus korát meghatározó, minőségét és intenzitását tekintve a magyar építészetben példátlan fellendülés hosszú késéssel érezte hatását Marosvásárhelyen, ahol a korszak első felében kevés kiemelkedő jelentőségű építkezéssel számolhatunk. A piactér városközpontként működő felső, északkeleti részét a historizmus korában is a 18. századi lépték, az alacsony, zömmel egyemeletes, manzárdtetős barokk házak uralták, homlokzataikon itt-ott rokokó indákkal, copf füzérekkel. Különösen igaz ez a Gáspár házától a plébániatemplomig terjedő házsorra, melynek egységét a Gáspárekkel szomszédos ház Wagner János Frigyes-féle teljes újjáépítése (1883) sem bontotta meg.²⁰⁸ Bár a tér átellenben lévő oldalának építészeti fejlődése szaggatottabb – a ferencesek tornya és az Apollo-palota kétemeletes tömbje már a barokk kor végén erőteljes hangsúlyokat teremtett, majd a Kossuth utca felőli végén emeletráépítések módosították arculatát –, a régi építészet arányai által szabott keret ennek is meghatározta a fejlődését a 19. század folyamán.

Az itt tárgyalt ház a barokk kori építészeti fellendülés végén ennek a városiasabb környéknek a peremvidékén állt: itt szűnt meg a zárt sorú beépítésben álló, emeletes homlokzatok folytonossá-

²⁰⁸ *Marosvidék* 13. 52. (1883. november 1.) 201. Építőmestere Soós Pál volt.

ga, kifelé, dél nyugati irányba haladva mindkét oldalon mind megszokottabbá váltak a zömmel földszintes házak fésűs beépítéséből fakadó, évszázados egyenetlenségek és foghíjak, melyeket, számos jelentékeny építészeti megvalósítása ellenére, a teljes 19. század sem tudott számottevően pótolni. A dualizmus korának hajnalán épült Transzilvánia kétemeletes tömbje, bár már előrevetítette az új építkezések nagyságrendjét, hosszú ideig magányos kolosszus maradt a Bolyai utca sarkán. A század végéhez közeledve a kvalitásos historizáló építkezések lassú, de immár folyamatosnak bizonyuló térhódítása értelem szerűen ezeken a gyengén beépített szakaszokon érvényesülhetett inkább az akkor már Széchenyi István nevét viselő téren. A két legnagyobb hagyománnyal bíró helyi ipartársulat járt az élen: a mészárosok 1888-tól építették Dósa László által tervezett, neoreneszánsz székházukat,²⁰⁹ szervesen igazodva a helyi barokk építészet remeke, az egykori Toldalagi-palota által szabott léptékhez. A csizmadiák ipartársulata sem maradhatott le, átellenben, Gáspárék közelében 1890-ben emelt egyemeletes székházuk párkánymagassága a plébániatemplom irányába sorakozó barokk házakhoz igazodott.

1897 tavaszán ebben az épített környezetben kezdődött el Gáspár Gyula építkezése. Úgy is fogalmazhatunk, hogy térben és időben egyaránt választóvonalon. Házától északkeletre egy csaknem száz éve lezárult korszak kopott emlékei dacoltak az idővel, kifelé haladva, a tér egyenetlenül beépített dél nyugati részén pedig vihar előtti csend honolt: egy év múlva, 1898-ban a Bolyai utca sarkán Pap Zsigmond háromszintes bérpalotája,²¹⁰ átellenben pedig Bányai Béla hasonló méretű bérháza tört a magasba, valósággal szétfeszítve a hagyományos építészeti kereteket²¹¹ és megnyitva az utat az új évszázad hasonló léptékű szecessziós palotái és középületei előtt. Az ötvenedik életévében járó örömeny kereskedő azonban ebben a robbanás előtti pillanatban még a múlt felé tekintett: a 19. századi épített környezethez, fiatalsága helyszínéhez, a család vagyonát megalapozó régi piactérhez igazodva bővítette házát. Új otthona visszafogott tömegével és minőségi plasztikájával egyszerre tartotta tiszteletben és gazdagította a városképet, hivatkozás nélkül érvényesítve tulajdonosa reprezentációs igényeit.

IRODALOM

BETHLEN LAJOS ÖNÉLETÍRÁSA

1908 *Bethlen Lajos önéletírása*. S. a. r. Szádeczky L. Kolozsvár.

BIRÓ J.

1938 *A gernyeszegi Teleki-kastély*. Budapest.

B. NAGY M.

1977 Leder József építőmester (1749–1814). In: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest.

BÓNIS J.

2003 *A Székelyföldi Iparmúzeum*. Marosvásárhely.

BUDAY B. (s. a. r.)

1902 *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai*. Budapest.

CALENDARIUM

1780 *Calendarium titolare ... pro anno Domini MDCCCLXXX*. Cibirii.

1782 *Calendarium maius titolare pro anno Domini MDCCCLXXXII*. Cibirii.

²⁰⁹ ONIGA 2016, 254–255.

²¹⁰ MAN 2009, 136, 109.

²¹¹ MAN 2009, 423, 516.

CSEPREGHY A. – CSEPREGHY H.

- 2002 *Üdvözet Marosvásárhelyről. A hajdani Marosvásárhely régi képes levelezőlapokon.* Marosvásárhely.

ENYEDI S.

- 1993 Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1794–1795-ben. *Történelmi Szemle* 35. 1–2. 181–198.

FOGARASI S.

- 1974 *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás 1770–1799.* S. a. r. Juhász I. Bukarest.

HALMÁGYI I.

- 1906 *Halmágyi István naplói 1752–53, 1762–69 és iratai 1669–1783.* Szerk. Szádeczky L. Budapest. (Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból IV.)

HORNYÁK M.

- 2006 „Ő nőily, épülj remek csemete!” Teleki Imre gróf neveltetése a 18. század végén. *Neveléstörténet* 3. 3–4. 5–23.
- 2009 *De Gérandó Ágostné Teleki Emma (1809–1893).* Martonvásár.

HUNFALVY J. – ROHBOCK L.

- 1864 *Magyarország és Erdély eredeti képekben történelmi és helyirati szöveggel. Második szakasz: Erdély.* Rajzolta Rohbock L., írta Hunfalvy J. Darmstadt.

IPARISKOLAI ÉRTESÍTŐ

- 1898 *Értesítő a marosvásárhelyi m. kir. állami fa- és fémipari szakiskola és a vele kapcsolatos építő-ipari tanfolyam 1897–98. tanévi működéséről.* Közli: Fekete J. Marosvásárhely.

IPARMŰVÉSZETI ÉRTESÍTŐ

- 1901 *Az orsz. magyar királyi Iparművészeti Iskola értesítője az 1900–1901-iki huszonegyedik iskolai évről.* Szerk. Fittler K. Budapest.

KÉZDIVÁSÁRHELYI ÉRTESÍTŐ

- 1898 *Az erd. róm. kath. Státus fennhatósága és a minoritarendiek vezetése alatt álló Kézdivásárhely-Kantai Róm. Kath. Gymnasium értesítője az 1897–98. tanévről.* Szerk. Hasák V. Kézdivásárhely.

MAN, I. E.

- 2009 *Târgu-Mureș, istorie urbană, II. Din anul 1850 până la primul război mondial.* Târgu Mureș.

NAGYENYEDI ÉRTESÍTŐ

- 1909 *A nagyenyedi református Bethlen-Kollégium értesítője az 1908–1909-ik iskolai évről.* Nagyenyed.

NAPTÁR

- 1910 *Székelyföldi Képes Naptár az 1910-ik évre Marosvásárhely sz. kir. város és Maros-Torda vármegye címtárával.* Szerk. Szilveszter F. Kiadótulajdonos: Weiszberger S. Marosvásárhely.

ONIGA E.

- 2016 Vázlat Dósa László (1855–1917) életútjához és építészeti tevékenységéhez. In: Orbán J. (szerk.): *Fundálók, pallérok, építészek Erdélyben.* Marosvásárhely–Kolozsvár, 249–275.

ORBÁN J.

- 2009 Táblabírák, főnemesek, pallérok és házak. Városkép és társadalom változásai Marosvásárhelyen a Királyi Tábla beköltözését követően. In: Bányai R. – Sebestyén Spielmann M. (szerk.): *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére.* Marosvásárhely, 245–280.

PÁLMAY J. (szerk.)

1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy.

RETTEGI Gy.

1970 *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784*. S. a. r. Jakó Zs. Bukarest.

SÁFRÁN Gy. (s. a. r.)

1979 *Teleki Blanka és köre*. Bukarest.

SEBESTYÉN M. (szerk.)

2011 *Időtár III. Marosvásárhely történeti kronológiája 1919–1944*. Marosvásárhely.

SIEBMACHER

1893 *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch... Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone*. Bearbeitet von G. Csergheö. Nürnberg.

SZABÓ M. – SZÖGI L.

1998 *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely.

TELEKLAJSTROM

1919 *Maros-Vásárhely sz. kir. város telekérték-adójának kivetési lajstroma az 1919-ik évre*. Marosvásárhely.

TONK S. (s. a. r.)

1994 *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*. Szeged.

FROM THE BAROQUE TO THE BAROQUE REVIVAL. FROM THE HISTORY OF THE HOUSE NO. 52 IN THE TRANDAFIRILOR SQUARE IN TÂRGU MUREŞ (Summary)

Our study presents the history of a house from the middle of the eighteenth century until the end of the Austro-Hungarian period, located under no. 52 in the Trandafirilor Square (Rózsák tere). Today's Revivalism style building was formed through the unification of two old land plots in 1897. On the northern plot, which today is a closed down alley and once stood in the vicinity of the Kisköz, around 1770 Imre Teleki, royal side judge, had built a two-storey building. In the first half of the nineteenth century this passed on to the wife of Baron József Bánffy, and later entered into the possession of apothecary István Kovács. Around the middle of the century it was already owned by the Armenian merchant Antal Gáspár, who in the 1870s had bought the neighboring house as well. The latter, in the last decades of the eighteenth century, belonged to lawyer Zsigmond János and his wife Zsuzsanna Bodó. It seems that they were the ones, who in 1979 had built a house that survived until the end of the nineteenth century. Later, on both land plots merchant Gyula Gáspár, a well-known public figure and an enthusiastic patron of industrial development, also owner of the bathhouse in Corund (Korond), had developed the building which can be seen today in 1897. The small János house was demolished and the house of Teleki was incorporated into a new, representative building, which on the ground floor gave place to shops and the upstairs contained the living quarters of the family. The building was expanded towards the back yard with additional premises. The proportions of the new building fit well into the line of Baroque and Historicism style two-storey houses that stood on the square.

The constructed façade did not follow the authorization plan in its entirety. Nevertheless, it can still be considered one of the important local monuments of Baroque Revivalism, especially through its sophisticated façade sculpture (which could have been the work of the young Károly Székely, who had finished the local industrial vocational school at this time and later became a renowned sculptor). The master builder was Mihály Szarvadi, who in 1896 worked in many places in the town: he built for merchant Géza Petrás and doctor Elek Hints as well as for the writer István Petelei. The

Baroque Revival architecture flourished in Târgu Mureș starting from the middle of the 1890s. Its main features are represented by a dynamic mass formation and rich stucco decoration of the façade, which were frequently inspired by the Austrian Baroque world. In the period of the analyzed architecture the following houses were built in this style: in 1896 the Makariás house, in 1897 the houses of brewery owner Albert Bürger, banker Hugó B. Tauszik, doctor Kálmán Marosi, and master builder Pál Soós, and in 1899 the magnificent two-storey tenement house of Béla Bányai on the main square. This style influenced the architecture of the town even in the first decades of the twentieth century.

„EGY NEMZET TETTE E JELT ITT.” A SZÉKELY VÉRTANÚK EMLÉKMŰVE MAROSVÁSÁRHELYEN

VÉCSEI HUNOR

A tanulmányban a nemrég előkerült levéltári forrásokra támaszkodva, a korabeli hírlapok tudósításait is felhasználva mutatom be azt a folyamatot, amely a székely vértanúk postaréti emlékoszlopának felállításához vezetett. A budapesti kőfaragó-szobrász, Jablonszky Vince (1835–1915) által készített és 1875 júniusában felavatott emlékmű a város első olyan köztéri emléke volt, amely közösségi összefogás, helyi szerveződés révén valósult meg. A szoborállítás kezdeményezője, valamint az 1870-ben megalakult szoborbizottság elnöke Lázár Ádám (1821–1891) ügyvéd, a helyi politikai és kulturális élet aktív szervezője, a város függetlenségi párti országgyűlési képviselője volt.

Kulcsszavak: székely vértanúk, köztéri emlékmű, szoborbizottság, dualizmus kora

Keywords: Szekler martyrs, public monument, statue committee, Dualist Era

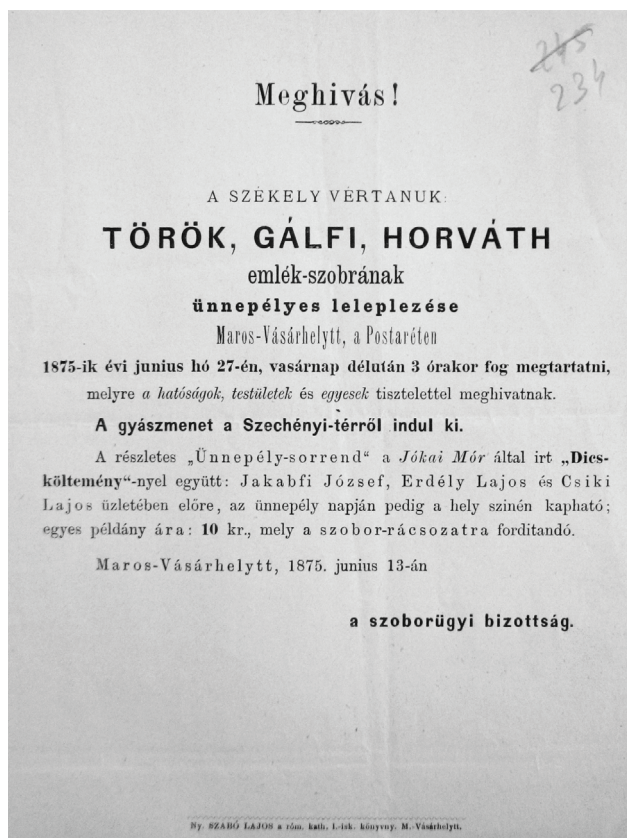
A marosvásárhelyi Orvosi- és Gyógyszerészeti Egyetemhez vezető serpentinút alján, a belvárostól északra, a Postarétnek nevezett, ma már parkosított területen felállított székely vértanúk emlékműve az 1854. március 10-én kivégzett, Habsburg-ellenes összeesküvésben résztvevő három székely szabadságharcosnak, Török Jánosnak, Gálfi Mihálynak, valamint Horváth Károlynak állít emléket. A Marosvásárhelyen megjelenő *Erdélyi Híradó* 1877. június 5-i számában a székely vértanúk szoborbizottság feladata végeztével kiadott közleményében számot adott az emlékállításra befolyt és el nem költött összegek sorsáról, azzal a megjegyzéssel, hogy a bizottság tevékenységével kapcsolatos összes irat a helyi református főtanoda levéltárában került elhelyezésre, „bármelynek megtekinthetés végett”.¹ Ez a rövid hír vezetett el nemrég a székely vértanúk szoborbizottságának teljes, a kutatás előtt korábban ismeretlen iratanyagához. A Református Kollégium marosvásárhelyi állami levéltárban található fondja által megőrzött gazdag irategyüttes azért is jelentős, mert a dualizmus kori szoborbizottságok működésével kapcsolatos források igen kis számban maradtak fenn. Az ilyen jellegű iratok többnyire szétszóródtak, így tevékenységük csak a bizottságok kifelé (városi tanács, sajtó) történő kommunikációja által követhető nyomon. A továbbiakban tehát főként erre az elsődleges forrásra támaszkodva, de a korabeli hírlapok tudósításait sem mellőzve igyekszem bemutatni azt a folyamatot és annak belső működését, amely a székely vértanúk postaréti emlékoszlopának felállításához vezetett.

A szabadságharc leverése után egy értelmiségiekből és birtokosokból álló csoport aktív ellenállás megszervezésére vállalkozott Székelyföldön.² Az ellenállás irányítója, Makk József honvéderes kapcsolatba lépett az emigrációba kényszerült Kossuth Lajossal, akivel közösen elkészítették a felkelés tervét, majd 1851. június 25-én Kossuth írásos beleegyezését adta arra vonatkozóan, hogy Magyarországon és Erdélyben a szabadságharc újrakezdése érdekében titkos szervezetet alakítson.³ A Makknak adott felhatalmazás kiterjedt a hadsereg újjászervezésére, a hazafias erők számbavételére, fegyverek és hadiszerek beszerzésére is. 1851 nyarán utazhatott többedmagával Makk Bukarestbe, hogy az új forradalomra készülők egyik titkos központját hozza létre, ahol Nagy József szabómester házából irányította az erdélyi Habsburg-ellenes mozgalmat. Az erdélyi szervezkedés élén

¹ Értesítés. *Erdélyi Híradó* 1. 66. (1877. június 5.) 263.

² DEÁK 2016, 648–649.

³ KÁROLYI 1975, 37.

1. Az emlékmű felavatási ünnepélyére szóló nyomtatott meghívó / Printed invitation to the monument's inauguration ceremony

a vitéz csendőrök és szétszórták a sírról a virágokat. Nem használt ez sem, mert egy-két nap múlva megint fel volt virágozva a sír.”⁷

1859-ben azután az abszolutisztikus kormányzat külpolitikai válsága, Lombardia elvesztése, valamint Bach belügyminiszter lemondása élezte ki a kormányellenes közhangulatot Székelyföldön.⁸ Az Erdélyi Kancellária visszaállítása némi enyhülést hozott, s erre az a tény is utalt, hogy 1860 után már nyíltan is le lehetett róni a kegyeletet a vértanúk sírjánál. Minden év március 10-én, a kivégzés évfordulóján a Széchenyi-téri piacról zenés felvonulás indult a Postarétre, ahol alkalmi beszédek hangzottak el, és a város polgárai koszorúkat helyeztek el a jeltelen síron.⁹ A helyi sajtó a hatvanas évek végétől, egészen az emlék felállításáig évente beszámolt a vértanúk sírjánál tartott márciusi megemlékezésekről.

Annak az óhajnak, hogy a vértanúk névtelen sírhantját méltó emlékkal jelöljék meg, már közvetlenül a kiegyezés után hangot adtak Marosvásárhely polgárai. A leendő emlék javára történő gyűjtést „egy székely” álnév alatt Lázár Ádám ügyvédnek, későbbi ellenzéki országgyűlési képviselőnek, a *Székely Néplapban* 1867. július 6-án megjelent felhívása indította el. Lázár akkor a maga részéről 10 forintot ajánlott fel, hogy „a kivégzettek hamvai szállíttassanak át a híressé vált postarétről a köztemetőbe s az új sír egy emlékszoborral díszíttessék.”¹⁰ Az említett felhívás nyomán megindult az adakozás, mely során a város tehetősebb polgárai többnyire 1 forint körüli összegeket ajánlottak fel. Az első évben tett adományokat tételenként rögzítő, Imreh Sándor nyomdász által vezetett jegyzék tanúsága szerint az adakozás megkezdése után egy évvel, 1868 júliusában a pénzalap 26 forint 30 ko-

Török János, a marosvásárhelyi református kollégium tanára, Gálfi Mihály⁴ udvarhelyszéki birtokos és Horváth Károly háromszéki nemes állt. Az osztrák rendőrség leleplezte a készülő összeesküvést, Nagy József házában megtalálták a tagok névsorát, mely alapján 1852. január 24-én a vezetőség több tagját is letartóztatták, köztük Török János helyi református főtanodai tanárt, valamint Horváth Károly és Gálfi Mihály földbirtokosokat. Hármukat 1854. március 10-én a marosvásárhelyi Postaréten akasztották fel.⁵ A kivégzésről, a vértanúk Postaréten történő elhantolásáról Koós Ferenc, marosvásárhelyi református lelkész, későbbi szoborbizottsági tag 1890-ben megjelent visszaemlékezésében találunk részletes leírást.⁶

A Postaréten elhantolt vértanúk jeltelen sírja nem maradt gondozatlan és emlékezet nélküli azon a közel két évtizeden keresztül sem, ameddig maradandó emlékekkel nem jelölték a kivégzés helyét. A helyi közösség már közvetlenül a kivégzést követő időszakban, a megtorlás árnyékában is kegyelettel gondozta a névtelen sírt. Erről számol be Koós Ferenc is visszaemlékezésében: „Mihelyt az 1854-ik év tavaszának virágai megérkeztek, ismeretlen kezek virágokkal hintették be a három vértanú közös sírját. Eleget őrizték, hogy elcsíphessék a virághozót, de ez soha sem sikerült. Kapták tehát magukat

⁴ A tanulmányban következetesen a vezetéknev „Gálfi” alakját használom, ahogyan az emlékművön is szerepel. A korabeli hírlapokban és a szakirodalomban a név *Gálffy*, illetve *Gálfy* írásmódjaival is találkozhatunk.

⁵ EGYED 2006, 250.

⁶ Koós 1890, I. 342–345.

⁷ Koós 1890, I. 343–344.

⁸ DEÁK 2016, 650–652.

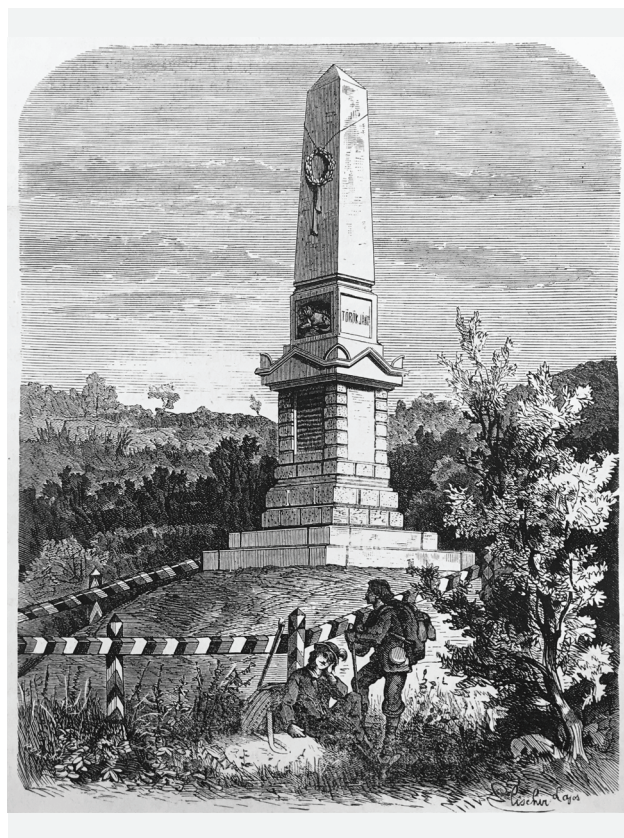
⁹ Koós 1890, I. 344.

¹⁰ Egy székely [Lázár Ádám]: Kegyeletes emlékezet. *Székely Néplap* 2. 27. (1867. július 6.) 210.

ronára rúgott.¹¹ A felhívás álneves szerzőjének kilétét is megvilágítja az idézett irat, ugyanis az említett jegyzékben egyetlen nagyobb összegű, 10 forintos felajánlás jelenik meg, mégpedig a Lázár Ádámé, kinek neve előtt az „indítványozó úr” megjegyzés szerepel. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a kiegyezés után ugyan szabaddá vált a megemlékezés, de 1848 emléke továbbra is megosztó maradt, az uralkodó érzékenységre végig tekintettel kellett lenni. Mindemellett Marosvásárhelyen ádáz küzdelem zajlott a kormánypártiak és ellenzékiek között, Lázár Ádám utóbbiak vezéregyénisége volt, így az emlékállítás ennek a politikai küzdelemnek is részét képezte.

Az első jelentős írás, amely tovább gördítette az emlékállítás ügyét, Dózsa Dániel, akkori marosvásárhelyi országgyűlési képviselő tollából származik, és az általa szerkesztett *Kolozsvári Közlöny*ben jelent meg, A székely vértanuk emléke címmel. Tárcaszerű írásában társadalmi szerepvállalásra buzdította olvasóit: a „feledés fátyolát” – mint fogalmazott –, melyet a király és a nemzet vetett a múltra, most az emlékezés, a kegyelet érzelmei kell, hogy felváltsák. „Rideg hant takarta Maros-Vásárhely határán a kivégzetteket, e hantot a honfiúi és honleányi kegyelet naponta új virágokkal hintette be, miket naponta dühöngő zsoldosok távolítának el. (...) ma nyíltan szólhat fel a hazafias kegyelet székely vértanúink mellett. (...) Marosvásárhely lelkes polgárai arra törekszenek, hogy a nemzet vértanúinak sírja ne legyen elhagyatva, tolmácsolja fölöttük a nemzet kegyeletét egy sír-emlék. E lelkes kezdeményhez járulni mindnyájunk kötelessége.”¹² Dózsa maga részéről 50 forinttal járult hozzá az ügghöz, és óhaját fejezte ki arra vonatkozóan, hogy az emlékállítás álljon majd távol mindenfajta tüntetéstől, valamint, hogy a sírkövön a következő gondolat jelenjen meg: „az alkotmányos szabadságot békés és törvényes úton visszavívott nemzet fiai szentelik ezen síremléket a Székelyföld azon vértanúinak, kik e szabadság melletti lelkesedésükért estek el véráldozatul.”¹³ Írása jelentőségét hangsúlyozza, hogy a helyi *Székely Közlöny* címlapján közölte a felhívás átvett részét,¹⁴ következő lapszámában pedig Horváth Károly vértanú testvérének, Horváth Gyulának a köszönetnyilvánító levelét is hozta,¹⁵ aki családjával együtt 300 forintnyi úrbéri kötvénnyel járult hozzá az emlék felállításához.¹⁶ Az adakozások ily mértékű megnövekedése egy, az emlékállítással foglalkozó szerveződés megalakulását sürgette. Épp ezekben a kiegyezést követő években kezdett általánossá válni az emlékműállítási gyakorlat, melynek intézményesülését a szoborbizottságok megszületése is mutatta.¹⁷

1870. március 10-én már a sokadik megemlékezést tartották a marosvásárhelyiek a vértanúk kivégzésének helyén, ahol az egybegyűltekhöz az emlékállítás kezdeményezője, Lázár Ádám ügyvéd is szólt. Beszédében adakozásra szólította fel a város polgárait, hogy a vértanúk sírját maradandó emlékekkel jelölhessék. A levéltárban fennmaradt Lázár Ádám emlékbeszédének kézírata: egy emlékszobor felállítását sürgette, amely, mint fogalmazott, „a jelen és utókor előtt a törhetetlen hazaszeretet netovábbját mutatván föl, míg egyfelől lelkesítő őrtonnyként álland a szabadelvű és független polgá-

2. A székely vértanúk emlékművének első ábrázolása, 1875 / The first representation of the Monument of Szekler Martyrs, 1875

¹¹ REF KOLL, 3232/3–4.

¹² DÓZSA 1868, 29–30.

¹³ DÓZSA 1868, 30.

¹⁴ A székely vértanuk emléke. I. *Székely Közlöny* 2. 8. (1868. február 22.) 57–58.

¹⁵ A székely vértanuk emléke. II. *Székely Közlöny* 2. 9. (1868. február 29.) 67.

¹⁶ REF KOLL, 3232/137.

¹⁷ KOVALOVSKY 1993, 82–84.

rok előtt, addig másfelől az önkény zsoldosait visszaretenti minden átkos kísérletektől a Szabadság híveit üldözni.”¹⁸

Az emlékállítás ügyét a marosvásárhelyi Egyenlőségi-kör kezdeményezésére létrejött szoborbizottság karolta fel. Budapesten a kiegyezést követően, 1867. október 27-én alakult meg az ország első Egyenlőségi-köre, melynek elnökévé az emigrációból hazatérő Klapka Györgyöt választották.¹⁹ Az egyesület tulajdonképpen egy polgári fórumot jelentett, amely alkalmat nyújtott a tagoknak a közügyek megvitatására és a politikai eszmecserére.²⁰ A budapesti kör mintájára több vidéki városban is létrejöttek hasonló szerveződések. Marosvásárhelyen az 1868 elején megalakult Egyenlőségi-kör a város második kaszinója volt, egy olyan társalgó-egylet, amely a helyi közművelődést szolgálta, céljaul tűzte ki többek között egy helyi állandó színház, valamint könyvtár létesítését, de alapszabályai politikai szereplésre is feljogosították. Választott elnöke Dobolyi Sándor ügyvéd volt, aki szintén részt vett a Makk-féle összeesküvésben, s azért hosszú börtönfogságra ítélték. A kör alelnöke Fekete József főbíró volt, igazgatója Borosnyai Pál (a későbbiekben a Bem-szoborbizottság elnöke és a város polgármestere), Lázár Ádám ügyvéd (a székely vértanúk szoborbizottságának elnöke), valamint Ajtay Mihály, a város későbbi polgármestere.²¹ A helyi Egyenlőségi-kör rendkívüli közgyűlésén, 1870. július 24-én alakult meg a Török-Gálfi-Horváth székely vértanúk szoborügyi bizottsága, melynek elnökéül Lázár Ádám ügyvédet választották meg.²² Az akkor létrejött 38 fős bizottság tagjait az egyesület közgyűlési jegyzőkönyvéből név szerint is ismerjük, a vértanúk özvegyei és rokonai mellett az egyenlőségi kör tagjai közül kerültek ki a város politikai és kulturális életének képviselői, lelkészek, tanárok, kereskedők, birtokosok. Néhányukat érdemes név szerint kiemelni: Bereczki Sándor későbbi országgyűlési képviselőt, Ciehulski Pétert, a város neves fényképészét, Dobolyi Sándor ügyvédet, az Egyenlőségi-kör elnökét és Berzenczey Lászlót, egykori országgyűlési képviselőt; Hints Dániel városi választott bizottsági tagot, a helyi takarékpénztár és a református egyház pénztárnokát, Knöpfler Vilmos orvost, későbbi országgyűlési képviselőt, a Marosvásárhelyi Takarékpénztár igazgatóját, Koós Ferenc református lelkészt, Mentovich Ferenc református főiskolai tanárt, Petri Ádám jogászt és bírót, a város egykori polgármesterét, Székely Ádám megyei levéltárnokot, Száva Farkas gimnáziumi tanárt, valamint Stefáni Demeter és Bucher Miksa kereskedőket.

Az alakuló ülésen döntést hoztak a szoborbizottság legfőbb feladatairól. Ezek közé tartozott az adományok gyűjtése, a korábban felajánlott összegek behajtása, különböző karitatív események és bálók szervezése, a szoborminta és felirat megtervezése, kivitele és a kivégzés helyén az emlékszobor felállítása, valamint a megtakarítható fennmaradó összegből egy, az elhunytak nevét viselő alapítvány létrehozása, mely ösztöndíjalapot képezne a helyi református főtanoda „történelmi osztálybeli ifjúsága” számára.²³

Amint azt említettük, a szoborbizottság élére csíkvacsárcsi Lázár Ádám (1821–1891) ügyvéd került, akinek életére és tevékenységére érdemes röviden kitérnünk. A székely nemesi családból származó Lázár tanulmányait a marosvásárhelyi római katolikus gimnáziumban kezdte, majd a református jogakadémián Dósa Elek professzor növendéke lett. 1846-ban tett ügyvédi vizsgát a marosvásárhelyi királyi ítélőtáblán. A helyi politikai és kulturális élet aktív résztvevőjeként és szervezőjeként tagja volt a városi törvényhatósági bizottságnak, a helyi Egyenlőségi-körnek, az Iparos Polgári Egyletnek, a Történelmi Társulatnak és a Székely Közművelődési Egyletnek.²⁴ Több cikluson át a város függetlenségi párti országgyűlési képviselője volt: 1870-ben időközi választáson szerzett mandátumot, 1872-ben ismét választást nyert, 1875-ben Knöpfler Vilmossal szemben maradt alul, 1878-ban sem nyert, de 1881-ben és 1884-ben ismét győzött. 1887-ig volt országgyűlési képviselő.²⁵

Lázárt az emlékállítás körüli években a legtöbb adót fizető polgárok – virilisták – között találjuk.²⁶ A székely vértanúk emlékoszlópa érdekében kifejtett munkálkodása mellett két másik korabeli emlékállításnak – a Petőfi-emléktáblának és Bolyai Farkas síremlékének – is kezdeményezője,

¹⁸ REF KOLL, 3232/8v.

¹⁹ *Budapesti Közlöny* 1. 192. (1867. október 30.) 2217.

²⁰ Az „egyenlőségi kör”. *Pesti Napló* 18. 170. (1867. július 25.) 2.

²¹ *Székely Közlöny* 2. 24. (1868. június 16.) 196–197.

²² REF KOLL, 3232/11r.

²³ REF KOLL, 3232/11v.

²⁴ Csíkvacsárcsi Lázár Ádám. *Közérdek* 3. 10. (1891. március 8.) 2.

²⁵ PÁL et al. 2018, 104–105, 159–160.

²⁶ A képviselőbizottság közgyűlési jegyzőkönyve 1874, 84r. MAGISZTRJGYKV, nr. 54; A képviselőbizottság közgyűlési jegyzőkönyve 1875, 72r. MAGISZTRJGYKV, nr. 55.

3. Az emlékmű napjainkban / The monument nowadays

szervezője volt. Lázár személyének és tevékenységének megítéléséhez hozzátartozik, hogy apja az a Lázár János (1792–1863), a város egykori főbírája volt, aki az osztrák kormány bizalmasaként közreműködött a székely vértanúk elfogatásánál és a Postaréten történt kivégzésénél. Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című munkájának 1870-ben kiadott negyedik kötetében, *A Postaréten elhantolt vértanúk emléke* címmel külön fejezetben tárgyalta a kivégzettek történetét. A szerző Lázár Jánost „minden emberi érzetből kivetkőzött bérenc”²⁷ titulussal illette, a vértanúk kivégzésekor tanúsított császárhű magatartását hangsúlyozta. Lázár Ádám a *Magyar Polgár* napilap hasábján nyilatkozatban kelt atyja védelmére, visszautasította a vádak, cselekedeteit a város érdekeinek szem előtt tartásából fakadó „szerencsétlen tisztviselő”²⁸ kényszerű döntéseként értékelte. Ugyanitt Orbán Balázs ellennyilatkozatban megértéssel nyilatkozott az atyja hibáit természetesen mentető fiúról, de írásában ismételten kinyilvánította, hogy Lázár János a vértanúk kivégzésében „bűnös tényező”²⁹ volt. Ebben a kontextusban tehát különösen érdekes, hogy épp Lázár Ádám került a vértanúknak emléket állítani kívánó szoborbizottság élére, lelkes szervezői munkásságával a saját politikai érdekei mellett bizonyos tekintetben az apja hibáit – a család hírnevén esett csorbát – is igyekezve tompítani. Megjegyzésre érdemes ugyanakkor, hogy a város baloldali képviselőjeként, a hírlapi vita ellenére, Orbán Balázssal vállaltva küzdöttek, és együtt léptek fel a későbbiekben több választáson is Marosvásárhely két kerületében.

A szoborbizottság az alakuló ülés után, 1870. szeptember 4-én lépett tovább, akkor kelt ugyanis a közadakozásra szólító felhívás, amelynek szövege megjelent a bizottság által kiadott, Imreh Sándor nyomdájában 1000 példányban kinyomtatott gyűjtőíveken is. Ezek a különböző városi törvényhatóságokhoz, járásokhoz, községekhez, egyletekhez kiküldött, majd a szoborbizottsághoz visszaérkezett gyűjtőívek nagy számban maradtak fenn, jelentős részét képezve a bizottság tevékenységére vonat-

²⁷ ORBÁN 1870, 159.

²⁸ Lázár Ádám: Nyilatkozat I. *Magyar Polgár* 4. 53. (1870. május 6.) 253.

²⁹ Orbán Balázs: Ellennyilatkozat II. *Magyar Polgár* 4. 53. (1870. május 6.) 253.

kozó levéltári iratanyagának. Az adományozott összeget, valamint az adakozókat név szerint rögzítő gyűjtőívekhez a gyűjtést végző személy vagy hatóság általában levelet is csatolt, amelyben röviden számot adott a gyűjtés lefolyásáról és a begyűlt összegről. Egy ilyen fennmaradt levél érdekes adalékot szolgáltat arról, hogy milyen mértékű, a társadalom minden rétegére kiterjedő mozgósítás történt. 1871. június 29-én a jobbágyfalvi járás kendői elöljáróságától érkezett levél a következőképpen számolt be a gyűjtésről: „Gálfi és társai szobra felemelésére kéregettünk, még április havában helyiségünkben; egyik adott egy cső török búzát, a másik egy marok búzát, készpénzt senki, így ami begyűlt eladtuk pénzért”.³⁰ Itt érdemes megjegyeznünk, hogy általánosságban személyenként 50 krajcár és 1 forint közötti összegeket ajánlottak fel az emlékmű javára, csupán néhány, ennél lényegesen nagyobb összegű felajánlásról tudunk. Ilyen volt Hory Farkas költő és református lelkész, aki egy írásával elnyert 5 arany pályadíját – amit a szoborbizottság 131 forintért értékesített – a vértanúk síremlékére ajánlotta fel.³¹ Nagyobb összegű felajánlást tett: gróf Mikes Benedek (20 forint), báró Baldácsy Antal (20 forint), Daniel Gábor Udvarhely vármegye főispánja (20 forint), gróf Teleki Domokos (15 forint), Lugosi József, Kolozsvár város pénztárnoka (10 forint), báró Vay Béla politikus (10 forint), Tisza László politikus, országgyűlési képviselő (10 forint), Csanády Sándor politikus (10 forint), Torma Károly régész, egyetemi tanár (10 forint), gróf Kálnoki Imre (10 forint), valamint Csabai László Háromszék vármegyei főszámvevő (10 forint).

Időközben a szoborbizottság egyes tagjai személyesen is gyűjtöttek az emlékmű javára. A politikai teendőiből kifolyólag gyakran Budapesten tartózkodó Lázár – akinek fővárosi gyűjtéséről több fennmaradt irat is tanúskodik – egy 1871 áprilisában kelt levelében a gyűjtés állásáról érdeklődött, s reményét fejezte ki, hogy legkésőbb 1872-re elkészül az emlékmű. Mint azt tudjuk, az emlékoszlop végül csak 1875-ben került felavatásra. 1872 márciusában ugyanakkor a szoboralap már 1380 forintra rúgott.³²

A szoborbizottság további lépéseket az emlékmű felállítására csak néhány évvel a megalakulása után, 1873-ban tett. A *Székely Hírlap* 1873. augusztus 2-i számában a bizottság nevében Lázár Ádám elnök és Hints Dániel pénztárnok számolt be a Török, Horváth, Gálfi szoboralap éves növekedéséről, mely ekkor 1578 forint 45 koronára rúgott.³³ 1873. augusztus 10-én tartott ülésükön a rendelkezésre álló pénzalap birtokában arról határoztak, hogy szakmai tanácsot kérnek az emlékmű elkészítésére vonatkozóan, mint írták, „szakértők a szobor, minta és költségvetés iránt előlegesen hallgattassanak meg, e célból főleg önként ajánlkozott hazai szobrász, jelenleg Velencében időző Aradi Zsigmond, fölkérendő.”³⁴ A helytörténeti irodalomban e sajtóhír alapján a felkérést tévesen megbízásaként értelmezték, és Aradit vélték az emlékmű alkotójának.³⁵ Kétségtelen azonban, hogy a „felkérés” alatt itt csupán a megkeresést kell értenünk, azt igazolják a fennmaradt iratok is. Aradi Zsigmond (1839–1899) Bécsben és Milánóban végezte szobrászati tanulmányait, majd Velencében telepedett le.³⁶ 1873-ban Aradon a Búsuló Arad honvédemlékét avatták, így érthető, hogy a bizottság éppen őt kereste meg az emlékmű elkészítésével kapcsolatban.

1873. november 6-án a szoborbizottság újabb ülést tartott. Az ülés elején két levelet olvastak fel: a gyergyószárhegyi Dezső Mózesét a szoborhoz alkalmas Ditró környéki kőfajtákról, valamint Aradi Antal ügyvéd, Aradi Zsigmond szobrász testvérének levelét a tervezett szoborállítással kapcsolatban. Dezső Mózes levelében a ditroit nevű kőzetet ajánlotta az emlékműhöz, és Izsó Miklóstra, a korszak legjelentősebb magyar szobrászára hivatkozott: „(a ditroit) amelyet Izsó kipróbált – belőle készítette a Széchenyi és Zrínyi mellszobrát – az ő bírálata szerint a kararraival jóságra versenyez – a szobrászatra pedig erősebbége által felülmúlja.”³⁷ Aradi Antal levelében közli, hogy írt a Velencében időző testvérének, aki „mint művész és hazafi” egyaránt örvendett a felkérésnek, és további felvilágosítást kért.³⁸ A szoborbizottság az említett levél fényében megállapította, hogy Aradi Zsigmond szobrász megbízása esetén a távolság miatt „a szobor megszerzése azután igen sok akadályba, nehézségbe kerülne”, valamint „annak létrehozatala – tekintetbe véve a begyűlt pénzösszeget – csaknem

³⁰ REF KOLL, 3232/65r.

³¹ REF KOLL, 3232/96r.

³² REF KOLL, 3232/97r.

³³ *Székely Hírlap* 5. 61. (1873. augusztus 2.) 238.

³⁴ *Székely Hírlap* 5. 63. (1873. augusztus 13.) 251.

³⁵ GAÁL 2001, 214.

³⁶ MIKLÓSI-SIKES 2003, 324.

³⁷ REF KOLL, 3232/99r.

³⁸ REF KOLL, 3232/100–101.

lehetetlen”.³⁹ Mindezek tükrében arról határoztak, hogy felkérjük Lázár Ádám és Orbán Balázs országgyűlési képviselőket, hogy a síremlék elkészítésére nézve lépjenek érintkezésbe budapesti szobrászokkal, s az elkészült terveket a további intézkedések megtétele végett küldjék meg a választmánynak. A szobor maximális árát 2000 forintban állapították meg, a leleplezés idejét pedig 1874. március 10-ére tűzték ki. A célul kitűzött alig négyhónapos határidő azonban nyilvánvalóan irreális volt, ezért sem meglepő, hogy a nevezett időpontra az emlékmű nem készült el.

Másfél hónappal később, 1873. december 19-én a szoborbizottság ismét gyűlést tartott, ekkor már Jablonszky Vince budapesti kőfaragó árajánlatát tárgyalták, Lázár Ádám közvetítésével. A jegyzőkönyv tanúsága szerint négy, árjegyzékkel kiegészített tervet készített, ezeket azonban sajnálatos módon nem ismerjük, ugyanis a bizottság visszaküldte Jablonszkynek. A benyújtott tervek közül a 4-es számú rajzmintát fogadták el, amely Jablonszky ajánlati számlájában a következőképpen volt leírva: „4. számú Pyramis, az egész mű finomul kidolgozva /:gestockt:/ kivételével [ti. kivéve, sz. m.] az írástáblát amely csiszolva és fényesítve leend, mintarajz szerint szobrászi faragványokkal elkészítve, magassága 3 ½ öl, pakolás szállítással együtt frt 2000.”⁴⁰ Az ajánlatot két kikötéssel fogadták el: egyrészt, hogy 2000 forintos árból az ajánlattevő 5%-ot engedjen, másrészt, hogy az emlékmű „a kedvelt poroszgránit márványból” készüljön.

A következő év elején, 1874. január 9-én tartott gyűlés jegyzőkönyvének tanúsága szerint Lázár Ádám arról érdeklődött a bizottságtól, hogy a Jablonszky tervei helyett nem tartaná-e a Fülep Albert tanfelügyelő által azóta szerzett szobormintákat jobbnak, tartósabbnak és olcsóbbnak. Az említett új terveket a Vajdahunyadon élő Piátsek Gyula készítette, tervei szerint a szobrot dévai trachytból kivitelezte volna. Piátsek neve nem ismeretlen az erdélyi művészettörténeti kutatás számára, ő volt ugyanis az a pallér, aki 1875-ben restaurálási munkálatokat vezetett a vajdahunyadi várnál, beavatkozásával jelentős károkat okozva a műemlékben.⁴¹ A Piátsek által készített tervek megtekintése után a bizottság a porosz gránitot tartósabbnak, a Jablonszky által készített és előzőleg már elfogadott mintarajzot pedig célszerűbbnek találta, s tekintettel a valamivel jutányosabb árra, korábbi határozatánál maradva az új ajánlatot elutasította.⁴² Ugyanezen a gyűlésen Simon Lajos szoborbizottsági tagtól javaslat érkezett a felállítandó emlékmű helyére vonatkozóan. Azt indítványozta, hogy „az elkészítendő igen díszes szobor, mely a városnak is díszére szolgálhatna” a főtéren kerüljön felállításra. Felvetésének megvitatását egy arra alkalmasabb időpontra halasztották, s látni fogjuk, hogy a későbbiekben ismét felmerült az emlékoszlop felállítási helyének kérdése.

1874. február 26-án, Budapesten került sor a szerződés megkötésére Jablonszky Vince és Lázár Ádám között, melyben a szobrász a munkálatokat az eredeti ajánlatban szereplő árhoz képest jelentősen olcsóbban, 1500 forintért vállalta el.⁴³ A szerződést a szoborbizottság március 5-én hagyta jóvá, ekkor határoztak az első 500 forintos részlet kifizetéséről is.

4. Az emlékmű részlete / Detail of the monument

³⁹ REF KOLL, 3232/102v.

⁴⁰ REF KOLL, 3232/108r.

⁴¹ LUPESCU 2006, 52–53.

⁴² REF KOLL, 3232/111.

⁴³ REF KOLL, 3232/116.

5. Az emlékmű részlete / Detail of the monument

Jablonszky Vince (1835–1915), budapesti kőfaragó-szobrász tevékenysége sajnálatos módon gyéren adatolt, így munkássága is csak nehezen rekonstruálható. A szoborbizottságnak küldött nyomtatott fejléces ív tanúsága szerint Budapesten külön műhellyel és raktárral rendelkező Jablonszky neve mellett a szobrász, építési- és műkőfaragó titulus szerepel. A fejléces lapból kiderül ugyanakkor, hogy a gazdagon felszerelt síremlékraktára mellett megrendelésre készített különböző emlékeket és oltárokat, mauzóleumokat és kriptákat, úrasztalokat, keresztelő medencéket, útszéli kereszteteket, különböző szentek és mitológiai alakok szobrai, urnákat, lépcsőket, fürdőkádakat, valamint kutakat és márványköveket is. Ebből a hosszú felsorolásból is kitűnik, hogy tevékenysége különböző kőfaragói munkákra korlátozódott, de ezt emeli ki rövid nekrológiájának írója is, aki szerint „vele a régi kőfaragók tipikus alakja szállt a sírba”.⁴⁴ Első ismert megbízása 1861-re datálható, ekkor ugyanis őt bízták meg a budapesti Lánchíd két oldalán, az oroszlánok alatti gránittáblába tervezett, a híd építésére vonatkozó – a legkorábbi, mai napig látható – emlékfelirat bevésésével.⁴⁵ Egy rövid hírlapi értesítés fényt derít Jablonszkynek egy, a székely vértanúk emlékoszlopát is megelőző, Marosvásárhelyre készített munkájáról. A budapesti Magyar Újságban Lázár Ádám közölt értesítést Jablonszky megbízásáról, az emlékoszlop kellő időben való elkészültéről pedig, mint fogalmazott, „Kovács Áronnak ugyanezen szobrász által készített síremlék kitűnően sikerülte kezekedik”.⁴⁶ Kovács Áron (1823–1873) marosvásárhelyi református lelkipásztor, 48-as honvéd főhadnagy, az Egyenlőségi-kör egykori alelnöke volt, halála után egy méltó síremlék felállítására rendezőbizottság alakult, amelynek feltehetően Lázár is tagja volt. A Jablonszky Vince által készített, klasszikus formajegyekből építkező díszes, kőurnás síremlék⁴⁷ sikere érthetővé teszi, hogy néhány hónappal később ismét őt kérték fel a vértanúk emlékművének elkészítésére. A munkásságában kiemelt helyen szereplő székely vértanúk emlékművének elkészítése után, 1877-ben kapott nagyobb megbízást, ekkor faragta kőbe Woronieczki lengyel hercegnek a Kerepesi temetőben található síremlékét, mely tömegalakításában a marosvásárhelyi emlékművel rokonítható.⁴⁸ 1881-ben Aradon az aradi vértanúk emlékoszlopát készítette el,

⁴⁴ *Építő ipar. Építő művészet* 39. 2017. (1915. szeptember 5.) 216.

⁴⁵ Förlírás a budapesti lánchídon. *Vasárnapi Ujság* 8. 38. (1861. szeptember 22.) 455.

⁴⁶ Értesítés. *Magyar Ujság* 8. 48. (1874. február 28.) 2.

⁴⁷ Fényképét és sírfeliratát közli: PÁLMAI 1913, 103–105.

⁴⁸ Woronieczky herceg síremléke. *Vasárnapi Ujság* 27. 44. (1880. október 31.) 725–726.

egy szerényebb kivitelű obeliszk formájában.⁴⁹ Marosvásárhelyhez Jablonszkyt még legalább három későbbi munkája köti, 1884 őszén ugyanis három általa kivitelezett alkotást lepleztek le a Maros menti városban: szeptember 26-án a helyi református temetőben Bolyai Farkas fekete szienit sírelékét és egykori, azóta lebontott lakóházának carrarai márványból faragott emléktábláját avatták,⁵⁰ két nappal később, szeptember 28-án pedig a Görög-ház homlokzatán jelölték domborműves emléktáblával Petőfi Sándor egykori ottlétét.⁵¹ 1884 Marosvásárhelyen más szempontból is mozgalmas év volt, ugyanis városi törvényhatósági bizottsági és országgyűlési képviselő választások folytak. Lázár Ádám mindkettőben érintett volt, és feltehetően lelkes emlékállítási tevékenységének is köszönhető, hogy az említett évben a városi és országos képviselői tisztségeiben is újra bizalmat szavaztak neki. A Lázár és Jablonszky közötti termékeny együttműködést igazolják az 1884-ben felavatott emlékek is, az utóbbi emlékállítások mögött szintén ott találjuk Lázárt, mint kezdeményezőt és szervezőt. Az országgyűlési képviselői teendői miatt gyakran Budapesten tartózkodó Lázár lehetett tehát az összekötő személy a megemlékezni és emléket állítani kívánó marosvásárhelyiek és a jelek szerint számos kisebb vidéki munkát is elvállaló budapesti kőfaragó között.

A szoborbizottság 1874. július 17-én tartott újabb ülést, ekkor elhatározták, hogy az emlékmű feliratának szerkesztésére Dobolyi Sándort és Lázár Ádámot kéri fel. Emellett arról döntöttek, hogy folyamodványt intéznek a református egyházi tanácshoz az emlék pontos felállítási helyének meghatározása céljából, mivel egy korábbi gyűlésen az elhunytak hamvainak a helyi református temetőbe történő átszállításáról és az emlékoszlop ottani felállításáról határoztak. Ezek a tervezett lépések nem csak a szoborbizottság tagjait, de a közvéleményt is megosztották. A református temetőben történő felállítás mellett olyan érveket hoztak fel, hogy a Postarét félreeső elhelyezkedése miatt, egy az emléket védő kerítés és őrház felállítása hiányában – amelyek létesítésére az akkori pénzalap állása miatt nem volt lehetőség – nem lenne biztosított az emlék megfelelő védelme, és az könnyen rongálás áldozata lehet. Ezekkel az érvekkel szemben fogalmazta meg nézeteit a sajtó hasábjain először Orbán Balázs, majd Lázár Ádám is.

„A nemzeti kegyelet éber figyelmet fordít a szabadság küzdtereire és a nemzet halottjainak sírjaira, szegénysége sem gátolja abban, hogy az ily helyeket emlékkövekkel jelölje, mert a nemzet érzi, hogy kormányának e téren való mulasztását kell helyre hoznia...” – így kezdte sorait Orbán Balázs a kolozsvári *Magyar Polgár* 1874. augusztus 15-i számában a székely vértanúk emlékééről közölt írásában.⁵² A függetlenségi párt lelkes szóvivőként kritikát fogalmazott meg a kormánnyal szemben, felröva annak az 1848-as események és azok szereplői iránt tanúsított méltánytalan magatartását, kiemelve, hogy az nem csupán a kellő jutalmat, de az erkölcsi elismerést is nélkülözte. Írása második felében röviden bemutatta a Budapesten készülő, a „szobrászat magaslatának mértékét is megütő” emlékoszlopot, majd azt részletezte, hogy miért is nem ért egyet a szoborbizottság „elhamarkodott” döntésével, vagyis az emlékoszlopnak a református temetőben történő felállításával. A Postarét szentségére hivatkozott, amely a vértanúk hősi halálától a nemzet Golgotájává lett, éppen ezért véleménye szerint nem lehet a „kegyelet és hála fényes jelvényét” a félreeső temetőbe „elrejtetni”, amely a kivégzés helyétől eltérő helyen nem is állhat, mert, mint fogalmaz, az olyan lenne, mintha a kenyérmezői csata emlékét Szászvárosban állítanák fel. Orbán elveti azokat az érveket, miszerint nem lenne biztosított a Postaréten az emlékmű megfelelő védelme, és gyűjtést kezdeményezett az emlékoszlop kerítésére és egy őrház felállítására, amelyhez a maga részéről 10 forinttal járult hozzá.

1874. szeptember 1-én a szoborbizottság az emlék felállítási helyének meghatározása kapcsán ülésezett.⁵³ A gyűlés döntő többsége a bizottságnak egy korábbi elhatározása mellett foglalt állást, miszerint a vértanúk hamvai a református temetőbe legyenek átszállítva, az emlékmű pedig oda kerüljön felállításra. Lázár Ádám ezzel szemben a bizottság alakuló közgyűlésének határozata mellett érvelt, amely az emléknek a végzetes helyen történő felállítását mondta ki. A végleges felállítási hely eldöntésére az Egyenlőségi-kör rendkívüli közgyűlésének összehívását kezdeményezték.

Néhány héttel az Orbán Balázs által közölt írás után szintén a *Magyar Polgár*-ban jelent meg Lázár Ádám válaszcikke, amelyben pontokba szedve érvelt az emlék Postaréten történő felállítása

⁴⁹ Az aradi vértanúk emlékköve. *Vasárnapi Ujság* 28. 40. (1881. október 2.) 640.

⁵⁰ Bolyai ünnepély. *Marosvidék* 14. 46. (1884. szeptember 28.) 190.

⁵¹ A Petőfi ünnepély. *Marosvidék* 14. 47. (1884. október 5.) 193–194.

⁵² A székely vértanúk emlékkövéről. *Magyar Polgár* 8. 185. (1874. augusztus 15.) 1.

⁵³ REF KOLL, 3232/137.

6. Az alkotó szignójának, illetve a készítés helyének töredéke az emlékművön / Fragment on the monument with the author's signature and the place of creation

mellett.⁵⁴ Lázár ugyanakkor levélben kereste meg az elhunyt vértanúk hozzátartozóit, hogy nyilvánítsanak véleményt az emlék helyének megválasztása tárgyában. A levéltári iratanyagban fennmaradt levelek tanúsága szerint a hozzátartozók is a kivégzés helyén való felállítás mellett foglaltak állást. Török János özvegye azt az óhaját fejezte ki, hogy az elhunytak maradványai a régi helyükön maradjanak, a felállítás helyét illetően pedig, bár, mint írta, nem szeretne nyomást gyakorolni a bizottságra, így fogalmazott: „tán nagyobb történelmi értékkel bírna, ha a szobor is éppen a kivégzés helyére állíttatnék fel.”⁵⁵ Horváth Károly testvére, Mihály levelében nyomatékosabban fogalmazott: „a székely vértanuk szobra felállítását, óhajtom a végzet teljes helyén felállítatni, azon egyszerű indoknál fogva, mert az a hely, ahol

kivégeztettek, az által megszentessült, de továbbá, az elszállítás is lehetetlen volna, mert annyi éven keresztül, a koporsó nélkül földbe fektetett mártír hullák teljesen az anya földdel eggyé lettek. Határozottan írhatom, a kivégzett mártírok hullái a végzet teljes helyén vannak, kezdetben a kivégeztetés után nemsokára azok elszállítását megkíséreltem, de nem sikerült.”⁵⁶

A hely kiválasztására vonatkozóan végül 1874. szeptember 13-án, az Egyenlőségi-kör rendkívüli közgyűlésén, 50 tag jelenlétében született meg a végleges döntés: kétharmados többséggel elfogadták Lázár Ádám indítványát, az emlék Postaréten történő felállítását.⁵⁷ A szoborbizottság következő ülésén a szobor felállítási munkálataira Simon Lajos elnöklete alatt egy 12 tagú rendezőbizottság alakult. Megvitatásra került ugyanakkor az avatóünnepség tervezett programja, és megállapodtak abban is, hogy annak végleges időpontját csak az emlékmű Marosvásárhelyre történő érkezése, illetve felállítása után határozzák meg.⁵⁸ Érdeemes megjegyeznünk, hogy ekkortól újra elkezdének megjeleníteni a helyi sajtóban az emlékmű, valamint a „vasrácszat” felállítására felajánlott új összegek, melyek mellett a bizottság további adakozásra kéri a közönséget.

1874 októberének elején már útnak indult Budapestről az elkészült alkotás, melynek viteldíját a Magyar Tiszavidéki és Keleti Vasúttársaság felére csökkentette.⁵⁹ Az emlékoszlop elemei 1874. október 26-án érkeztek meg Marosvásárhelyre, melyeket a város szekerei szállítottak ki a Postarétre. Simon Lajosnak, az emlékmű felállítási bizottsága elnökének napokra lebontott számadása részletes képet nyújt a munkálatok lefolyásáról.⁶⁰ Eszerint szeptember végén fogtak neki a fundamentum kiásásához, október közepén kezdtek el a kőművesek a téglalapozáson dolgozni. A nehéz kőelemeket mozgató városi béreseknak áldomást – pálinkát és zsemlet – biztosítottak. Az emlékoszlop darabjainak összeillesztéséhez külön ácsszerkezetet építettek, az egyes darabokat kötéllel és csigás emelőszerkezettel emelték a helyükre. 1874. november 8-án a legnehezebb darabnak, az emlékoszlopot lezáró kőgúlának a helyére emelésénél 40 ácslegény segédkezett.

Marosvásárhely szabad királyi város képviselőbizottsága a székely vértanúk emlékművének felállítási költségei fedezésére az 1874. november 28-án tartott rendes nyilvános közgyűlésén 50 forintnyi segílyt szavazott meg.⁶¹ 1874. december 7-én történt meg az emlékoszlop utolsó, harmadik részletének kifizetése. Jablonszky Vince fennmaradt kézírásos elismervénye arról tanúskodik, hogy a

⁵⁴ A székely-vértanúk emléksobráról. *Magyar Polgár* 8. 203. (1874. szeptember 8.) 2.

⁵⁵ REF KOLL, 3232/132.

⁵⁶ REF KOLL, 3232/134.

⁵⁷ Az „Egyenlőségi-kör”. *Székely Hírlap* 6. 74. (1874. szeptember 16.) 299.

⁵⁸ Értesítés. *Székely Hírlap* 6. 75. (1874. szeptember 19.) 303.

⁵⁹ A székely vértanúk emlékszobra. *Székely Hírlap* 6. 79. (1874. október 3.) 320.

⁶⁰ REF KOLL, 3232/191–194.

⁶¹ A képviselőbizottság közgyűlési jegyzőkönyve 1874, 84r. MAGISZTRJGYKV, nr. 54.

megkésett leszállítás miatt az 500 forintnyi hátralékból 100 forintot elengedett.⁶²

Az 1874-es év végén tehát már a Postaréten állt a székely vértanúk emlékműve, leleplezése azonban még váratott magára. A hat méter magas, klasszikus formajegyekből építkező emlékmű két nagyobb szerkezeti egységből tevődik össze: egy többszörösen tagolt, élein kváderesen kiképzett, oldalain háromszögoromzattal, sarkain akrotérionokkal lezárt négyzetes lábazati részből és az arra helyezett, gúla alakú csúcsban végződő obeliszből. Az obelisztk egy kisebb négyzetes részből emelkedik ki, melynek fő nézetén, íves lezárású fölkében a vértanúkat jelképező lenyilazott fekvő oroszlán látható, amely mellső mancsával a nemzeti lobogót szorítja, alatta, keresztbe tett két kardon pedig a koronás magyar címer helyezkedik el. Ennek a négyzetes résznek a másik három oldalán kaptak helyet a vértanúk vésett és festett nevei. Az oroszlanos dombormű keretezésének jobb alsó sarkán, töredékesen ugyan, de ma is egyértelműen kivehető az alkotó szignója, illetve a készítés helye: „[Jab] lonszky V./ [B-Pe]sten”. Az emlékoszlop oromzatosan lezárt lábazati részének fő nézetén mélyített, keretezett mezőben a következő vésett és festett felirat olvasható:

bágyi TÖRÖK JÁNOS 47.
martonosi GÁLFI MIHÁLY 37.
nagyváradai HORVÁTH KÁROLY 25.
éves korukban
magyarország alkotmányos szabadságáért
marosvásárhelyt 1854 márc. 10. – együtt kivégzett
székely vértanúk emlékének
szentelte a kegyeletes nemzedék.
Szent hely ez, oh vándor! egy nemzet tette e jelt itt
Leghűbb gyermekei végzetes sírja fölé.
Élni szabadságban vagy azért meghalni merészen
Ezt hitték, vallák s haltak érette híven.
Törvényes szabad és független nemzeti állás
Intő szobra legyen, honfi, e drága jel itt!
1874.

Az ünnepélyesnek szánt disztichonokba szerkesztett verses emlékfeliratot, melyet a helytörténeti irodalom tévesen Jókai Mórnak⁶³ tulajdonított, forrásaink szerint a református kollégium tudós tanára, Koncz József írta.⁶⁴

Bár az emlékoszlopon ott szerepel az 1874-es évszám, az ünnepélyes leleplezés mégsem történt meg a jelzett évben. Anyagi akadály, valamint az emlékmű körüli terület és odavezető út rendezése lehetett az oka annak, hogy a következő év tavaszán, a márciusi évfordulón sem történt meg a felavatás. Ekkorra ugyanis még nem készült el az emlékművet övező kovácsoltvas kerítés, melyre 1875 áprilisában a helyi sajtóban megjelent értesítés alapján még további gyűjtést folytattak.⁶⁵ Csak néhány hónappal később, a szoborbizottság 1875. június 13-án tartott gyűlésén tűzték ki a leleplezés időpontját és határozták meg a részletes programot.⁶⁶ Ekkor arról is döntöttek, hogy a vasrácsozatra szükséges elegendő pénzalap hiányában, az ünnepélyig ideiglenesen az emlék védelmét szolgáló három színre festett kemény karfát készíttetnek. Ugyanezen a gyűlésen határozták el, hogy a megtakarított összegből kiutalják a helyi református főtanoda részére a korábban már megígért 500 forintot. A marosvásárhelyi Református Kollégium történelmi osztályának ifjúsága számára felajánlott Székely Vértanúk Török–Gálfi–Horváth ösztöndíj alapítólevele szerint az iskola előjárósága köteles volt a felajánlott 500 forint alaptőke kamatait minden iskolai év végén a „munkásság és értelmiség terjesztésére kitért célra” fordítani, valláskülönbőség nélkül, magát az alaptőkét pedig sértetlenül fenntartani.⁶⁷

A leleplezési ünnepély alkalmából a szoborbizottság a meghívók mellett egy nyomtatott programfüzetet is kiadott, amely az ünnepség sorrendje mellett Jókai Mórnak *A vértanúk emléke* című ver-

⁶² REF KOLL, 3232/196.

⁶³ GAÁL 2001, 216.

⁶⁴ PÁLMAJ 1913, 81.

⁶⁵ Értesítés. *Székely Hírlap* 7. 28. (1875. április 7.) 111.

⁶⁶ REF KOLL, 3232/238.

⁶⁷ REF KOLL, 3232/237.

7. Az emlékmű és környezete, 1914 k. / The monument and its surroundings, cca 1914

sét, valamint az emlékoszlop leírását tartalmazta. Lázár Ádám levélben kérhette fel a neves író, hogy alkalmi költeményt írjon a leleplezésre, Jókai azonban ennek épp nem tudott eleget tenni, a levéltári iratanyagban fennmaradt táviratában a következő sorokat találjuk: „Legjobb lesz régi verset elővenni, újat írni most nem vagyok képes. Jókai.”⁶⁸ Jókainak így egy korábbi, 1870-ben írt költeménye került az említett füzetbe, amelyet 10 koronáért lehetett néhány helyi kereskedőnél, illetve a helyszínen megvásárolni, az eladásokból begyűlt összeget pedig az emlékmű „vasrácsozatára” tervezték fordítani.⁶⁹ A kerítésre fordítandó nyereség reményében 2000 példányban nyomtatott füzet azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az eladásokból alig sikerült a nyomdaköltséget fedezni, a fennmaradt példányokat utóbb szétosztogatták.⁷⁰

Az avatás előkészületeihez szolgált adalékkal egy, a városi levéltárban fennmaradt kérelem, melyet a rendezőbizottság intézett a városi tanácshoz és a képviselőtestület el is fogadott. Ennek tanúsága szerint a városgazdát felhatalmazták arra, hogy a leleplezési ünnepély alkalmával „a nézőtér kényelmessé tétele végett zöldággal árnyékolt tetőzetet készíthessen s e végre a városi közönség béres erejét, úgy az anyagtárban levő szarufákat s az erdőfelügyelő által kiadandó zöldágakat felhasználhassa.”⁷¹

A székely vértanúk emlékművének leleplezésére 1875. június 27-én, vasárnap került sor. A Széchenyi-térről délután 3 órakor több ezres gyászmenet indult, élén a református kollégium ifjúságával. A különböző iparegyletek, társulatok és dalárdák ünnepélyesen, zászlóik alatt vonultak a Postarétre. A gyászmenetet már nagyobb tömeg fogadta a helyszínen, köztük a vértanúk hozzátartozóival és más távolról érkezett vendégekkel. A két helyi dalárda által együttesen előadott himnusz után Vas Tamás református lelkész „hazafias szellemű, emelkedett hangú” imával szólt a több mint ötezer főt számoló helyi és vidéki közönséghez.⁷² Az ünnepség tetőpontját Lázár Ádám beszéde jelentette, melynek elején az ő szavára hullt le az emlékoszlopról a lepel. Szónoklatában a magyar nemzet függetlenségi törekvéseinek fontosságát hangsúlyozta: „Nem a bosszú lángoszlopát, hanem a hazafi lelkesedés emlékjelét akarjuk megörökíteni, midőn a székely vértanuk árnyait kiengeszteljük azzal, hogy az

⁶⁸ REF KOLL, 3232/188.

⁶⁹ Meghívás. *Székely Hírlap* 7. 48. (1875. június 16.) 192.

⁷⁰ REF KOLL, 3232/273.

⁷¹ TANÁCSI IRATOK, 2948/1875.

⁷² A székely vértanuk szobor-leleplezése. *Magyar Polgár* 9. 149. (1875. július 3.) 1–2.

elvszilárdság, kötelességérzet, és egyetértés nevében szent fogadalmat teszünk itt, hogy a haza függetlensége és a nemzeti jogok védelmében tántoríthatlanok leendünk.”⁷³ Lázár után a város másik elöljárója, Orbán Balázs is beszédet mondott, majd Lénárt József helyi papjelölt Jókai Mórnak *A vértanúk emléke* című költeményét szavalta el. Bereczki Sándor későbbi országgyűlési képviselő zárbeszéde után az esemény a *Szózat* eléneklésével és koszorúzással végződött.⁷⁴

Az ünnepélyes leleplezés után a szoborbizottság azonban nem oszlott fel, hanem tovább folytatta a gyűjtést az emlékoszlop vaskerítésére. Tíz évvel a vértanúk emlékművének felavatása után, 1885 júliusában tartott gyűlésen arról határoztak, hogy az emlékmű kovácsoltvas kerítésének kivitelezésével Törpényi János helyi vaskereskedőt bízzák meg, az ahhoz szükséges kőparkányzat elkészítésére pedig Csiszár Lajos helyi kőfaragót kéri fel.⁷⁵ Az emlékmű kerítésének elkészülte, valamint az oda vezető út fásítása után a székely vértanúk szoborbizottság 1886. június 8-án fejezte be tevékenységét.

A székely vértanúk emlékművéről mindezek tükrében elmondhatjuk, hogy a város első olyan emlékének tekinthető, amely közösségi összefogás, helyi szerveződés révén valósult meg. Felállítására szoborbizottság alakult, s ha nem is volt annyira szervezett a működése, mint a későbbieké, jelentősége és az emlékállítás megvalósításában betöltött főszerepe kétségszemből kitűnik. Az emlékoszlop alkotója, Jablonszky Vince a későbbi köztéri emlékek készítőitől eltérően nem szakképzett szobrász, hanem sokkal inkább a mesterségét magas színvonalon űző kőfaragó volt. Bár Jablonszky tevékenysége nehezen körvonalazható, jelen ismereteink tükrében azonban úgy tűnik, hogy a Postaréten felállított emlék mind méretében, mind pedig kivitelében – szépen faragott részleteivel, klasszikus arányaival és formáival – életművében jelentős helyet foglal el. A műfaját tekintve a nemzeti emlékművek csoportjába sorolható, s mint olyan az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc első marosvásárhelyi köztéri emléke. A dualizmus korának gazdag marosvásárhelyi szoborterméséből ez az egyedüli olyan emlék, amely a város múltjához szervesen kapcsolódott, időrendben is ez tekinthető az elsőnek. A korban emelt köztéri emlékek közül a székely vértanúk emlékműve az egyetlen, amely – félreeső elhelyezkedésének köszönhetően – túlélte az impériumváltás szoborrombolásait. A rendszerváltást követően, 1990-től vált újra lehetségessé nyilvánosan is megemlékezni a postaréti emlékműnél az 1848–49-es forradalom és szabadságharcról, azóta a helyi magyarság minden évben itt tartja a március 15-i megemlékezéseket, a közelmúltban pedig a székelyföldi autonómiatüntetések helyszínévé is vált.

IRODALOM

- DEÁK Á.
2016 Alkotmányos derű. In: Egyed Á. – Hermann G. M. – Oborni T. (szerk.): *Székelyföld története*, II. Székelyudvarhely.
- DÓZSA D.
1868 A székely vértanúk emléke. *Kolozsvári Közlöny* 13. 8. (1868. január 18.) 29–30.
- EGYED Á.
2006 *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Csíkszereda.
- GAÁL K.
2001 Marosvásárhely 1848–1849-es magyar műemlékei. In: Pál-Antal S. (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből* II. Marosvásárhely, 199–218.
- KÁROLYI D.
1975 *Székely vértanúk: 1854*. Bukarest.
- KOÓS F.
1890 *Életem és emlékeim. 1828–1890*, I. Brassó.
- KOVALOVSKY M.
1993 „Bronzba öntött halhatatlan.” A historizmus emlékműszobrászata. In: Zádor A. (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. Budapest, 79–98.

⁷³ REF KOLL, 3232/271.

⁷⁴ Török-Horváth-Gálfi-ünnepély. *Székely Hírlap* 7. 52. (1875. június 30.) 205.

⁷⁵ REF KOLL, 3232/293.

- LUPESCU R.
2006 *Vajdahunyad vára a Hunyadiak korában* (doktori disszertáció).
- MIKLÓSI-SIKES CS.
2003 *Fadrusz János és az erdélyi köztéri szobrászat a 19. században*. Székelyudvarhely-Sümege.
- ORBÁN B.
1870 *A Székelyföld leírása*, IV. Marosszék. Pest.
- PÁL et al.
2018 J. Pál et al. (eds.): *Parliamentary Elections in Eastern Hungary and Transylvania (1865–1918)*. Berlin.
- PÁLMAI J.
1913 *A székely vértanúk és a marosvásárhelyi ref. temető síremlékei*. Budapest.

**“A NATION LEFT ITS MARK HERE.”
THE MONUMENT OF SZEKLER MARTYRS IN TÂRGU MUREŞ
(Summary)**

Located at the lower end of the serpentine road leading to the University of Medicine of Târgu Mureş, north of the town centre, in the now landscaped area formerly known as Postarét, the Monument of Szekler Martyrs was erected in 1874 in the memory of three Szekler freedom fighters that took part in an anti-Habsburg conspiracy and were executed on the 10th of March 1854, János Török, Mihály Gálfi and Károly Horváth. The study presents the process that led to the erection on Postarét of the memorial column dedicated to the Szekler martyrs, relying on the recently found archival sources and using the reports of contemporary newspapers. The initiator of this process and the chairman of the statue committee established in 1870 was Ádám Lázár (1821–1891), a lawyer and a pro-independence member of parliament. As an active participant and organizer of the local political and cultural life, he was a member of the town's legislative committee, and in the years around the commemoration we find him among the citizens paying the highest taxes – the so-called virilists. In addition to his work for the memorial column of the Szekler martyrs, he was also the initiator and organizer of two other contemporary commemorations – the memorial plaque of poet Sándor Petőfi and the tomb of mathematician Farkas Bolyai. It was through the mediation of Lázár that the statue committee came into contact with the stonemason-sculptor Vince Jablonszky (1835–1915) from Budapest, who was commissioned to create a monument dedicated to the martyrs in February 1874. By the end of the same year, the six-metre-high obelisk built with classical stylistic features was already standing on Postarét, being inaugurated on the 27th of June 1875.

The Monument of Szekler Martyrs can be considered the first monument of the town that was created through community cooperation and local organization. A statue committee was formed for its erection, and even if the committee's operation was not as organized as the later ones, its significance and main role in the achievement of the commemoration were unquestionable. The author of the memorial column, Vince Jablonszky, unlike the creators of later public monuments, was not a skilled sculptor, but rather a stonemason pursuing his craft at a high standard. Although his activity is difficult to outline, in the light of our present body of knowledge, the monument erected on Postarét seems to occupy a significant place in his oeuvre, both in size and execution – with its beautifully carved details, classical proportions and forms. In terms of its genre, it belongs to the group of national monuments, and as such it is the first public monument in Târgu Mureş dedicated to the Revolution and War of Independence of 1848–1849. From the rich sculpture production of Târgu Mureş in the age of the Dual Monarchy, this is the only monument that was organically connected to the town's past, and it can also be considered to be the first one in chronological terms. Of the public monuments erected in the period, the Monument of Szekler Martyrs is the only one that, thanks to its secluded location, survived the statue destructions that came with the political changes after World War I.

A TANULMÁNYOKBAN HASZNÁLT LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- ACTA POLITICA Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Acta politica.
- ALLODIÁLIS SZÁMADÁSOK Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Allodiális számadások. 115 leltár.
- ANYAKÖNYVEK Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Anyakönyvek gyűjteménye.
- BELTERÜLET Marosvásárhely szabad királyi város belterületének eredeti felvételi térképszelvényei. Térképezte 1896–1899-ben Pompéry Elemér okl. mérnök. Hitelesítve: 1899. január 28. Marosvásárhelyi Polgármesteri Hivatal építészeti osztályának archívuma.
- BFL Budapest Fővárosi Levéltára. VIII.103.b 4. kötet.
- CÉHES IRATOK Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, A marosvásárhelyi kőműves- és ácsceh (ipartársulat) iratai.
- ÉPÍTÉSI ENGEDÉLYEK
1912–1923 Építési engedélyek iktatókönyve 1912, 1918–1923. VARIA, nr. 600.
- HÁZÖSSZEÍRÁS
1778 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum, 17. cs. 76. cím. Összeírások, Marosvásárhely szabad királyi város házainak 1778-as összeírása.
- HÁZSZÁMJEGYZÉK
1911 Házsám-jegyzék Marosvásárhely sz. kir. város birtokvalósítási munkálataihoz. I–II. füzet. 1911. június. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Kataszteri gyűjtemény, 4352.
- IPARENGEDÉLYEK
B I. Iparengedélyek 1884–1922. MAGISZTRJGYKV, Nr. 449.
C I. Iparengedélyek 1886–1922. MAGISZTRJGYKV, Nr. 448.
E I. Iparengedélyek 1884–1917. MAGISZTRJGYKV, Nr. 443.
- JEGYZŐKÖNYVEK Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Az esküdtek tanácsának jegyzőkönyvei, törvényhatósági bizottsági közgyűlések jegyzőkönyvei stb. (Consiliul municipal Târgu Mureș, Procese verbale), 117. leltár.
- MAGISZTRJGYKV Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Magisztrátusi jegyzőkönyvek és nyilvántartások (Protoale și registre ale magistratului), 118. leltár.
- MKE 1899/1900 Magyar Képzőművészeti Egyetem szaklevéltára, 1899/1900 évi anyakönyvi lapok. Az orsz. m. kir. Mintarajziskola és rajztanárképző növendékeinek minősítési kimutatása az 1899/1900-as tanévben, 53.
- MNL OL
P 661 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Teleki Sámuel osztály.
P 676 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Földvári család levéltára.

- P 665 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára. Gyászjelentések.
- R 64 Címereslevelek gyűjteménye.
- F 46 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Erdélyi Országos Kormányhatósági Levéltárak, Gubernium Transylvanicum, Ügyiratok.
- MŰSZAKI IRATOK
- Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Műszaki iratok (Acte tehnice), 109. leltár.
- NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK
- Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Összeírások és népszámlálási iratok, 119. leltár.
- NÉPSZÁMLÁLÁS
- 1785 Az 1785-ös népszámlálás iratanyaga. NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK.
- 1850 Az 1850-es népszámlálás iratanyaga. NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK.
- 1857 Az 1857-es népszámlálás iratanyaga. NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK.
- 1869 Az 1869-es népszámlálás iratanyaga. NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK.
- OSZK, GYÁSZJELENTÉSEK
- Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Kisnyomtatványtár, Gyászjelentések gyűjteménye.
- ÖSSZEÍRÁS 1872
- A Szentkirály utca összeírása 1872. NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK, Nr. 90.
- REF KOLL
- Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Református Kollégium levéltára, Székely vértanúk emlékművére vonatkozó iratok, 3232 AB.
- RENDŐRSÉG IRATAI
- Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Rendőrség iratai. 108. leltár.
- RK IRATOK
- Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Rendőrkapitányság iratai (Căpitănia de poliție a orașului).
- TANÁCSI IRATOK
- Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács ügyiratai (Consiliul orașului).
- TBK, GYÁSZJELENTÉSEK
- Teleki–Bolyai Könyvtár, Gyászjelentések gyűjteménye.
- TOLDALAGI LVT
- Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Toldalagi család levéltára.
- TÖRZSKÖNYV 1898
- Marosvásárhely belterületeinek törzskönyve 1898. Marosvásárhelyi Polgármesteri Hivatal építészeti osztályának archívuma.
- TSzLVT
- Teleki–Bolyai Dokumentációs Könyvtár, Marosvásárhely. Teleki Sámuel személyi levéltár.
- VARIA
- Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Varia. 1445. leltár.

KÉPJEGYZÉK

ORBÁN JÁNOS – ONIGA ERIKA

Egy elfeledett marosvásárhelyi házior történetéből. Építkezések a századfordulón a Kossuth Lajos utca külső szakaszán

1. A Nagy- és Kisszentkirály utcák elágazása. Mikolai Tóth István akvarellje, 1822. Másolatról készült reprodukció.
2. A Nagyszentkirály utca környéke a Mikolai Tóth István által rajzolt (1824–1825), Nagy Sámuel által metszett (1827) madártávlati képen. Részlet.
3. Katzer Jakab háza. Első tervváltozat, 1902. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 5767/1902.
4. Katzer Jakab háza. A főhomlokzat második tervváltozata, 1902. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 5767/1902.
5. Milhofer Pál és Kauders Mór háza. Főhomlokzati terv, 1905. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 2222/1905.
6. Milhofer Pál és Kauders Mór háza. Alaprajz és metszetek, 1905. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 2222/1905.
7. Milhofer Pál és Kauders Mór háza. Archív felvétel, 1940-es évek (online közösségi hálón talált kép)
8. Godt Adolf háza. Főhomlokzati terv, 1912. Részlet. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 2323/1912.
9. Godt Adolf háza. Átalakítási terv, 1912. Alaprajz, főhomlokzat, metszet. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 2323/1912.
10. Godt Adolf háza. Főhomlokzat. Oniga Erika felvétele, 2015.
11. Patrubby Gergely háza. Átalakítási terv, 1907. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 2780/1907.
12. Patrubby Gergely háza. Bővítési terv, 1907. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 2780/1907.
13. Patrubby Gergely háza. Flórián Csaba felvétele, 2002.
14. Bányai Béla háza. Az udvari épület terve, 1888. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 6939/1889.
15. Bányai Béla háza. A főhomlokzat terve, 1896. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 3052/1896.
16. Bányai Béla háza. Alaprajz és hosszmetszet, 1896. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 3052/1896.
17. Bányai Béla háza. Puttó a főhomlokzati ablakpár ívmezejében. Orbán János felvétele, 2015.
18. Szabó József ügyvéd háza. Tervrajz, 1871. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 504/1871.
19. Keszler Ede háza. Átalakítási terv, 1889. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 2935/1889.
20. Éltető József háza. Tervrajz, 1896. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 6617/1897.
21. Éltető József háza. Főhomlokzat. Flórián Csaba felvétele, 2002.
22. Éltető József háza. Női maszk a kapuzat oromzatában. Orbán János felvétele, 2015.
23. Csiky Miklós háza. Átalakítási terv, 1900. Részlet a főhomlokzattal. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 4222/1900.

24. Csiky Miklós háza. Flórián Csaba felvétele, 2002.
25. Mónus Márton házának terve, 1902. Részlet a főhomlokzattal. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 8116/1902.
26. Mónus Márton háza. Főhomlokzat. Oniga Erika felvétele, 2015.
27. Mónus Márton háza. A középső ablakpár oromzata. Oniga Erika felvétele, 2015.
28. Utcakép. Török Gáspár felvétele, 1990. Az Azopan Fotóarchívum jóvoltából.
29. Utcakép. Török Gáspár felvétele, 1990. Az Azopan Fotóarchívum jóvoltából.

A 68–79. oldalakon található homlokzati felméréseket Laczkó Nándor (Transarchaeo SRL) készítette 2019-ben.

FÖLDI IMELGA

Szeccessiós és „magyaros” stílusú lakóházak az egykori Kör utcában Marosvásárhelyen

1. Papolczy István háza. Főhomlokzati terv, 1900. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 1602/1900.
2. Marosi Ödön Kör utca 63. szám alatti (Cuza Vodă 28.), mára elbontott lakóháza. Főhomlokzati terv, 1902. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 4250/1902.
3. Felméri Frigyes háza. A főhomlokzat első tervváltozata, 1906. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 1548/1906.
4. Felméri Frigyes háza. A főhomlokzat második tervváltozata, 1906. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 1548/1906.
5. Pünkösti Ferenc háza. Főhomlokzati terv, 1906. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 513/1906.
6. Pünkösti Ferenc háza. Galambpár a főhomlokzati ablak ívmezőjében. Földi Imelga felvétele, 2016.
7. Marosi Ödön Cuza Vodă 34. sz. alatti háza. Főhomlokzati terv, 1906. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 3722/1907.
8. Marosi Ödön Cuza Vodă 34. sz. alatti háza. Csatornaüst a főhomlokzaton. Földi Imelga felvétele, 2017.
9. Marosi Ödön Cuza Vodă 34. sz. alatti háza. A főhomlokzat hullámoromzatának magyaros ornamense. Földi Imelga felvétele, 2017.
10. Marosi Ödön Cuza Vodă 36. sz. alatti háza. Főhomlokzati terv, 1906. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 3722/1907.
11. Várady Árpád háza. Főhomlokzati terv, 1907. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 7746/1908.
12. Várady Árpád háza. Archív felvétel, 1910 k. (online közösségi hálón talált kép)
13. Várady Árpád háza. Főhomlokzat. Földi Imelga felvétele, 2018.
14. Várady Árpád háza. Árpád fejedelem pajzsra emelését ábrázoló falkép az udvari homlokzaton. Földi Imelga felvétele, 2018.
15. Marosi Ödön Cuza Vodă 30. sz. alatti háza. Főhomlokzati terv, 1910. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 2178/1910.
16. Marosi Ödön Cuza Vodă 30. sz. alatti háza. Bejárati ajtó. Földi Imelga felvétele, 2018.
17. Nagy Jenő háza. Főhomlokzati terv, 1911. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 380/1912.
18. Nagy Jenő háza. Bejárati ajtó. Földi Imelga felvétele, 2016.
19. Bocsánczy Márton háza. Bejárati ajtó. Földi Imelga felvétele, 2016.
20. Bocsánczy Márton háza. Ablak. Földi Imelga felvétele, 2016.

21. Bíró Ármin háza. Főhomlokzati terv, 1911. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 9054/1912.
22. Bíró Ármin háza. A kapu. Földi Imelga felvétele, 2016.
23. Bíró Ármin háza. A főhomlokzat részlete. Földi Imelga felvétele, 2016.
24. Nemes Ferenc Cuza Vodă utcai háza. A főhomlokzat részlete. Földi Imelga felvétele, 2016.
25. Nemes Ferenc Tudor Vladimirescu utcai háza. A főhomlokzat részlete. Földi Imelga felvétele, 2016.

A 108–115. oldalakon található homlokzati felméréseket Laczkó Nándor (Transarchaeo SRL) készítette 2019-ben.

SZATHMÁRI EDINA

Méretében hallgatag, stílusában harsány: a marosvásárhelyi Marthy-ház

1. Marthy Pál, 1927.09.05. Zsizsmann család tulajdona.
2. Marthy Mária, 1927.10.05. Weintraub fényképész felvétele. Zsizsmann család tulajdona.
3. Marthy Pál: Balcic, 1925. Zsizsmann család tulajdona.
4. Marthy Pál háza. Főhomlokzat. A szerző felvétele, 2019.
5. Pinceszint alaprajza, 1906. Kukuljva család tulajdona.
6. A főhomlokzat terve, 1906. Kukuljva család tulajdona.
7. Marthy Pál háza, részlet. A szerző felvétele, 2020.
8. Marthy Pál háza, részlet. A szerző felvétele, 2020.
9. Marthy Pál háza, részlet a kapuról. A szerző felvétele, 2020.
10. Oldalhomlokzat, 1906. Kukuljva család tulajdona.
11. Marthy Pál háza. Flórián Csaba felvétele, 2003.
12. Földszint alaprajza, 1906. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 4839/1906.
13. Alaprajz, 2018. Vörössel az új, sárgával az elbontott elemek. A szerző vázlata.
14. Vázlat az ebédlőszekrényről. A szerző rajza, 2018.
15. Vázlat a két tárolószekrényről, tükörrel és tükör nélkül. A szerző vázlata, 2018.
16. Vázlat a toalettasztról. A szerző rajza, 2018.
17. Marthy Pál háza, kályhacsempe, 2018.

ORBÁN JÁNOS

A barokktól a neobarokkig. A marosvásárhelyi Rózsák tere 52. szám alatti ház történetéből

1. Gáspár Gyula háza és környezete. Képes levelezőlap részlete. 1897 előtt, Reichardsperg József kiadása. Kercsák József gyűjteménye.
2. A Gáspár-ház és környéke. Csonka Géza fényképe, 1897 előtt. Maros Megyei Múzeum, Történelem osztály, Irattár, 3080.
3. A Gáspár-ház és környéke. Csonka Géza fényképe, 1897 előtt. Részlet. Maros Megyei Múzeum, Történelem osztály, Irattár, 3080 (10292)
4. A ház udvar felőli nézete a Mikolai Tóth István által rajzolt (1824–1825), Nagy Sámuel által metszett (1827) madártávlati képen. Részlet.
5. Korond fürdő. Képes levelezőlap, 1905. Maros Megyei Múzeum, Történelem osztály, Fotótár, 9593/730 (1251)
6. A marosvásárhelyi piactér. Acélmetszet. Magyarország és Erdély eredeti képekben történelmi és helyirati szöveggel. Második szakasz: Erdély. Rajzolta Rohbock L., írta Hunfalvy J. Darmstadt, 1864.
7. Gáspár Gyula háza. Átalakítási terv, 1897. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 3369/1897.
8. Gáspár Gyula háza. Az udvar felőli bővítés alaprajza, 1897. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SJAN Mureș, Consiliul orașului), 3369/1897.
9. Gáspár Gyula háza és környezete. Képes levelezőlap részlete, 1900–1901, Holbach Ede kiadása. Csepreghy András gyűjteménye.
10. A ház és környezete. Képes levelezőlap, 1908. Porjes S. Sándor kiadása. Kercsák József gyűjteménye.

11. A ház környezete. Üvegnegatív, 1936. Maros Megyei Múzeum, Történelem osztály, Fotótár, 8154/116.
12. A ház. Üvegnegatív részlete, 1936. Maros Megyei Múzeum, Történelem osztály, Fotótár, 8154/116.
13. A ház környezete, 1940. Magyar Építészeti Múzeum, Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest. Fotótár, 23569.
14. Rózsák tere 52. szám, Török Gáspár felvétele, 1990. Az Azopan Fotóarchívum jóvoltából.
15. Petelei István házának terve. Részlet a homlokzattal, 1896. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Marosvásárhely város levéltára, Városi tanács iratai (=SjAN Mureș, Consiliul orașului), 3812/1896.
16. A jobb oldali rizalit emeleti ablakai a Gáspár család címerével. Orbán János felvétele, 2013.
17. Az emeleti ablakok oromzata a rizalitok közötti szakaszon. Orbán János felvétele, 2015.
18. Ablakkötény az emelet rizalitok közötti szakaszán. Orbán János felvétele, 2013.
19. Konzol a koronázóparkány frízében a pilaszterek fölött. Orbán János felvétele, 2013.

VÉCSEI HUNOR

„Egy nemzet tette e jelt itt.” A székely vértanúk emlékműve Marosvásárhelyen

1. A szoborbizottság által kiadott, az emlékmű felavatási ünnepélyére szóló nyomtatott meghívó. Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Hivatala, Református Kollégium levéltára, Székely vértanúk emlékművére vonatkozó iratok, 3232 AB. 234 r.
2. A székely vértanúk emlékműve Elischer Lajos 1875-ben készült rajzán. *Vasárnapi Ujság* 22. 31. (1875. augusztus 1.) 488.
3. Az emlékmű napjainkban. Vécsei Hunor felvétele, 2013.
4. Az emlékmű részlete. Vécsei Hunor felvétele, 2013.
5. Az emlékmű részlete az oroszlánál. Vécsei Hunor felvétele, 2013.
6. Az alkotó szignójának és a készítés helyének töredéke az emlékművön. Vécsei Hunor felvétele, 2013.
7. Az emlékműről és környezetéről készült fénykép az 1914-ben összeállított ún. Bernády-albumban (jelenleg a Maros Megyei Múzeum Bernády-kiállításában a marosvásárhelyi Kultúrpalotában)

SZERZŐINK

Földi Imelga művészettörténész, doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
imelga.foldi@yahoo.com

Oniga Erika művészettörténész, muzeológus, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely
onigaerika@gmail.com

Orbán János művészettörténész, tudományos kutató, Maros Megyei Múzeum, Marosvásárhely
orbanjanos@yahoo.com

Szathmári Edina művészettörténész, mesterszakos hallgató, ELTE BTK, Budapest
edinaszathmari1@gmail.com

Vécsei Hunor művészettörténész, doktorandusz, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
hvecsei@gmail.com